

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HADİS ŞERHÇİLİĞİ
(FETHU'L-BÂRÎ ÖRNEĞİ)

HAZIRLAYAN: BAHADIR OPUS

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:

PROF. DR. HURİYE MARTI

KONYA-2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bahadır Opus		
	Numarası	168106033001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri/ Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		X
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Huriye Martı		
Tezin Adı	İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmza

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bahadır Opus		
	Numarası	168106033001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri/ Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		X
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Huriye Martı		
Tezin Adı	İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)			

Bu çalışmada, hicrî sekizinci asırda yaşamış, İslâm ilimlerinin farklı alanlarında eser vermekle birlikte daha çok hadisçiliğiyle tanınmış İbn Receb el-Hanbelî'nin Fethu'l-Bârî isimli Buhârî şerhi incelenmiştir. Araştırmamızın birinci bölümünde İbn Receb'in el-Hanbelî'nin yaşadığı döneme siyasal, toplumsal ve ilmî açıdan bakılmış ardından müellifin hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri, rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs alanına katkıları üzerinde durulmuştur. Araştırmanın ikinci bölümünde hadis şerhçiliği genel hatlarıyla ele alınmış ve Fethu'l-Bârî'nin kaynakları tespit edilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise İbn Receb'in Fethu'l-Bârî'deki şerh metodu üzerinde durulmuş; müellifin sened ve metinleri ele alış metodu örnekleriyle tespit edilmiş, muhtelifü'l-hadîs ve Buhârî'nin bâb başlıklarını değerlendirme yöntemi ortaya konmuştur. Araştırmanın son bölümünde ise İbn Receb'in fikhî, itikâdî ve tasavvufî görüşlerinin şerhe yansımaları ele alınmıştır. Çalışmamız sonuç kısmıyla nihayete ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Şerhçilik, Buhârî, İbn Receb, Fethu'l-Bârî.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Bahadır Opus		
	Student Number	168106033001		
	Department	Islamic Sciences / Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Huriye Martı		
Title of the Thesis/Dissertation	Hadith Commentary on Ibn Rajab al-Hanbali (The Example of Fethu'l-Bari)			

In this study, Ibn Rajab al-Hanbali, who lived in the eighth century in Hijri and was known for his hadithism, although he gave works in different fields of Islamic sciences, has examined the commentary of Bukhari with the name of Fethu'l-Barî. In the first part of our research, Ibn Rajab's life, teachers, students, works, rivâyetü'l-hadîs and dirâyetü'l-hadîs were discussed. Hadith commentary was discussed in general terms and the sources of Fethu'l-Bârî were determined. In the third part of the study, the annotation method of Ibn Rajab in Fethu'l-Barî is emphasized; The method of the author's handling of the deeds and texts was determined with examples, and the method of evaluating the titles of the bâb by Muhteltü'l-Hadîs and Bukhari was revealed. In the last part of the study, the reflections of Ibn Rajab's fiqh, creed and mystical views to the commentary are discussed. Our study has come to an end with its conclusion.

Keywords: Hadith, Annotation, Annotation, Bukhârî, İbn Rajeb, Fethu'l-Barî.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR..... xiii

ÖNSÖZ..... xiv

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi..... 1

2. Araştırmanın Amacı 1

3. Araştırmanın Yöntemi 2

4. Problem 8

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. İbn Receb el-Hanbelî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış..... 9

1.1.1. Siyasal Durum 9

1.1.2. Toplumsal Durum..... 11

1.1.3. İlmî Durum 12

1.2. İbn Receb el-Hanbelî'nin Hayatı..... 14

1.2.1. Adı Nesebi ve Doğumu 14

1.2.2. Ailesi 16

1.2.3. Yetiştirilmesi ve İlmî Seyahatleri..... 18

1.2.4. Ahlâkı 20

1.2.5. Vefatı 20

1.2.6. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'den Etkilenmesi	21
1.2.7. İbn Receb'in Hocaları	23
1.2.7.1. İbn Kayyim el-Cevziyye	28
1.2.7.2. İbnü'l-Habbâz.....	29
1.2.7.3. Ebû Saïd el-Âlâî	29
1.2.8. İbn Receb'in Öğrencileri	30
1.2.8.1. İbnü'r-Ressâm	32
1.2.8.2. İbnü'l-Lahhâm.....	33
1.2.8.3. İbn Saïd el-Hanbelî.....	33
1.2.9. Âlimlerin İbn Receb Hakkındaki Değerlendirmeleri	34
1.3. İbn Receb'in Eserleri.....	35
1.3.1. Tefsir ve Kur'ân İlimleri	35
1.3.2. Fıkıh.....	38
1.3.3. Akâid	41
1.3.4. Biyografi ve Tarih	43
1.3.5. Ahlak Vaaz ve İrşad	44
1.3.7. Mahtût/El Yazması Haldeki Eserleri.....	48
1.3.8. Kayıp veya Ulaşamadığımız Eserleri	49
1.4. İbn Receb'in Rivâyet ve Dirâyet Alanına Katkısı.....	49
1.4.1. İbn Receb ve Rivâyetü'l-Hadîs	50

1.4.2. İbn Receb ve Dirâyetü'l-Hadîs.....	53
1.4.2.1. İbn Receb'in Tirmizî Şerhi.....	54
1.4.2.2 Câmi'u'l-Ulûm ve'l-Hikem.....	56
1.4.3. Müstakil Hadis Şerhleri.....	58
1.4.3.1. Veresetü'l-Enbiyâ Şerhu Hadîsi Ebi'd-Derdâ.....	58
1.4.3.2. “Mâ Zi'bâni Câiân” Hadisinin Şerhi.....	59
1.4.3.3. “Lebbeyk Allahümme Lebbeyk” Hadisinin Şerhi.....	60
1.4.3.4. Ammâr b. Yâsir Hadisinin Şerhi.....	61
1.4.3.5. “Meselü'l-İslâm” Hadisinin Şerhi.....	61
1.4.3.6. “Mümin Taze Ekine Benzer” Hadisinin Şerhi.....	63
1.4.3.7. “Kıyâmete Yakın Bir Zamanda Kılıçla Gönderildim” Hadisinin Şerhi.....	63
1.4.3.8. Şeddâd b. Evs Hadisinin Şerhi.....	64
1.4.3.9. “Ölüyü Üç Şey Takip Eder” Hadisinin Şerhi.....	65
1.4.3.10. Ebû Ümâme Hadisinin Şerhi.....	66
1.4.3.11. “Müminin Cehennemden Payı Ateşli Hastalıktır” Hadisinin Şerhi.....	66
1.4.3.12. “İslâm Garip Başladı” Hadisinin Şerhi.....	67
1.4.3.13. Çocuklarını Kaybeden Kadın ve Erkekleri Teselli.....	68
1.4.3.14. İhtiyâru'l-evlâ fî Şerhi Hadîsi İhtisâmi'l-mel'i'l-a'lâ.....	69
1.4.3.15. “Sizden Birinizi Ameli Asla Kurtaramaz” Hadisinin Şerhi.....	70

1.4.3.16. Nûrû'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li'bni Abbâs (Tuhfetü'l- ekyâs fî şerhi vasiyyeti'n-nebî li'bni Abbâs)	71
Değerlendirme	72

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS ŞERH İLMİ VE FETHU'L-BÂRÎ

2.1. Hadis Şerhi İlmine Genel Bir Bakış	73
2.1.1. Hadis Şerhi Kavramı	74
2.1.2. Hadis Şerhi İlminin Doğuşu ve Gelişimi	77
2.1.3. Hadis Şerhi İlminin Konusu	81
2.1.4. Şerhe Olan İhtiyaç	82
2.1.5. Hadis Şerhlerinin Geç Yazılmasının Sebepleri	83
2.1.6. Hadis Şerhlerinde Kullanılan Metotlar.....	84
2.1.7. Şerh Edilen Hadis Metnine Göre Şerhlerin Durumları	86
2.1.8. İbn Receb el-Hanbelî'ye Kadar Buhârî'nin Sahîh'i Üzerine Yapılmış Bazı Şerh Çalışmaları	87
2.2. Fethu'l-Bârî'ye Genel Bir Bakış	89
2.2.1. Fethu'l-Bârî'nin İbn Receb el-Hanbelî'ye Aidiyeti	90
2.2.3. Şerhin İsminin Tespit Edilmesi	92
2.2.3. Fethu'l-Bârî'nin Üslubu	95
2.2.4. Fethu'l-Bârî'nin Kaynakları	98
2.2.4.1. Sahîhler.....	99

2.2.4.2. Sünenler	99
2.2.4.3. Müsnedler	100
2.2.4.4. Müstedrekler ve Mustahrecler	101
2.2.4.5. Mu'cemler	102
2.2.4.6. Musannefler ve Muvattâlar	102
2.2.4.7. Ahkâm Hadislerini İhtivâ Eden Eserler	102
2.2.4.8. Akîdeyle Alakalı Hadisleri İhtivâ Eden Eserler	103
2.2.4.9. Rekâik Türü Kaynaklar	104
2.2.4.10. Muhtelifü'l-Hadîs Kitapları	105
2.2.4.11. Nâsîh-Mensûh Türü Eserler	105
2.2.4.12. Hadis Şerhleri	105
2.2.4.13. Garîbü'l-Hadîs Kitapları	106
2.2.4.14. İlel Kitapları	106
2.2.4.15. Târih, Siyer ve Tabakât Türü Eserler	107
2.2.4.16. Su'âlât Tarzı Eserler	111
2.2.4.17. Muhtelif Konularda Derlenmiş Hadis Kitapları	112
2.2.4.18. Tefsirler	113
2.2.4.19. Fıkıh Kitapları	114
2.2.4.20. İtikâd Kitapları	116
2.2.4.21. Muhtelif Konulara Dair Kaynaklar	117

İbn Receb'in Kaynak Kullanımına Dair Değerlendirme.....	119
---	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN RECEB'İN FETHU'L-BÂRÎ'DEKİ ŞERH METODU

3.1. İbn Receb'in Sened Tenkit Metodu.....	122
3.2. Metinleri Şerh Metodu	130
3.2.1 Metni Tarihi Veriler Işığında Anlama Çabası	131
3.2.2. Metni İsrâiliyat Olduğu Gerekçesiyle Tenkit Etme	133
3.2.3. Metindeki Şazlığı ve Vehimi Tespit Etme	135
3.2.4. Metindeki İdracı Tespit Etme.....	137
3.3. Kelimeleri Tahlil Metodu	140
3.3.1. Garîb Kelimeleri İzahı.....	140
3.3.2. Kelimenin Zaptı ve Manası	143
3.3.3. Müradif Kelimeler Arasındaki Farkların Tespiti.....	145
3.3.4. Nahvî Tahliller	146
3.4. Hadislerin Muhtevalarını İzah.....	147
3.4.1 Hadisleri Âyetlerle İzahı	148
3.4.2. Hadisin Başka Hadislerle İzahı	150
3.4.3. Hadisin Sahâbe, Tâbiîn ve Diğer Âlimlerin Sözleriyle Açıklanması	152
3.5. Fethu'l-Bârî Çerçevesinde Muhtelifu'l-Hadîs İlmi.....	153
3.5.1. Müşkilü'l-Hadîs İlminin Tanımı	154

3.5.2. Muhtelifü'l-Hadîs İlminin Önemi ve Bu Alanda Yazılmış Bazı Eserler.....	155
3.5.3. Âlimlerin İhtilâfî Gidermede Takip Ettikleri Metotlar.....	156
3.5.4. İbn Receb'in İhtilâfî Giderme Noktasında Takip Ettiği Metod	158
3.5.4.1. Cem ve Telif.....	159
3.5.4.2. Nesh.....	165
3.5.4.2.1. Neshi Bilme Yolları.....	166
3.5.4.3. Tercih.....	170
3.5.4.3.1. Tercih Sebepleri	171
3.5.4.4. Tevakkuf.....	179
3.6. Buhârî'nin Terâcim/Bâb Başlıklarını Değerlendirmesi	180
3.6.1. Buhârî'nin Terâcim/Bâb Başlıklarının Kısa Bir Tanıtımı.....	180
3.6.2. “Bâb Başlığı ile Altında Yer Alan Hadisin Uygunluk Arz Etmemesi” Tenkidi.....	183
2.6.3. Buhârî'nin Bâb Başlığını Anlama Çabası	189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN RECEB'İN İLMÎ KABÜLLERİNİN ŞERHE YANSIMASI

4.1. İtikadî Görüşlerinin Şerhe Yansımaları	193
4.1.1. Müteşâbih Nassların Anlaşılması Konusundaki Görüşleri	194
4.1.2. İmanın Amelden Bir Cüz Olup Olmadığı Meselesi	200
4.1.3. “İman ve İslâm Kavramları Arasının Ayırımı” Meselesi.....	205

4.1.4. Teberrükle İlgili Görüşleri.....	208
4.1.5. İmâm (Halîfe) Seçimi Konusundaki Görüşü.....	211
4.1.6. “Kabir Azabının Ruh ve Cesede Olması” Meselesi.....	212
4.1.7 Evliyânın Kerâmeti Meselesi	214
4.2. Fikhî Görüşlerinin Şerhe Yansıması	215
4.2.1. Hanbelî Mezhebi’nin Görüşünü Desteklemesi.....	216
4.2.2. Hanbelî Mezhebi’nin Görüşünü Tenkit Etmesi.....	221
4.2.3. Buhârî’nin İstinbâtını Tenkit Etmesi	224
4.2.4. İbn Receb’in İstinbât Metodu.....	227
4.3. İbn Receb’in Tasavvufla Olan Bağı	232
4.3.1. Tasavvuf Anlayışının Fethu’l-Bârî’ye Yansıması.....	234
SONUÇ	237
KAYNAKÇA	241

KISALTMALAR

Bkz./bkz.	: Bakınız
bty.	: Basım tarihi olmayan
byy.	: Basım yeri olmayan
c.	: Cilt sayısı
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
nşr.	: Neşreden
s.a.s.	: Sallallahü aleyhi ve selem
s.	: Sayfa sayısı
sy.	: Sayı
r.anhüm	: Radıyallahu anhüm
r.anhumâ	: Radıyallahu anhumâ
r.anhâ	: Radıyallahu anhâ
thk.	: Tahkik eden
v.d.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

İslâm dininin iki aslından birisi Kur'ân-ı Kerîm, diğeri Kur'ân'ın açıklayıcısı ve beyan edicisi olan Rasûlullah'ın (s.a.s.) sünnetidir. Onun sünneti hem Kurân'ın açıklanması noktasında, hem de İslâm toplumunun inşasında büyük önem arz etmektedir. İslâm âlimleri, tarihten günümüze kadar bu iki kaynağın anlaşılması noktasında büyük çaba sarfetmişler ve bu çabanın semeresi olarak ciltler dolusu eseri miras olarak bırakmışlardır.

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) vefatından sonra onun hadislerini bir araya getirme noktasında bazı girişimler olsa da bu gerçekleştirilememiştir. Bazı sahâbîlerin münferit olarak yazdığı hadisler dışında genel olarak hadisler şifâhî olarak aktarılmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in (101/720) resmî tedvin faaliyetini başlatmasıyla birlikte önceden ezber yoluyla korunan hadisler artık yazılı olarak da muhafaza altına alınmıştır. Geliştirilerek devam ettirilen hadisleri yazma faaliyeti hicrî 3. asırda altın çağını yaşamış, daha sonra Kütüb-ü sitte olarak temel hadis kayaları bu dönemde tasnif edilmiştir.

Bazı hadislerin gerek duyulduğunda açıklanmasına dair ilk örnekler, sahabenin anlayamadığı hadisleri bizzat Rasûlullah'a sorup onun yaptığı açıklama ve izahlarla vermiştir. Daha sonra garîbü'l-hadîs ve müşkilü'l-hadîs alanlarında yapılan çalışmalarla temelleri atılan bu alan ilerleyen asırlarda geliştirilerek devam ettirilmiş, dirâyetü'l-hadîs ve fikhu'l-hadîs üst başlığı altında kendisine yer bulmuş ve hadislerin anlaşılmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

Buhârî, *Sahîh*'ini sadece sahih olan hadisleri bir araya getirme amacına matuf telif etmiştir. Müellifinin sahih hadisleri bir araya getirme amacıyla birlikte kendi fikhî anlayışını özellikle bâb başlıkları yoluyla eserine yansıtması sonraki dönemlerde şârihlerin esere büyük ilgi göstermesine vesile olmuştur. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki hadislerin anlaşılmasına hizmet etmek amacıyla telif edilmiş eserlerden biri İbn Receb el-Hanbelî'nin (795/1393) *Fethu'l-Bârî* isimli eseri olmuştur. İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitâbu'l-cenâize kadar şerh edebildiği *Fethu'l-Bârî* günümüze ulaşan kısmıyla müellifin metodu hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Tez konusu seçmede ve çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Huriye Martı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezimi okuyarak çok değerli katkılar sunan Prof. Dr. Muhittin Uysal hocama, tez sürecinde rehberliğiyle yanımda olan Prof. Dr. Mehmet Ali Kapar hocama ve bana yardımcı olan tüm hocalarıma, arkadaşlarıma ve aileme de teşekkür ederim.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamızın konusu döneminin hadis, fıkıh, tefsir, akîde, zühd ve takva sahasında en önde gelen âlimlerinden, Hanbelî mezhebinin temsilcisi, selef-i sâlihinin yolunun takipçisi, İbn Receb el-Hanbelî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazdığı *Fethu'l-Bârî* isimli şerhtir.

Hadisler/sünnet İslâm'ın deliller hiyerarşisinde Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Hz. Peygamber kendisine yüklenen beyan vazifesi gereği bazen Kur'an'ın temas ettiği bir meseleyi tekid, bazen Kur'an'da yer alan bir hükmü tafsîl ve beyan etmiş, bazen de Kur'an'ın sükût ettiği konularda hüküm koymuştur. Onun yapmış olduğu açıklamalar ashâb döneminde yaygın olarak ezberle, kısmen de yazılarak korunmuş ve aktarılmıştır. Korunan ve aktarılan hadisler ilerleyen zamanlarda garîb sözcüklerin açıklanması (garîbü'l-hadîs), hadisler arasında görülen teâruzun giderilmesi (muhtelifü'l-hadîs), hadislerin anlaşılması ve onlardan hüküm çıkarılmasına yönelik çalışmalara (fikhu'l-hadîs) konu olmuş ve bir bakıma daha sonra müesses hala gelecek hadis şerhçiliğinin alt yapısı oluşturulmuştur. Hicrî dördüncü asra gelindiğinde ise mezkûr çalışmalarla alt yapısı oluşturulan hadis şerhçiliği Ulûmu'l-hadîs'in bir dalı olmuş ve ilk meyvelerini vermeye başlamıştır.

Hadis kitapları içerisinde en güvenilir olanı İmâm Buhârî'nin *Sahîh*'idir. Bu genel kabul âlimlerin Buhârî'nin kitabı üzerinde farklı çalışmalar yapmalarına vesile olmuştur. Bu çalışmalar içerisinde en zengin olanı da *Sahîh*'i anlamak için telif edilen şerh çalışmalarıdır. İbn Receb'in hadis şerhçiliğine dair katkılarını tespit etmeye yönelik olan çalışmamız bu yönden önem arz etmektedir.

2. Araştırmanın Amacı

İbn Receb'in kaleme aldığı hadis şerhleri içerisinde en geniş hacme sahip olan *Fethu'l-Bârî* müellifin şerhçiliğinin yanında aynı zamanda fıkıh, akâid, zühd ve tasavvuf anlayışını da yansıtmaları açısından pek kıymetlidir. Bu çalışmanın amacı önemli bir İslâm âlimi olan İbn Receb'in hadis ilmine katkısı ve özellikle *Fethu'l-*

Bârî özelinde şerhçiliğinin ortaya konmasıdır. Böylelikle kendisinden sonraki şârihleri belli ölçüde etkilemiş bir âlimin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanmış olacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

İbn Receb el-Hanbelî farklı ilim dallarında eser kaleme almış çok yönlü bir âlimdir. Eserlerinin çoğu hadis ilmi alanındadır. Onun hadisçiliği ise en fazla şerhçilik dalında temayüz etmiştir. Günümüze ulaşmayan Tirmizî şerhi, Nevevî'nin *el-Erbain*'i üzerine yazdığı *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, bazı hadisleri şerh etmek için telif ettiği risâleleri ve nihayet *Fethu'l-Bârî* isimli Buhârî şerhi bunun en açık göstergesidir.

Araştırmamızda İbn Receb el-Hanbelî'nin *Fethu'l-Bârî*'deki takip ettiği metodu tespit etmeye çalıştık. Eserin metodunu tespit edebilmek için Taberî (310/923), Hattâbî (388/998), İbn Hacer (852/1448), Kastallânî (1352/1933) gibi âlimlerin eserlerindeki şerh metodunu ele alan çalışmaları inceleyerek işe başladık. Ardından İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'deki metodunu bütüncül bir şekilde görmek için eserin tamamını okuduk. Ayrıca müellifin bu eserinin yanında diğer eserlerinden de faydalandık. Bununla birlikte Kütüb-i Sitte ve diğer temel hadis kaynakları, rical ve tabakat kitapları akâid ve fıkıh kitapları tezimizde yararlandığımız diğer eserler oldu.

Fethu'l-Bârî'de geçen bir konunun izahında gerekli gördüğümüz yerlerde farklı şârihlerin de konuyla alakalı açıklamasını gündeme getirmek suretiyle hem İbn Receb'in yaklaşımını netleştirmek hem de çalışmamızın zenginleşmesini amaçladık.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Receb el-Hanbelî'nin yaşadığı dönem siyasal, toplumsal ve ilmi açıdan ele alınmış devamında onun hayatı, eserleri, hocaları, talebeleri, rivâyet ve dirâyet sahasına yaptığı katkıları incelenmiştir. İbn Receb'in eserlerini aktarmamızdaki gayemiz, onun geride bıraktığı eserlerin zenginliğini ve çeşitliliğini görüp ilmî konumu hakkında fikir sahibi olmaktır. Hocalarını aktarmamızdaki amacımız, onun ilmi birikimini elde etmesinde katkı sahibi olan âlimleri tespit etmek, öğrencilerini aktarmamızdaki amacımız ise, İbn Receb'in hocalarından elde ettiği ilmî mirası aktardığı âlimleri ortaya koymaktır.

Bu bölümün devamında İbn Receb'in rivâyet alanına yaptığı katkıları tespit etmek için ona ait bazı senedleri tespit etmeye çalıştık. Dirâyet alanındaki katkılarını tespit etmek amacıyla hadis alanında yazdığı *Fethu'l-Bârî*'nin dışındaki diğer eserleri kısaca tanıtip müellifin hadis şerhçiliğinin daha net bir şekilde görülmesini amaçladık.

İkinci bölümün başında hadis şerhçiliğinin genel bir çerçevesini çizdik. Burada hadis şerhçiliği kavramı, şerhe olan ihtiyaç, hadis şerhçiliğinin önemi, hadis şerhçiliğinin doğuşu ve gelişimi gibi konuları inceledik. Bu başlıkları ele alma sebebimiz, çalışmamızın konusunu teşkil eden eserin bir hadis şerhi olmasıydı. Hadis şerhçiliği alanını kısa da olsa irdeleyerek İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'deki şerhçiliğinin anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündük. Ardından *Fethu'l-Bârî*'nin İbn Receb'e aidiyetini tespit edip, eserin ismi hakkında değerlendirmeye başladık. Burada gerek Buhârî şerhi olması gerekse isim benzerliğinden yola çıkarak İbn Hacer'in, İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'si ile münsebetini tespit etmeye çalıştık. Bununla gayemiz İbn Raceb'in, İbn Hacer'e hem eserinin içeriği hem de eserinin ismini tespitinde ne denli etki ettiğini ortaya koymak oldu. Ardından İbn Receb'in şerhinde takip ettiği genel üslub özelliklerini tespit ederek eserin telifindeki tertibi, müellifin kullandığı kaynakları tespit ederek de *Fethu'l-Bârî*'nin meydana getirilmesinde katkı sağlayan eserleri görmeyi amaçladık.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde bir şerhin karakteristik özelliklerinin tespitinde belirleyici olan konuları ele aldık. Bu kabilden olarak öncelikle İbn Receb'in sened tenkit metodunu örnekleriyle ortaya koymaya çalıştık. Ardından İbn Receb'in metinleri şerh metodunu ele aldık. Onun metinleri anlarken kullandığı; metni tarihi veriler ışığında anlama, metni İsrâiliyât olduğu gerekçesiyle tenkit etme, metindeki şazlığı ve vehmi tespit etme, metindeki idrâcı tespit etme başlıklarını açarak konuya dair örnekler sunduk. Hadislerde geçen kelimelerin manalarının doğru bir şekilde anlaşılması, hadislerin muhtevalarının da doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağladığı için öncelikle İbn Receb'in kelimeleri tahlil metodunu, ardından hadislerin muhteva izahında takip ettiği metodu örnekleriyle tespit ettik. Hadislerin birbiriyle olan anlam uyumu, hadis ilimlerinin önemli dallarındandır. Bu konu

üzerinde hem muhaddisler hem de fakihler önemle durmuş ve hadisler arasında görünürde var olduğu düşünülen ihtilafları gidermeye çalışmışlardır. Biz de İbn Receb'in bu alana katkısını tespit etmek için muhtelifü'l-hadîs konusunda yaptığı değerlendirmeleri aktardık. Bu bölümde ele aldığımız son konu ise Buhârî şârihlerinin mutlaka değinmek durumunda olduğu *Sahih*'teki bâb başlıklarının değerlendirilmesi konusu olmuştur.

Bir şârihin sahip olduğu fikhî ve itikadî görüşlerin ilgili hadisleri değerlendirirken etkili olacağı hususu yadsınamaz. Ancak önemli olan nokta, şârihin benimsediği mezhebî görüşlerin hadisleri değerlendirirken ne ölçüde belirleyici olduğudur. Biz de çalışmamızın dördüncü bölümünde bu konuyu ele aldık ve İbn Receb'in itikadî ve fikhî görüşlerinin *Fethu'l-Bârî*'ye etkilerini tespit etmeye gayret ettik. Ayrıca bu bölümde cevap aradığımız diğer konu İbn Receb'in tasavvufa yaklaşımı ve bu noktadaki tutumunun şerhine yansımaları olmuştur. Bu konuyu ele almamızdaki amaç Hanbelî-Selefi çizgide yer alan ve İbn Kayyim'in önde gelen öğrencilerinden olan İbn Receb'in tasavvuf konusundaki tutumu ve bu tutumun şerhini ne ölçüde etkilediği olmuştur.

İslâmî ilimlerin farklı alanlarında kıymetli eserler kaleme alan İbn Receb gerek ülkemizde gerekse de yurt dışında birçok akademik çalışmaya konu olmuştur. Bununla beraber maalesef onun hakkında yapılmış akademik çalışmaların hepsine ulaşamadık. Abdullah Karahan, İbn Receb hakkında tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ahlak gibi muhtelif alanlarda yapılmış 21 çalışma olduğunu tespit etmiştir.¹ Biz konumuzu direk ilgilendirmesi açısından İbn Receb'in hadis eserlerini esas alarak yapılmış çalışmalara değinmek istiyoruz.

1. *el-İlel fi'l-hadîs- dirâse menheciyye fî dav'i Şerhi İleli't-Tirmizî li'bni Receb el-Hanbelî*

Bu çalışma, Hemmâm Abdurrahîm Saîd tarafından Ezher Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Kahire, 1977). Çalışmada İbn Receb'in *Şerhu İleli't-Tirmizî* isimli eserinden yararlanılarak ilel ilmi üzerinde durulmuştur. Bu

¹ Abdullah Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı Eserleri Hadis İlmindeki Yeri*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, 1. Baskı, s. 18.

çalışma daha sonra *Şerhu İleli't-Tirmizî*'nin tahkikiyle birlikte iki cilt halinde yayınlanmıştır. (Amman, 1407/1987; Riyad, 1421/2001).

2. *Menhecü'l-hâfız İbn Receb fî kitâbihî Fethi'l-bârî fî şerhi'l-Buhârî ma'a tahkîk ve dirâse Kitâbi's-salât min evvelihî ilâ âhiri bâbi't-te'âvün fî binâi'l-mesâcid.*

İmâm Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde Abdullah b. Ali b. Sâlih el-Cuaysin doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Riyad, 1415). Araştırmamıza rağmen bu çalışmaya ulaşamadık. el-Cuaysin'nin danışmanı olan Fâlih b. Muhammed kendisi ile yaptığımız görüşmede araştırmanın eski olmasında dolayı çalışmaya dijital ortamda da ulaşmamızın mümkün olmadığını belirtmiştir.

3. *Menhecü'l-hâfız İbn Receb fî kitâbihî Fethi'l-bârî fî şerhi'l-Buhârî*

Ferhân b. Halef el-Anzî tarafından Kral Suûd Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Araştırmamıza rağmen bu çalışmaya da ulaşamadık. İnternet vasıtasıyla elde ettiğimiz 14 sayfalık özetten öğrendiğimize göre, çalışmada İbn Receb'in hayatı, *Fethu'l-Bârî*'nin ilmî kıymeti, İbn Receb'in sened ve metin tenkit metodu, hadislere verdiği hükümler, kelimeleri tahlil metodu, fikhî ve itikadî mezhebinin şerhine yansımaları, *Fethu'l-Bârî*'de kullandığı kaynaklar, karşıt görüşteki kimselerle tartışma tarzı gibi konuları işlediği nalaşılmaktadır.

4. *İbn Receb el-Hanbelî ve menhecuhû fî ileli'l-hadîs*

Hüseyin Muhammed Hüseyin tarafından Muhammed el-Hamîs Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Ribat, 2000).

5. *Menhecü'l-İmâm İbn Receb el-Hanbelî fî'l-hükmi ala'l-esânîd min hilâli kitâbihî Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*

Süleyman Abdülazîm Süleyman tarafından el-Câmi'atü'l-İslâmiyye'de doktora tezi olarak çalışılmıştır (Gazze, 1436/2015).

6. *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*

2006 yılında Muhammed Suiçmez tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Trabzon, 2006). Suiçmez çalışmasında önce İbn Receb'in hayatı ve eserlerini ele almış daha sonra çalışmasının ana konusu olan *Câmi'u'l-ulûm ve 'l-hikem* isimli eserini esas alarak İbn Receb'in hadisçiliğini ortaya koymaya çalışmıştır.

7. İbn Receb el-Hanbelî Hayatı Eserleri Hadis İlmindeki Yeri

Abdullah Karahan'ın hazırladığı çalışmada temel olarak şu konular üzerinde durulmuştur: Birinci bölümde İbn Receb el-Hanbelî'nin hayatı ve ilmî kişiliği incelenmiştir. Bu bölümde İbn Receb'in hocaları, talebeleri ve eserlerine atıfta bulunmuş; 20 hocası, 12 talebesi ve 66 eserini kısaca tanıtmıştır. Biz araştırmamızda İbn Receb'in 44 hocası, 22 talebesi ve 89 adet eseri olduğunu tespit ettik. Karahan ikinci bölümde İbn Receb'in hadis ve sünnet anlayışı üzerinde durmuş; hadis ve sünnete bakışı, hadislerin çeşitleri ve delil değerleri, rivâyetleri değerlendirme yöntemi başlıkları üzerinde durmuştur. Son bölümde ise İbn Receb'in hadis şerhleri ve şerhçiliği konusunu, İbn Receb'in şerhleri ve bunların genel özellikleri, İbn Receb'in hadis şerh yöntemi, hadisleri yorumlama metodu başlıkları üzerinden ele almıştır. Mezkûr çalışma 2012 yılında Bursa'da neşredilmiştir.

Karahan'ın bu çalışmasına rağmen bizim İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'deki hadis şerhçiliğini araştırma konusu yapmamızın sebebini kısaca şöyle izah edebiliriz:

a. Karahan mezkûr çalışmasını İbn Receb'in hadise dair kaleme aldığı tüm eserlerini incelemek suretiyle oluşturmuştur. Biz ise İbn Receb'in eserlerinden sadece birisi olan *Fethu'l-Bârî* üzerinde yoğunlaşarak oluşturduk. Böylelikle müellifin günümüze ulaşan en hacimli eserini daha yakından tahlil etmeyi hedefledik.

b. Karahan, İbn Receb'in hem hadisçiliği üzerinde dururken hem de şerhçiliğine kısaca değinmiş bizim çalışmamızda ise İbn Receb'in şerhçilgi detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

c. Karahan çalışmasının üçüncü bölümünde İbn Receb'in hadis şerhleri ve şerhçiliğini ele almış ve doğal olarak *Fethu'l-Bârî*'den istifade etmiştir. Bununla birlikte biz Karahan'ın değinmediği İbn Receb'in muhtelifü'l-hadîs alanındaki değerlendirmeleri, fikhî ve itikadî görüşlerinin şerhine yansımaları, İbn Receb'in istinbat metodu ve Buhârî'nin bâb başlıklarını değerlendirmesi gibi konuları ele alarak *Fethu'l-Bârî*'nin daha yakından tanınmasını amaçladık.

8. *Faziletli vakitlere dâir rivâyetlerin değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin kitapları özelinde)*

Mustafa Karabacak tarafından Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında vakit, fazilet, mübârek, mukaddes kavramları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde İbn Receb el-Hanbelî'nin hayatı, hocaları ve öğrencileri, eserleri, faziletli vakitlere dair kaynaklar, İbn Receb el-Hanbelî öncesi, İbn Receb'in eserleri ve İbn Receb sonrası olarak incelenmiştir. İbn Receb'in eserlerinden *Letâifü'l-maârif fî mâ li mevâsimi'lâmi mine'l-vezâif*, *Buğyetü'l-insân fî vezâifi Ramazan* ve *Cami'u'l-ulûm vel'l-hikem*'in sonunda *Vezeâifü'z-zikri'l-muvazzafe fî'l-yevmi ve'l-leyle* bölümünden istifade etmiştir. İkinci bölümde gecelerin ve günlerin fazileti incelenmiş, son bölümde ise ayların ve mevsimlerin fazileti üzerinde durulmuştur.

İbn Receb el-Hanbelî'nin en kıymetli eserlerinden olan *Fethu'l-Bârî* isimli şerhi esas alınarak onun şerhçiliğini ortaya koymaya yönelik yurt dışında çalışma yapılmış görülse de o çalışmaya ulaşamadığımızı ifade etmiştik. Ayrıca ülkemizde de *Fethu'l-Bârî*'yi merkeze alan bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa bu eser İbn Receb'in gerek hadis, gerek fıkıh, gerekse de akîde alanında yetkinliğini ispat etmesi ve onun ilmî mirasının hakkıyla tetkik etmek açısından önem taşımaktadır. Biz de bu düşünceyle *Fethu'l-Bârî*'yi çalışmamıza konu edindik.

4. Problem

Fethu'l-Bârî özelinde bizi çalışmaya sevk eden temel problemler şunlardır:

“İbn Receb’in yaşadığı dönemde, onun Buhârî’yi şerh etmeye teşvik eden etkenler nelerdir?”

“Şerh esnasında müellifin göz önünde bulundurduğu kriterler nelerdir?”

“Rivâyetleri ele alırken müellif nasıl bir yöntem belirlemiştir?”,

“Fıkhî, itikâdî ve tasavvufî anlayışının hadisleri değerlendirmede etkisi ne ölçüde olmuştur?”

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. İbn Receb el-Hanbelî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Bir âlim hakkında fikir sahibi olmak ve yaşadığı toplumda bıraktığı etkiyi tam bir şekilde tespit etmek için, yaşadığı dönemi bilmek önemlidir. Zira insan, içerisinde yaşadığı toplumdan, zamandan ve coğrafyadan etkilendiği gibi, aynı dönemi paylaştığı ilim adamlarından da etkilenir. Siyâsî, toplumsal ve ilmî durumun bir şahsiyetin oluşumunda büyük bir rolü vardır. İbn Receb'in yaşadığı çevre hakkında bilgi sahibi olmak, onu daha iyi tanıma, dönemindeki siyasi, toplumsal ve ilmî muhitten ne kadar etkilendiğini tespit etme açısından önemli olduğu düşüncesiyle hayatı hakkında bilgi vermeden önce hicrî yedi ve sekizinci asır hakkında kısa bir bilgi verilecektir.

1.1.1. Siyasal Durum

İbn Receb'in doğumundan önce İslâm âleminde derin izler bırakan iki önemli olay meydana gelmiştir. Bunlarda ilki; Çin'in kuzeyinden Bağdat'a gelip halifeyi ve âlimleri öldüren, Şam'ı tarumar edip Mısır'ı tehdit eden Moğol istilâsıdır. Bu üzücü olayın neticesinde 656/1258 yılında Bağdat yıkılmıştır.² Diğer ise hicrî 490-690 arasında yaklaşık iki asır devam eden Haçlı Savaşlarıdır.

İbnü'l-Esîr (630/1233) bu dönemde meydana gelen olayları şöyle özetmektedir: “İslâm ve Müslümanlar bu dönemde daha önce hiçbir milletin karşılaşmadığı büyük musibetlerle karşılaşmışlardır. Bu musibetlerden biri Moğolların ortaya çıkmasıdır. Onlar doğu tarafından geldiler ve büyük katliamlar yaptılar. Diğer musibet ise Frenklerin batıdan çıkıp Şam'a gelmesi, Mısır'a yönelmesi ve Dimyat'ı ele geçirmesidir. Allah Teâlâ'nın lütuf ve yardımı olmasaydı Mısır ve Şâm'ı ele geçirirlerdi.”³

² Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zêhira fî muluki Mısır ve'l-Kâhira*, I-XVI, Dâru'l-Kütüb, Kahire, bty., c. 7, s. 50.

³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, I-X, thk. Ömer Abdüsselâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arâbî, Beyrut, 1997, c. 10, s. 335.

Moğolların, Müslümanların memleketlerine doğru ilerlemeleri ve o memleketleri tahrip etmeleri insanların kalplerine korku yerleşmiştir. İbn Kesîr (774/1373 Müslümanların yaşadıkları o zor durumu şöyle aktarmaktadır: “İslâm beldesine yönelip ele geçirdikleri tüm erkek, kadın, çocuk, yaşlı, orta yaşlı ve gençleri katlettiler. Birçok insan, kuyulara, otluk yerlere ve pislik kanallarına girdi. Bu şekilde günlerce gizlenip ortaya çıkmadılar. İnsanlardan bir grup ise hanlara sığınıp üzerlerine kapıları kapattılar. Ancak Moğollar, o kapıları ya kırarak ya da yakarak açıp yanlarına girince oradakiler Moğollardan kaçıp yüksek yerlere sığındılar. Moğollar, onları damlarda öldürdü hatta kanları oluklardan sokaklara aktı.”⁴

Bağdat’ı istila eden Hülagû (663/1265) komutasındaki Moğollar, halife Müsta’sım Billâh (656/1258) ve birçok Müslümanı öldürmüş ve beş asırdır İslâm’ın başkenti olan bu şehri talan edip birçok tarihî ve kültürel mirası tahrip etmişlerdir.⁵ İbnü’l-Esîr yaşanan büyük felaketi şöyle ifade etmektedir: “Şayet biri çıkırsa ve âlem, Allah’ın Âdem’i yaratmasından bugüne kadar benzer bir olayla sınanmamıştır dese, yeridir. Zira tarihler bu olaya yakın veya denk bir hadiseye tanık olmamıştır.”⁶

Moğollar, Bağdat’ı yerle bir etmekle kalmamış, Şam topraklarına ilerlemişler, hatta Gazze’ye kadar ulaşmıştır. Daha sonra Melik Muzaffer Kutuz (658/1260) askerleriyle birlikte Moğolların karşısına çıkmış, meydana gelen şiddetli savaşın ardından Kutuz ve ordusu, Aynicâlut Savaşı’nda Moğolları hezimete uğratmıştır.⁷

Bu önemli olaylar İbn Receb’in (795/1393) doğumundan önce meydana gelmiş olsa da etkisini yıllarca devam ettirdiği için dönemin diğer âlimlerinde olduğu gibi İbn Receb’de de derin izler bırakmıştır.

İbn Receb, hayatını incelerken görüleceği üzere hicrî sekizinci asırda yaşamış bir âlimdir. Bu asırda Memlükler hüküm sürmekteydi. Memlükler, Bahrî Memlükleri

⁴ Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, I-XXI, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicre, 1997, c. 14, s. 359-360.

⁵ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed b. İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-XI, thk. Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986, c. 7, s. 469; Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, DİA, İstanbul, 1988, c. 1, s. 37.

⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 10, s. 333.

⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-zêhira* c. 7, s. 79.

(Bahriyye, Birinci Memlûkler; 647/1250-783/1382) ve Burcî Memlûkleri (Burciyye, İkinci Memlûkler; 783/1382-922/1517) olmak üzere iki dönemde incelenebilir.⁸ İbn Receb ömrünün büyük bir bölümünü Bahrî Memlûkler, son 11 yılını ise Burcî Memlûkler idaresinde geçirmiştir.

1.1.2. Toplumsal Durum

Siyasi durum incelerken değinildiği üzere İbn Receb'in yaşadığı asır birçok sıkıntı ve zorlukların yaşandığı bir asır olmuştur. Siyasi durum tabii olarak toplumsal durum üzerinde de etki göstermiştir. Bu dönemin toplumsal durumu; insanların toplumsal konumu ve salgın hastalıklar olarak ikiye ayrılabilir.

Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden meydana gelen Memlûk toplumunda çoğunluğu oluşturan Müslümanlar, statü bakımından yönetici askeri sınıf ve halk kesimi olarak ikiye ayrılıyordu. Toprak, imtiyazlı askeri sınıfın mülkiyetindeydi ve iktisadi hayata da onlar hâkimdi. Müslüman halk arasında sadece dinî ve adlî görevlerle, divan görevlerine getirilen âlimler ve büyük tüccarlar toplumda kendileri için iyi bir yer edinmişlerdi. Âlimler, halk tabakası ile yönetici asker sınıfı arasında aracı rolü oynar, sosyal hayatta önemli bir fonksiyon icra ederdi. Büyük tâcirler ise, kendileri de doğrudan ticaretle uğraşan sultan ve emîrlere nezdinde itibar sahibiydi.⁹

Hicrî sekizinci asır birtakım zorluklar, salgın hastalıklar ve doğal afetlerle geçmiştir. Aynı asır içinde meydana gelen bu olaylar doğal olarak toplumu etkilemiş, kıtlık ve yoksulluk hali baş göstermiştir. Ayrıca salgın hastalıklar birçok insanın ölümüne sebep olmuştur. İbn Kesîr, 749/1348 senesinde meydana gelen veba salgınına şöyle anlatmaktadır: “Rebûlevvel ayında veba salgını sebebiyle insanlar arasında ölüm çoğalmıştı. Her gün 100'den fazla kişi ölüyordu. Bu hastalık bir eve girdiğinde hane halkının birçoğu ölmeden o evden çıkmazdı. Ancak Dımaşk'ın o günkü nüfusuna oranla vefat edenlerin sayısı azdı. 749/1348 senesi Rebûlevvel ayında birçok insan vefat etmişti. Özellikle kadınlar... Zira ölüm kadınlar arasında

⁸ Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, DİA, İstanbul, 2004, c. 9, s. 90.

⁹ Yiğit, “Memlûkler”, c. 1, s. 96.

erkeklerle oranla çok daha fazlaydı. Hatip, namazların ardından kunut okumaya ve vebanın kaldırılması için dua etmeye başlamıştı.”¹⁰

Ayrıca 749/1348 senesinde Receb ayının 12. gününde veba salgınının yanında Dımaşk ve çevresinde şiddetli fırtına meydana gelmiştir. Bu fırtına toz bulutu çıkartmış, hava bir süre sararmış daha sonra simsiyah kesilmiş, Dünya kararmıştır. İnsanlar büyük sıkıntı yaşamış ve mescitlere koşup Allah’a dua ederek istiğfar etmişlerdir. Bu durumun vebanın sonu olduğu umulsa da hastalığın şiddeti daha da artmıştır.¹¹ İbn Kesîr’in aktardığına göre Dımaşk’ın çevresinde vefat edip getirilmeyenler ve ehl-i zimmet olanların dışında Emevî Camii’nde cenaze namazı kılınanların sayısı günde 150’yi bulmuş ve geçmiştir.¹²

1.1.3. İlmî Durum

Genel olarak Memlûkler devri özellikle hicrî sekizinci asır siyasi ve toplumsal durumun aksine, canlı ilmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Bu canlılığın sebepleri şöyle sıralanabilir:

1. Moğol baskısı ve zulmünden kaçan birçok âlim, Mısır ve Şam’a sığınmıştır. Müslümanların, Bağdat’ta Moğollar eliyle gördükleri zulüm onları daha güvenli buldukları Mısır ve Şam’a göç etmelerine sebep olmuştur.

2. Devlet adamlarının, âlimlere hürmet göstermesi ve onların yaptıkları ilmî çalışmalara destek vermesi, bir başka etken olarak göze çarpmaktadır. Memlûkler, âlimleri devletin manevî koruyucuları olarak gördükleri için onları kendilerine yaklaştırmışlar ve maddi olarak ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Âlimlerin gördüğü bu ilgi ve hürmet, yetişen neslin ihlâs ve samimiyetle ilme yönelmesine vesile olmuştur.

3. Âlimler sorumluluklarının farkında oldukları için Bağdat’ı terk edip Mısır ve Şam’a yerleşmişlerdir. Zira Bağdat’ta birçok âlim öldürülüp kitaplar yakılınca geride kalanlar ilmi yaymak ve ihyâ etmek için Mısır ve Şam’ı güvenli bir liman olarak

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 18, s. 504.

¹¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. 18, s. 507.

¹² İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. 18, s. 507.

görmüşlerdir. Netice itibariyle bu iki şehir ilmî hareketliliğin merkezi haline gelmiştir.

Yukarıda sayılan ilmî hareketlilik sebepleri doğal olarak Mısır ve Şam'da yeni medreselerin inşa edilmesine sebep olmuştur. Mısır'da Sultan Zeynüddîn'in temellerini attığı, Sultan en-Nâsır Muhammed'in tamamladığı Nâsırıyye Medresesi,¹³ Şam'da Hâfız İbn Receb el-Hanbelî'nin de ders göreceği Şerîfiyye Medresesi buna örnek olarak zikredilebilir.¹⁴ İbn Kesîr'in "Sultan, Şevval ayının yarısında Nâsırıyye Medrese'sindeki fakihlerin sayısını arttırmıştı. Orada her mezhepten 30 fakih bulunmaktaydı. Daha sonra bu sayıyı 54'e çıkartmıştı."¹⁵ şeklindeki ifadesi, Nâsırıyye Medresesi'ndeki ilmî hareketliliği göstermesi açısından önemlidir.

Medreselerle birlikte ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bir başka mekân ise camiiilerdir. Mısır'da tadrîsin en canlı olduğu camii, hicrî 21 yılında Mısır'ın Amr b. Âs (43/664) tarafından fethedilmesiyle inşa edilen Amr b. Âs Camii'dir. Makrîzî (845/1442) *el-Mevâiz* isimli eserinde, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. es-Sâîğ'in hicrî 749/1348 yılındaki veba salgınından önce bu camiide 41 farklı ilim halkası gördüğünü aktarmıştır.¹⁶ Şam'da ise, Emevî Halîfesi Velîd b. Abdülmelik (96/715) tarafından inşa edilen Emevî Camii, Dımaşk'ın en büyük camii olmasının yanında ilmî faaliyetlerin de merkezi halindeydi.¹⁷ Bu medrese ve camilerde, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, sarf gibi farklı ilim dallarından dersler yapılıyordu. Bu ilim merkezlerinden geride kıymetli eserler bırakan âlimler ve fakihler yetişmiştir. Hicrî sekizinci asrın önde gelen bazı âlimleri şunlardır:

İbn Teymiyye (728/1328), Cemâlüddîn el-Mizzî (742/1341), Ebû Hayyân (745/1344), Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (748/1347), İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî (762/1360).

¹³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi kütübî'l-Arabiyye, Mısır, 1967, c. 2, s. 265.

¹⁴ Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, I-II, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1990, c. 2, s. 50.

¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. 18, s. 243.

¹⁶ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr*, I-IV, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1997, c. 4, s. 22.

¹⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 318-319

Sekizinci hicrî asırda yaşayıp vefatları dokuzuncu asrın başlarına tekabül eden önde gelen bazı âlimler ise şunlardır:

İbnü'l-Mülakkın (804/1401), Hâfız el-İrâkî (806/1404), Heysemî (807/1405), İbn Haldûn (808/1406).¹⁸

İbn Receb el-Hanbelî, böyle bir sosyal, siyasî, toplumsal ve ilmî ortamda yetişmiştir. Bu etkenlerin her birinin onun hayatında ve ilmî kişiliğinin oluşumunda payı vardır.

1.2. İbn Receb el-Hanbelî'nin Hayatı

Çalışmamızın esas konusu İbn Receb el-Hanbelî'nin *Fethu'l-Bârî* isimli Buhârî serhindeki serh metodunu incelemek olsa da, onu yakından tanımak adına hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında da bilgi vermek istiyoruz. Zira bir âlimin dünyaya gelmesine vesilen olan ailesi, yaşadığı bölge, onu yetiştiren hocaları ilmî olarak yetişmesinde etkilidir. Yine bir âlimin yetiştirdiği öğrencileri ve geride bıraktığı eserleri onun ilmî yetkinliğinin en açık göstergesidir.

1.2.1. Adı Nesebi ve Doğumu

Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, 736/1335 yılında Rebûlevvel ayında Bağdat'ta dünyaya geldi.¹⁹ Meşhur olan künyesi, Ebü'l-Ferec'dir. İbn Tağrîberdî (874/1470),

¹⁸ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I-II, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Mektebetü'l-menâr, Ürdün, 1987, c. 1, s. 232-233 (Muhakkikin verdiği bilgi).

¹⁹ Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysî ed-Dımaşkî İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, thk. Zehîr eş-Şâvîr, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1973, s. 106; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *İnbûu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr*, I-IV, thk. Hasan Habşî, el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-Şuûn el-İslâmiyye, Mısır, 1969, c. 1, s. 460; Takiyyü'd-Dîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Fehd, *Lahzü'l-elhâz bi zeyli tabakâti'l-huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 118; Burhânüddîn, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Müflih, *el-Maksadü'l-erşed fi zikri eshâbi'l-İmam Ahmed*, I-III, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1990, c. 2, s. 81; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad fi tabakâti muteahhirî ashâbi Ahmed*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 2000, s. 47; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabakâti'l-huffâz*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1982, s. 540; en-Nuaymî, , *ed-Dâris* c. 2, s. 60; Kallek, Cengiz, "İbn Receb", DİA, İstanbul, 1999, c. 20, s. 243.

İbn Receb'in künyesinin Ebü'l-Abbâs olduğunu söylemiştir.²⁰ Ancak Ebü'l-Abbâs, İbn Receb'in babasının künyesidir.²¹ İbn Receb, Zeynüddîn ve Cemâlüddîn lakaplarıyla anılmaktadır.²² Bazı kaynaklarda Şihâbüddîn²³ lakabı zikredilse de doğrusu, bu babasının lakabıdır.²⁴

Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed, ilim ehli arasında kısaca İbn Receb olarak şöhret bulmuştur. Receb, dedesi Abdurrahman'ın lakabıdır. Ayrıca Ebü'l-Ferec'in babası Ahmed²⁵ ve Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Receb eş-Şâfiî²⁶ de, İbn Receb olarak anılmaktadır. Ancak İbn Receb denildiğinde akla ilk gelen, Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed'dir.

Yukarıda İbn Receb'in 736/1335 yılında doğduğuna temas etmiştik. Ancak onun doğum tarihiyle alakalı İbn Hacer (852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine*'sinde²⁷, 706/1306 tarihine işaret etmiştir. Bu konuda Süyûtî de (911/1505) aynı görüştedir.²⁸ Hemen belirtelim ki bizce İbn Receb'in doğum tarihiyle alakalı doğru bilgi 736/1335'dir. Bu tarihi tercih etmemizin birtakım gerekçeleri vardır. Bu gerekçelerden ilki, 706/1306 tarihinin İbn Receb'in babası Ahmed'in doğum tarihi olmasıdır.²⁹ Öyleyse İbn Hacer ve Süyûtî'nin işaret ettiği tarih İbn Receb'in doğum tarihi değil babası Ahmed'in doğum tarihi olmalıdır. Bir başka gerekçe olarak şu zikredilebilir: Kaynaklar 744/1343'te İbn Receb'in küçük yaşlarında babasıyla birlikte Bağdat'tan Şam'a gittiğini belirtmektedir.³⁰ Onun doğum tarihi 706/1306 olarak kabul edilecek olursa 744/1343 tarihinde yaptığı bir yolculu için küçük yaşlarında olduğunun söylenmesi yersizdir. Zira 706/1306 tarihinde doğan birisi

²⁰ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi el-müstevfi ba'de'l-vâfi*, I-VII, thk. Muhammed Muhammed emîn, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Mısır, 1984, c. 7, s. 164.

²¹ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

²² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 579.

²³ İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 118; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, c. 7, s. 164.

²⁴ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

²⁵ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

²⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, I-VI, Mektebetü'l-hayât, Beyrut, bty., c. 2, s. 121.

²⁷ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mie es-sâmine*, I-VI, thk. Muhammed Abdülmüîd, Meclisü Dâirati'l-Meârif el-Osmâniyye, Hindistan, 1972, c. 3, s. 108.

²⁸ Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 540.

²⁹ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

³⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 579; en-Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 60.

744/1343 tarihinde 38 yaşında olmaktadır. Ayrıca İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserinde hocası Şerefüddîn Ebû Muhammed'in dersine küçük yaşlarında iken katıldığını beyan etmiştir.³¹ Şerefüddîn 741/1340'da 30 yaşında vefat etmiştir.³² Yine İbn Receb kendisinin de hazır bulunduğu mecliste dedesi Receb b. Hasan hadis okunduğunu aktarmıştır.³³ Kaynaklar, Receb b. Hasan'ın 742/1341 tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.³⁴ Bu da İbn Receb'in doğum tarihi hakkındaki doğru bilginin 736/1335 olduğunu teyit etmektedir. Son olarak İbn Receb'in doğum tarihini *ed-Dürerü'l-kâmine*'de 706/1306 olarak zikreden İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr* isimli eserinde onun 736/1335 tarihinde doğduğunu belirtmiştir.³⁵ *İnbâu'l-ğumr*'da İbn Receb'in doğum tarihi harflerle zikredilmekteyken, *ed-Dürerü'l-kâmine*'de rakamla zikredilmektedir. Bu durum, *ed-Dürer*'deki bilginin müstensih kaynaklı hataya açık olduğunu göstermektedir.

1.2.2. Ailesi

Kaynaklar, İbn Receb'in ailesi hakkında detaylı bilgi aktarmamıştır. Kitaplarda zikredilen bilgiler birkaç satırdan ibarettir. Bu bilgiler incelendiğinde İbn Receb'in dindar ve ilim geleneği olan bir ailenin çocuğu olarak yetiştiği görülmektedir. Hem dedesi hem de babası ilim ehli sâlih kimselerdir.

İbn Receb'in dedesi, Ebû Ahmed Receb b. el-Hasan b. Muhammed b. Ebü'l-Berekât Mesûd el-Bağdâdî'dir. İsmi Abdurrahmân lakabı ise Receb'tir. Abdurrahman 677/1278 yılında Receb ayında doğmuştur. Onun için Receb lakabının verildiği zikredilmektedir.³⁶ Buhârî'nin sülâsiyatını İbnü'l-Mâlihânî'den işitmiş ve rivâyet etmiştir.³⁷ İbn Receb, dedesinden şöyle bahsetmektedir: “Bağdat'ta Dedem Ebû Ahmed Receb b. el-Hasan'a ben üç, dört ve beş yaşında iken hazır bulunduğum mecliste birçok kez şu hadis okunmuştur: Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b.

³¹ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî *ed-Dımaşkî, Zeylü tabakâti'l-Hanâbile*, I-V, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 2005, c. 5, s. 105.

³² İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 106.

³³ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 458.

³⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 2, s. 236.

³⁵ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 460.

³⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 2, s. 236.

³⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 2, s. 236.

İbrâhîm el-Bezzâz→ Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Katî→ Ebü'l-Vakt Abdu'l-Evvel b. Âsâ→ Ebü'l-Hasen ed-→ Ebû Muhammed es-Serahsî→ Ebû Abdullah el-Firebrî→ el-Buhârî→ el-Mekkî b. İbrâhîm→ Yezîd b. Ebû Ubeyd→ Seleme b. el-Ekva' Rasûlullah'ın (s.a.s.) şöyle dediğini işitmiştir: “Kim bana söylemediğim bir şeyi isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.”³⁸

İbn Receb'in dedesi hakkında aktardığı bu bilgi, dedesinin hadise ehemmiyet veren ve kendisine hadis okunan bir kişi olduğunu göstermektedir. Ayrıca İbn Receb'in küçük yaşlarda dedesinin ilminden az da olsa istifade ettiği anlaşılmaktadır. Receb b. el-Hasan 742/1341 yılında vefat etmiştir.³⁹

İbn Receb'in babası, Ahmed b. Receb b. el-Hasan b. Muhammed b. Ebü'l-Berekât es-Selâmî el-Bağdâdî el-Hanbelî'dir. Şeyh, İmâm, Âlim, Sâlih, Mukri gibi vasıflarla anılan Şihâbüddîn, 706/1306 yılı Rebûlevvel ayının 15'inde, bir cumartesi sabahı, Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.⁴⁰ Orada yetişmiş ve oradaki hocalardan ders almıştır. Daha sonra ailesiyle birlikte Dımaşk'a gitmiştir. Dımaşk'ta Muhammed b. İsmâil el-Habbâz'dan ders almıştır. Dımaşk'tan Kudüs'e geçmiştir. 749/1348 yılında hac yapan Ahmed b. Receb, 756/1355 yılında Mısır'a gitmiş, orada Ebü'l-Haram el-Kalânîsi'ye hadis okumuş ve onu meşyahasında zikretmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'i farklı okunuş şekilleriyle öğrenmiş, birçok hocadan hadis almış ve hocalarının kısa biyografyalarına yer verdiği bir meşyeha yazmıştır.⁴¹ Ahmed b. Receb, hicrî 774/1372 veya 775/1373 yılında vefat etmiştir.⁴²

İbn Receb dedesinin ilminden istifade ettiği gibi babasının ilminden de faydalanmıştır. Ahmed b. Receb, oğlunun farklı ilimleri tahsil ederek yetişmesine önem vermiştir. Bazı ilim yolculuklarında oğlu İbn Receb'i yanına almıştır. Yukarıda belirtildiği gibi İbn Receb, 744/1343 yılında babasıyla birlikte Bağdat'tan Dımaşk'a gelmiş ve orada babasının gözetiminde hadis kıraati meclislerine katılmıştır.⁴³

³⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 458.

³⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 2, s. 236.

⁴⁰ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

⁴¹ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 1, s. 151.

⁴² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 1, s. 151.

⁴³ Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 60.

İbn Receb'in ailesi hakkında verilen tüm bu bilgiler, onun hem dedesi hem de babasından ilim aldığını göstermektedir. Böyle bir ailede yetişmiş olması onun ilerde şöhreti İslâm âlemine yayılacak bir âlim olmasında etkili olmuştur.

1.2.3. Yetiştirilmesi ve İlmî Seyahatleri

Sahabe (r.anhüm), Rasûlullah (s.a.s.) hayattayken Medine'den ayrılmamaya çalışırlardı. Rasûlullah'a (s.a.s.) olan sevgilerinden dolayı ondan uzakta yaşayamıyorlardı. Ancak, Rasûlullah'ın (s.a.s.) vefatıyla birlikte İslâm'ı yaymak için Medine dışına çıktılar.

Râşit halifeler ve sonraki dönemlerde fetihler artınca sahabenin ilmî seyahatleri başladı. Şehirlere dağılıp Rasûlullah'tan (s.a.s.) öğrendiklerini aktardılar. Kimisi çok kimisi az herkes sahip olduğu ilmî emaneti aktardı. Sahabenin hepsi aynı seviyede ilmî birikime sahip olmadığından; bir sahâbî bilmediği bir hadisi öğrenmek için onu bilen diğer sahâbînin yanına yolculuk yapmıştır. Câbir b. Abdullah'ın bir hadis öğrenmek için bir aylık yolculuğun ardından Şam'a, Abdullah b. Üneys'in yanına gittiği bilinmektedir.⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1071), *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* isimli eseri, hem sahabenin hem de daha sonraki âlimlerin yaptıkları ilmî yolculukları aktarmıştır. Sahabe döneminden itibaren rihleler ilim öğrenme yöntemi haline gelmiş ve bu yöntem tâbiîn döneminde çok daha fazla yaygınlaşmıştır.

İbn Receb, muâsırları tarafından birçok ilim dalında yetkinliği kabul edilmiş bir âlimdir. İlim tahsilini sadece Bağdat'ta yapmamış farklı şehirlere yolculuklar gerçekleştirmiştir. Mensup olduğu ailenin ilimle olan irtibatı ve bulunduğu asrın adeta ulemâ hazinesi olması, onun ilmî tekâmülünde büyük pay sahibi olmuştur. O, küçük yaşlarında iken ilim meclislerinde bulunmuştur. Bu konuda kendisinden şöyle bahsetmektedir: "Küçük yaşta iken hocam Abdurrahîm b. Abdullah'ın derslerinde buldum. Ancak küçük olduğum için tam anlamıyla hakkını veremedim."⁴⁵

⁴⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, I-XXXXX, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2001, c. 25, s. 431, h. 16042.

⁴⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 105.

Babasının teşvikiyle yine küçük yaşta iken Bağdat'ta Safiyyüddîn İbn Abdülhak el-Bağdâdî (749/1348), Alemüddîn el-Berzâlî (739/1338) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Telî ed-Dımaşkî (748/1376) gibi âlimlerin ilim meclislerinde bulunup onlardan icazet almıştır. Ayrıca Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekir b. en-Nakîb (739/1338), Abdülmü'min es-Sübkî'den (740/1339), Dımaşk'ta Muhammed b. İsmâîl el-Habbâz (756/1355), Muhammed b. İsmâîl el-Hamevî'den (842/1438) ders almıştır. Nâblus'a gibip Abdülhâfiz b. Bedrân'ın (749/1348) öğrencileriyle bir araya gelip, Kudüs'e gidip Ebû Saîd el-Alâî'den (761/1359) hadis dinlemiştir.⁴⁶

744/1343 yılında babasıyla birlikte Dımaşk'a gidip ve orada önde gelen muhaddislerden hem babası hem de kendisi semâ yoluyla hadis almıştır. Daha sonra Abdülhâfiz b. Neblân'ın öğrencileriyle görüşmek için Nâblus'a geçmiştir. 748/1347 yılında babasıyla birlikte Bağdat'a dönmüştür. İbn Receb *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*'sinde, Süleymân b. Ahmed en-Nehmârî el-Bağdâdî'nin (748/1347) tercüme-i hâlimden bahsederken şöyle der: "Süleymân b. Ahmed 748/1347 yılı Cemâziyelevvel ayında vefat etti. Kasru'l-hilâfe Camii'nde cenaze namazı kılındı ben de hazır bulundum. İmam Ahmed Kabristanı, Harb Kapısı yanında defnedildi."⁴⁷ Bu bilgi, İbn Receb'in 748/1347 tarihinde Bağdat'ta olduğunu teyit etmektedir.

İbn Receb 749/1348 yılında Bağdat'tan babası ile birlikte hacca gitti. Mekke'de Buhârî'nin Sülâsiyât'ını Ebû Hafs Ömer b. Alî b. el-Halîl el-Bağdâdî'den (749/1377) dinledi. Geri döndüğünde İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (751/1350) talebesi oldu ve hocasının vefatına kadar ondan ayrılmadı.⁴⁸

753/1352 yılında Mısır'a gitti. Orada İbnü'l-Mülûk diye tanınan Muhammed b. İsmâîl es-Sûfî ile karşılaştı. İbn Receb daha sonraki yıllarda hocasından nakilde bulunurken "Hocam Muhammed b. İsmâîl es-Sûfî Kâhire'de iken şöyle haber verdi."

⁴⁶ Kallek, "İbn Receb", c. 20, s. 243-244.

⁴⁷ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 138.

⁴⁸ Kallek, "İbn Receb", c. 20, s. 244.

diye belirtmiştir.⁴⁹ Yine Mısır’da bulunduğu yıllarda Muhammed b. Muhammed b. Ebü’l-Haram el-Kalânî’si’nin (765/1363) hadis halkasına katılmıştır.⁵⁰

763/1361 yılında tekrar hacca giden İbn Receb burada Şemsüddîn Muhammed b. eş-Şeyh Ahmed es-Sekâ, Mısır’ın kâdılkudâtı el-Muvaffak ve İbn Cemâa (767/1365) gibi meşhur âlimlerle bir araya geldi.⁵¹ İbn Receb bu uzun ilim yolculuklarının ardından vefat edinceye kadar Dımaşk’ta kaldı. Oradaki medrese ve camiilerde ders verdi.⁵²

1.2.4. Ahlâkı

İlmî sahada ehliyetini kabul ettiren İbn Receb güzel ahlâkı ile de anılmaktadır. Hayatından bahseden eserler ahlâkı özelliklerine atıfta bulunmuştur. Örneğin, İbn Nâsîrüddîn onun hakkında, “Zâhid imamlardan ve ibadet ehli âlimlerden birisidir.”⁵³ ifadesini kullanmıştır. İbn Fehd, İbn Receb’den şöyle bahsetmektedir: “İbn Receb, imam, verâ sahibi, zâhid bir kimsedir. Kalpler ona muhabbetle meyleder. Bütün fırkalar onun ilmî ehliyeti noktasında hem fikirdir.”⁵⁴ İbn Hacer ise İbn Receb’i, “ibadet ve teheccüd ehli” olarak nitelendirilmiştir.⁵⁵

İbn Receb bilhassa hayatının son döneminde münzevî bir hayat yaşamıştır. İnsanların arasına pek karışmadan, idarecilerin yanına gitmeden, medresesinde ilim ile meşgul olmuştur.⁵⁶ İbn Receb’in hayatından bahseden eserler, onun eşi ve çocukları hakkında herhangi bir bilgi aktarmamıştır.

1.2.5. Vefatı

İbn Receb, ilim, verâ ve zühd içerisinde bir hayat yaşamış geride pek kıymetli eserler bırakarak 795/1392 yılında vefat etmiştir.⁵⁷ 795/1392 yılında vefat ettiği kesin

⁴⁹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 47.

⁵⁰ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, c. 8, s. 353.

⁵¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 165.

⁵² İbn Receb, *Şerhu ileli’t-Tirmizî*, c. 1, s. 244.

⁵³ İbn Nâsîrüddîn, *er-Reddü’l-vâfir*, s. 106.

⁵⁴ İbn Fehd, *Lahzu’l-elhâz*, s. 119.

⁵⁵ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, c. 1, s. 460.

⁵⁶ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, c. 1, s. 461.

⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San’ânî el-Yemenî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsini min ba’di karni’s-sâbi*, I-II, Dâru’l-kitâbi’l-İslâmî, Kahire, bty., c. 1, s. 328.

olmakla birlikte hangi ayda vefat ettiği tartışmalıdır. İbn Haccî⁵⁸, İbn Müflih⁵⁹, Nuaymî⁶⁰, İbnü'l-İmâd⁶¹, Ramazan ayının 4. günü Pazartesi gece vefat ettiğini söylemiştir. İbn Hacer⁶², İbn Nâsirüddîn⁶³, Süyûtî⁶⁴ ve Şevkânî (1250/1834)⁶⁵ ise İbn Receb'in, 795/1392 yılı Receb ayında vefat ettiğini söylemiştir. Vefat ettiği yılda ittifak olduğu için vefat ettiği ayın tartışılmış olması pek önemli değildir. İbn Receb, Himyeriyye'de kiraladığı bahçede vefat etmiş bir gün sonra da el-Bâbu's-Sâğır kabristanına, Ebül-Ferec Abdü'l-Vâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin (486/1093) yanına defnedilmiştir.⁶⁶

İbn Nâsirüddîn, İbn Receb'in vefat etmeden önce yaşadığı ilginç bir olayı aktarmaktadır. İbn Receb'in kabrini kazan kişi, İbn Nâsirüddîn'e şöyle haber vermiştir: "İbn Receb vefat etmeden birkaç gün önce benim yanıma geldi ve 'Şuraya benim için bir lahit yap.' dedi. Kabir kazıldıktan sonra içine girdi, uzandı ve bu güzel olmuş, diyerek çıktı. Çok geçmeden onun vefat edip naaşında taşınarak kazdığım kabre getirildiğini gördüm. Onu kazdığım lahde koyup üzerini kapattım."⁶⁷

1.2.6. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'den Etkilenmesi

İbn Teymiyye öğrencileri ile hicrî sekizinci asra damgasını vurmuş büyük bir ilim insanıdır. Onun medresesinden Mizzî, Zehebî, İbn Kesîr, İbn Kayyim gibi âlimler çıkmıştır. Hiç şüphesiz bunlar içinden en fazla hocasından etkilenen İbn Kayyim olmuştur. Gerek itikadî gerekse fikhî görüş olarak İbn Teymiyye'nin İbn Kayyim üzerinde etkisi büyüktür.⁶⁸

⁵⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 461.

⁵⁹ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2 s. 82.

⁶⁰ Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 60

⁶¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 580.

⁶² İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 109

⁶³ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddû'l-vâfir*, s. 106.

⁶⁴ Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 540.

⁶⁵ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, c. 1, s. 328.

⁶⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 580.

⁶⁷ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddû'l-vâfir*, s. 107.

⁶⁸ Safedî Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh, *el-Vâfi fi'l-vefeyât*, XXIX, thk. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafa, Dâru ihyâi't-turâs, Beyrût, 2000, c. 2, s. 195; Apaydın, Hacı Yunus, "İbn Kayyim el-Cevziyye", DİA, İstanbul, 1999, c. 20, s. 110.

İbn Receb, İbn Teymiyye'nin bazı görüşlerinden etkilenmiştir. Tabii ki bunda İbn Teymiyye'nin öğrencisi İbn Kayyim'e talebelik yapmış olmasının rolü büyüktür. Ancak bu durum İbn Receb'in, İbn Kayyim'in her görüşünü itirazsız kabul ettiği anlamı taşımamaktadır. İbn Receb, bazı konularda delilleri incelemiş ve hocasından farklı sonuçlara ulaşabilmiştir. Bunun bir örneği talak konusudur. İbn Teymiyye⁶⁹ ve İbn Kayyim⁷⁰ tek seferde kullanılan üç talak lafzını tek ve ric'î talak olarak kabul etmektedir. Bu fetvâ günümüzde olduğu gibi o dönemde de ciddi tartışmalara yol açmıştır. İbn Receb bu konuda *Müşkilü'l-ehâdisi'l-vâride fî enne't-talâka es-selâse vâhide* isimli bir risâle kaleme almış ve orada şunları söylemiştir: “Bil ki ne sahabeden ne tâbiînden ne de haram helâl konusunda fetvâsı muteber olan selef imamlarından, cimadan sonra tek lafızla yapılan üç talakın tek talak sayılması noktasında sarîh bir şey aktarılmamıştır.”⁷¹

İbn Receb'in tek seferde kullanılan üç talağı tek talak sayanların delil olarak kullandıkları İbn Abbâs'tan rivâyet edilen “Allah Rasûlü (s.a.s.) ile Ebûbekir'in döneminde ve Ömer'in hilafetinin ilk iki senesinde üç boşama bir sayılıyordu. Ömer ‘İnsanlar teenni ile hareket etmeleri gereken bir konuda acele ettiler. Şunu onlara geçerli saysak.’ dedi ve uyguladı.”⁷² hadis hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “İslâm âlimlerinin bu hadisi değerlendirmesinde iki yol vardır. Birisi Ahmed b. Hanbel ve ona uyanların takip ettiği yoldur ki; isnadının şaz olması, Tâvûs'un

⁶⁹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdüddîn Abdüsselâm el-Harrânî, *Mecmu'u Fetâvâ*, I-XXXVII, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau' Melik el-Fehd, Medine, 1995, c. 33, s. 12-16.

⁷⁰ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *I'lâmü'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, I-IV, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1991, c. 3, s. 31-45.

⁷¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eseri İbn Receb'e nispet eden en eski kaynaklar; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Mibred, *Seyru'l-hâss ilâ ilmi't-talâk es-selâs*, thk. Safvet Adil Abdülhâdî, Dâru'n-nevâdir, Dımaşk, 2007, s. 433 ve aynı müellife ait el-*Cevheru'l-munaddad* isimli eserdir. Bkz. s. 50. Ayrıca Zâhid el-Kevserî de bu esere atıfta bulunmuştur. Kevserî bu konuda *el-İşfâk alâ ahkâmi't-talâk* isimli bir risâle kaleme almış ve yukarıda tercümesini aktardığımız bölümü İbn Receb'e nispet ederek zikretmiştir. Bkz. Muhammed Zâhid Kevserî, *el-İşfâk alâ ahkâmi't-talâk*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, s. 32. Ayrıca mezkûr eserin 22. sayfasında İbn Receb'in risâlesini ismiyle birlikte zikretmiştir. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî adı geçen eseri şu şekilde tanıtmaktadır: “Bu eser, İbn Receb'in, içerisinde Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim'in tek seferde verilen üç talağın tek talak sayılması konusunda sahip oldukları kanaatte itimat ettikleri hadislere yer verdiği bir cüzdür. İbn Receb o hadislerin illetlerini beyan etmiş ve tek seferde verilen üç talağın üç boşama sayılması konusundaki delilleri aktarmıştır. Bkz. *el-Mezhebü'l-Hanbelî dirâseten fî tarihî ve simâtî*, Müessesetü'r-risâle en-Nâşirûn, I-II, Beyrut, 2011, c. 2, s. 407.

⁷² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâu't-turâs el-Arabî, Beyrut, 2010, “Talâk”, c. 2, s. 1099, h. 1472.

münferit olarak aktarması ve kendisine mutabaat olmadığı için hadisin isnadını tenkit edenlerin yoludur. Zira râvinin sika da olsa hadisi (çoğunluğa muhalefet ederek) münferit olarak aktarması hadisteki bir illettir ki hadiste tevakkuf etmeyi ve sahih bir vecihten daha rivâyet edilmemişse hadisin şaz ve münker olmasını gerektirir. Bu, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (233/848), Yahyâ el-Kattân (198/813), Ali b. Medînî (234/848) gibi mütekaddim hadis âlimlerinin benimsediği yoldur.” İbn Receb sözlerine şöyle devam etmiştir: “Bu hadisin râvisi olan İbn Abbâs’ın hadisin hilafına fetva verip tek seferde yapılan üç boşmayı üç talak olarak gördüğü rivâyet edilmiştir. Muvaffak b. Kudâme’nin (620/1223) *el-Muğni*’sinde zikrettiği gibi Ahmed b. Hanbel ve eş-Şâfiî (204/820) hadisi bu gerekçeyle illetli görmüştür. Bu, hadisin münferiden rivâyet edilmesinin yanında bir başka illettir.” İbn Receb mezkûr hadisin değerlendirilmesinde takip edilen ikinci yolu şu sözleriyle açıklamıştır: “İbn Râhûye (238/853) ve onu takip edenlerin yolu hadis tevil etmektir. Buna göre hadis henüz cinsi münasebette bulunulmamış kadın hakkındadır.”⁷³

İbn Hacer *İnbâu'l-ğumr* isimli eserinde İbn Receb’in, İbn Teymiyye’nin bazı görüşlerinden döndüğünü belirtmiştir. O, bu konuya şöyle değinmiştir: “İbn Teymiyye’nin görüşleriyle fetvâ verdiği için İbn Receb’e kin güdölmüş, sonra da o bu fetvâlardan rücû ettiğini beyan etmiştir. Bu sefer de İbn Teymiyye taraftarları ona düşmanlık beslemiştir. Ardından ne İbn Teymiyye taraftarlarının yanında ne de karşı taraftakilerin yanında olmamıştır. Âhir ömründe fetvâ vermeyi terk etmiştir.”⁷⁴

Bu örneklerden de açıkça anlaşıldığı üzere İbn Receb, İbn Teymiyye’nin öğrencisi İbn Kayyim’e talebelik yapmış olsa da onların her görüşünü kabul etmemiş kendi ictihad ve gayretini ortaya koyarak bazı konularda hocalarından ayrılmıştır.

1.2.7. İbn Receb’in Hocaları

Bir âlimin hocalarının bilinmesi, onun ilmî konumunun tespit edilmesi için çok önemlidir. Zira hocanın öğrencisi üzerindeki etkisi, sadece ders vermekte değil, aynı zamanda bir ilim geleneğini de aktarmakta olduğundan diğer insanların etkisinden daha fazladır.

⁷³ Kevserî, *el-İşfâk*, s. 44-45.

⁷⁴ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 460.

İbn Receb, henüz çocuk yaşlarındayken ilimle meşgul olmaya başlayıp birçok ilim merkezine yolculuklar düzenlediği için hocalarının sayısı bir hayli fazladır. Burada İbn Receb'in tespit edebildiğimiz hocalarının ismini alfabetik olarak vereceğiz. Ardından hocaları içerisinde temayüz etmiş olan üç hocasını kısaca tanıtaacağız.

1. İbn Kâdı'l-Cebel Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen (771/1369) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.⁷⁵

2. İbn Receb'in babası Ahmed b. Receb el-Hanbelî (774/1373).⁷⁶

3. Ahmed b. Abdürrahmân b. Ahmed el-Hanbelî (757/1356).⁷⁷

4. Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülkerîm el-Ba'î (777/1375).⁷⁸

5. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhâdî el-Makdisî es-Sâlihî (752/1351).⁷⁹

6. Ahmed b. Ali b. Abdülkâhir b. el-Ğûfî. İbn Receb bu hocasından Bağdat'ta hadis dinlemiştir.⁸⁰

7. Cemâlüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (750/1349).⁸¹

8. Kemâlüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Mısırî eş-Şâfîî (757/1356).⁸²

9. Zeğneş diye meşhur, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şîrâzî (771/1369).⁸³

10. Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Hanbelî (760/1358).⁸⁴

11. Bişr b. İbrâhîm b. el-Ba'î'den (761/1359) Şam'da hadis dinlemiştir.⁸⁵

⁷⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 180; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 138.

⁷⁶ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 79.

⁷⁷ İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 181; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 193.

⁷⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 2, s. 265; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 206.

⁷⁹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 117.

⁸⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 202.

⁸¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 160.

⁸² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 312.

⁸³ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 182.

⁸⁴ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 180.

12. Bağdat'ta, el-Hüseyin b. Bedrân b. Dâvud el-Bağdâdî (749/1348) hadis dinlemiştir.⁸⁶

13. Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî'den (761/1359) Kuds'te hadis dinlemiştir.⁸⁷

14. İbn Şeyhu's-Selâmiyye diye meşhur, İzzüddin Ebû Ali Hamza b. Mûsâ (/769/1368).⁸⁸

15. Cemâlüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. İbrâhîm el-Attâr (752/1351).⁸⁹

16. Zeyneb bint Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisiyye (740/1339).⁹⁰

17. Necmüddîn Ebü'l-Mehâsin Süleymân b. Ahmed en-Nehremârî'den (748/1347) Bağdat'ta hadis dinlemiştir.⁹¹

18. Dedesi Ebû Ahmed Receb b. el-Hasan el-Bağdâdî (742/1341).⁹²

19. Şerefüddîn Ebû Muhammed Abdürrahîm b. Abdullah el-Bağdâdî el-Hanbelî (741/1341). İbn Receb bu hocasından Bağdat'ta icazet almıştır.⁹³

20. İzzeddîn Abdülazîz b. Muhammed Cemâa Kâdî'l-müslimîn (767/1365).⁹⁴ İbn Receb bu hocasıyla Mısır ve Mekke'de karşılaşmıştır.

21. Tâcüddîn Abdullah b. Abdülmü'min el-Vâsitî'den (740/1339) Bağdat'ta ilim almıştır.⁹⁵

22. Ebû Muhammed Abdullah b. İsmâîl el-Ensârî.⁹⁶

⁸⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 437; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 286.

⁸⁶ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 145; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 166.

⁸⁷ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 212.

⁸⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 143.

⁸⁹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 219.

⁹⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 97; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 248.

⁹¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 266.

⁹² İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 458.

⁹³ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 105.

⁹⁴ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 138.

⁹⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 147; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2 s. 305.

⁹⁶ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 125.

23. Abdullah b. Muhammed İbn Kayyim ez-Ziyâiyye (761/1359).⁹⁷
24. İbnü'l-Matarî diye meşhur, Afifüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medenî (765/1363).⁹⁸
25. Safiyüddîn Ebü'l-Fedâil Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî'den (739/1338) Bağdat'ta icazet almıştır.⁹⁹
26. Fahrüddîn Osmân b. Yûsuf en-Nuveyrî'den (756/1355) Mekke'de hadis dinlemiştir.¹⁰⁰
27. İzzeddîn Ebu Ya'lâ Hamza b. Mûsâ'dan (769/1367) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.¹⁰¹
28. Necîbüddîn Ali b. Muhammed er-Rifâî'den icazet almıştır.¹⁰²
29. Alâuddîn Ebü'l-Hasen Ali b. eş-Şeyh Zeynüddîn el-Mencâ'dan (763/1362) Dımaşk'ta hadis işitmiştir.¹⁰³
30. Ebü'r-Rabî' Ali b. Abdüssamed el-Bağdâdî'den (742/1341) Bağdat'ta hadis öğrenmiştir.¹⁰⁴
31. Ömer b. Hasen b. el-Halebî'den (748/1376) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.¹⁰⁵
32. Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Bağdâdî'den (749/1377) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.¹⁰⁶
33. Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Kazvîni'ye (750/1378) Bağdat'ta hadis okumuştur.¹⁰⁷

⁹⁷ İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 226.

⁹⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 429.

⁹⁹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 77.

¹⁰⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 97; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 162.

¹⁰¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 97; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 1, s. 162.

¹⁰² İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 116.

¹⁰³ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 165.

¹⁰⁴ İbn Receb, *Zeyl*, c. 2, s. 509.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 4, s. 187.

¹⁰⁶ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 146; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 211.

34. Alemüddîn Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed el-Berzâlî (739/1338).¹⁰⁸ İbn Receb, el-Berzâlî'den Dımaşk'ta icâzet almıştır.

35. İzzüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm el-Makdisî'den (748/1376) Dımaşk'ta icâzet almıştır.¹⁰⁹

36. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Sâlihî'den (741/1340) Dımaşk'ta icâzet almıştır.¹¹⁰

37. Ubâde b. es-Sâmit'in soyundan gelen, İbn Habbâz diye meşhur, Muhammed b. İsmâîl ed-Dımaşkî'den (756/1355) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.¹¹¹

38. İbnü'l-Mülûk diye meşhur, Nâsirüddîn Muhammed b. İsmâîl es-Sûfî'den Mısır'da hadis almıştır.¹¹²

39. İbn Kayyim el-Cevziyye el-Hanbelî'den (751/1350) Dımaşk'ta hadis dinlemiştir.¹¹³

40. Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Abdürrazzâk eş-Şeybânî'ye 749/1348 yılında Bağdat'ta hadis okumuştur.¹¹⁴

41. Sadruddîn Ebü'l-Feth Muhammed Meydûmî'den (754/1353) Mısır'da hadis dinlemiştir.¹¹⁵

42. Fethüddîn Ebü'l-Haram Muhammed b. Muhammed el-Kalânîsî (765/1363).¹¹⁶

43. Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah en-Nâblusî'ye (754/1353) İbn Mâce'nin *Sünen*'ini okumuştur.¹¹⁷

¹⁰⁷ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 151.

¹⁰⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 165.

¹⁰⁹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 337.

¹¹⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 100; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 38.

¹¹¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 152.

¹¹² İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 47; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 123.

¹¹³ Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 71.

¹¹⁴ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 186.

¹¹⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 28.

¹¹⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 353.

44. İbnü'n-Nebbâş. İbn Receb bu hocasına ezberinden Hırakî'nin *Muhtasar*'ını okumuş, ondan birçok eserini dinlemiş ve vefatına kadar onunla arkadaşlık etmiştir.¹¹⁸

1.2.7.1. İbn Kayyim el-Cevziyye

İlim ve fazilet sahibi bir aileye sahip olan İbn Kayyim 691/1292 yılında muhtemelen Dımaşk'ta doğmuştur. Öncelikle babasından ilim tahsil etmiştir. En önemli hocası ise hiç şüphesiz kendisinden uzun bir süre ilim tahsil ettiği İbn Teymiyye'dir.¹¹⁹

İbn Kayyim, İslâmî ilimlerin birçok dalında temayüz etmiş seçkin bir âlimdir. İbn Receb el-Hanbelî hocasını şöyle tanıtmaktadır: “Çeşitli İslâm ilimlerinde mahirdi. Tefsir ilmini bilirdi, bu konuda onun seviyesine ulaşamazdı. Usûlü'd-dîni bilirdi, tefsir ve usûlü'd-dîn ilimlerinde zirveydi. Hadisi, hadisin manalarını, fıkhnı, ince istinbatlarını bilir ve ona bu hususta ulaşamazdı. Fıkıh, usûl-i fıkıh ve Arapça'yı bilirdi ve Arapça'da derin bir nüfuz sahibiydi. Kelam, nahiv ve diğer ilimleri öğrendi ve sülûk ilmi/tasavvuf, tasavvuf ehlinin sözleri, işaretleri ve inceliklerini bilirdi. O, sayılan tüm bu ilimlerde derin bir nüfuz sahibiydi.”¹²⁰

İbnü'l-Kayyim'in birbirinden kıymetli pek çok eseri vardır. *Zâdü'l-meâd fî heydi hayri'l-ibâd, İ'lâmü'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn, Medâricü's-sâlikîn, er-Rûh*, bu eserlerinden bir kaçıdır.¹²¹

İbn Kayyim, 751/1350 yılı Receb ayının 13. gecesi yatsı ezanı okunurken vefat etmiştir. Cenaze namazı ertesi gün Emevî Camii'nde öğle namazının ardından

¹¹⁷ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 3, s. 141.

¹¹⁸ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 89.

¹¹⁹ Tercüme-i hali için bkz. İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 171; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 71; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira* c. 10, s. 249; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 287; Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *DİA*, c. 20, s. 109-123.

¹²⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 171-172.

¹²¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 175.

kılınmış, ayrıca bir de Cerrâh Camii'nde cenaze namazı kılınıp el-Bâbü's-sağır kabristanına defnedilmiştir.¹²²

1.2.7.2. İbnü'l-Habbâz

İbnü'l-Habbâz. 676/1268 yılı Receb ayında doğmuştur. Soyu Ubâde b. es-Sâmit'e (ra.) dayanmaktadır.¹²³ Babası, onu ilim yolculuğuna çıkartmış, Ahmed b. Abdü'd-Dâim, Abdürrahman b. Necm el-Hanbelî ve diğer âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Ömer el-Kirmânî ve Nevevî'den (676/1277) icazet almıştır. Öğrencisi Berzâlî, hocası İbnü'l-Habbâz'a bir meşyaha telif etmiş ve o eserde 150'den fazla hocasının ismini zikretmiştir. İbn Receb'in dışında Zehebî, Mizzî, İbn Kesîr, Irâkî (806/1404) gibi meşhur âlimler ondan ilim öğrenmiştir.¹²⁴

Irâkî, İbnü'l-Habbâz'ı şöyle tanıtmaktadır: “Müsnidü'l-âfâk (şöhreti İslâm âlemine yayılmış) bir muhaddisti. Müslim'in *Sahih*'ini muttasıl semâ ile rivâyet eden tek kişiydi. Doğru sözlü, güvenilir hadisi ve hadis ehlini seven bir kimseydi.¹²⁵ İbnü'l-Habbâz 756/1355 yılı Ramazan ayının üçüncü gününde vefat etmiştir.¹²⁶

1.2.7.3. Ebû Saîd el-Âlâî

Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî 694/1294 yılında doğmuştur.¹²⁷ Hadis, rical ilmi, hadis metinleri ve illetler konusunda öne çıkmış bir âlimdir. Kur'ân-ı Kerîm'i ve sünneti ezberlemiş, nahiv, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi ilimleri tahsil etmiştir. Zehebî, onun rical ve ilel konusunda öne çıktığını belirtmiştir.¹²⁸

¹²² İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 176; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 71; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zêhira* c. 10, s. 249; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 291.

¹²³ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mu'cemu's-şuyûhi'l-kebir*, I-II, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Mektebetü's-siddîk, Taif, 1988, c. 2, s. 171; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 119.

¹²⁴ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 120.

¹²⁵ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 120.

¹²⁶ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 5, s. 120.

¹²⁷ Tercüme-i hali için bkz. Zehebî, *Mu'cem*, c. 1, s. 224; Şemsüddîn Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali b. El-Hasan b. Hamza, *Zeylû tezkirati'l-huffâz*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1998, s. 28; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 213; , Selman Başaran, “Alâî”, DİA, İstanbul, 1989, c. 2, s. 331-332.

¹²⁸ Zehebî, *Mu'cem*, c. 1, s. 224; el-Hüseynî, *Zeyl*, s. 28.

el-Kavâid, Tuhfetü'-ferâiz, el-Erbâin fi a'mâli'l-müttekîn, Şerhu hadisi Zü'l-Yedeyn, telif ettiği eserlerden bazılarıdır.¹²⁹ Âlâî, 761/1359 yılı Muharrem ayının üç ya da beşinci gecesi Beyt-i Makdis'te vefat etmiştir.¹³⁰

1.2.8. İbn Receb'in Öğrencileri

İbn Receb hocalarından aldığı ilmi gerek kitap telif ederek gerekse öğrenci yetiştirerek kendisinden sonraki nesillere aktarmıştır. İlmî yolculuklarını tamamlamasının ardından Dımaşk'a yerleşmiş ve oradaki medreselerde dersler verip vaaz ve nasihatte bulunmuştur. Hocası Kâdı'l-Cebel'in 771/1369 yılında vefatının ardından onun ders halkasının başına geçmiştir. İbnü't-Telakkî'nin 788/1386 yılında vefat etmesiyle Hanbelî Medresesi'nde ders vermiştir.¹³¹ İbn Haccî'nin, "Dımaşk'ta ashâbımız Hanbelîlerin birçoğu ondan mezun olmuştur."¹³² şeklindeki ifadesi, İbn Receb'in, Hanbelî mezhebine katkısını göstermekle birlikte onun hocalık vasfına da işaret etmektedir.

İbn Receb, Şam bölgesinin önde gelen âlimlerinden birisi olmuş ve geniş bir saygı ve itibar elde etmiştir. Yakın ve uzak yerlerden gelip ilminden istifade eden, derslerinde hazır bulunan birçok öğrencisi vardır. Şimdi kaynaklardan tespit edebildiğimiz öğrencilerinin isimlerini alfabetik olarak verip sonrasında talebeleri içerisinde öne çıkan üç kişiyi tanıtaacağız.

1. İbn Ressâm diye meşhur, eş-Şihâb Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebûbekir el-Hamevî (844/1440).¹³³

2. İbn Nasrullah diye meşhur, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Nasrullah el-Bağdâdî (844/1440).¹³⁴

3. Ahmed b. Ali el-Hanbelî (864/1470).¹³⁵

¹²⁹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 213.

¹³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 2, s. 215.

¹³¹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 49.

¹³² İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 461.

¹³³ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 80.

¹³⁴ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 203.

¹³⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 2, s. 41.

4. Dâvud b. Süleymân ed-Dımaşkî (844/1440).¹³⁶
5. Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed ed-Dımaşkî (853/1449).¹³⁷
6. Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Süleymân el-Hanbelî (844/1440).¹³⁸
7. ez-Zerkeşî diye meşhur, Zeynüddîn Ebû Zer Abdurrahmân b. Muhammed (846/1442).¹³⁹
8. Tâcüddîn Ebü'l-Fadl Abdürrahim b. Muhammed et-Tırâblusî (841/1437).¹⁴⁰
9. İbnü'l-Lahhâm diye meşhur, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Ba'îf (803/1400).¹⁴¹
10. Alâüddîn Ali b. Muhammed et-Tarsûsî (850/1446).¹⁴²
11. Ebü'l-Hasan Ali b. Mahmûd el-Hanbelî (828/1424). İbn Receb'ten Dımaşk'ta ilim almıştır.¹⁴³
12. İbnü'l-Mülakkin diye meşhur, Ebû Hafs Ömer b. Ebü'l-Hasan el-Ensârî (804/1401) İbn Receb'ten icazet almıştır.¹⁴⁴
13. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Serrâc (841/1437). İbn Receb'ten Dımaşk'ta ilim almıştır.¹⁴⁵
14. Sirâcüddîn Ömer b. Mûsâ eş-Şâfî (861/1456).¹⁴⁶
15. Fâtıma bint el-Muhaddis Muhammed b. Ali el-Bekrî (851/1447).¹⁴⁷

¹³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 3, s. 212.

¹³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 4, s. 59.

¹³⁸ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2 s. 91; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 4, s. 59.

¹³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 4, s. 137.

¹⁴⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 4, s. 184.

¹⁴¹ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2 s. 237; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 52.

¹⁴² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 5, s. 328.

¹⁴³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 268.

¹⁴⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 72.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdürrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fi tarihî'l-Medine eş-şerîfe*, I-II, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. 2, s. 345

¹⁴⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 6, s. 140.

¹⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, c. 12, s. 128.

16. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (855/1451).¹⁴⁸
17. Şemsüddîn Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî (825/1421).¹⁴⁹
18. Muhammed b. Alî el-Hanbelî (821/1418).¹⁵⁰
19. İbn Zühre diye bilinen, Muhammed b. Hâlid el-Hımsî (830/1426).¹⁵¹
20. Şemsüddîn Ebû Ubeydullâh Muhammed b. Halîl ed-Dımaşkî (803/1400).¹⁵²
21. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hanbelî (820/1417).¹⁵³
22. Ebûbekir b. Ali ed-Dımaşkî.¹⁵⁴

1.2.8.1. İbnü'r-Ressâm

İbnü'r-Ressâm Ahmed b. Ebûbekir b. el-Hamevî 773/1371 tarihinde Hama'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Hama'nın kâdısı Ahmed b. Abdürrahman el-Murdâvî'den hadis işitmiş daha sonra Hama ve Haleb'te kadılık yapmıştır. Birçok kez Şam ve Kahire'ye ilmî yolculuklar gerçekleştirmiştir.¹⁵⁵

İbn Receb ve başka âlimlerden icazet alan İbnü'r-Ressâm'ın birçok eseri vardır. *Ikdü'd-dürrer ve'l-leâlî fî fadli's-şuhûri ve'l-leyâlî* isimli eserini hocası İbn Receb'in *Letâifü'l-maârif*'inin metodu üzerine yazmıştır.¹⁵⁶ 842/1438 yılı Muharrem ayında vefat etmiştir.¹⁵⁷

¹⁴⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 6, s. 309.

¹⁴⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 248.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 3, s. 152.

¹⁵¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 283.

¹⁵² İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2 s. 409; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 58.

¹⁵³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 216.

¹⁵⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 11, s. 56.

¹⁵⁵ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1, s. 80.

¹⁵⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 367.

¹⁵⁷ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 1 s. 80.

1.2.8.2. İbnü'l-Lahhâm

Alâüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, İbnü'l-Lahhâm diye meşhur olmuştur. 750/1349 yılından sonra Ba'lebekke'de doğmuştur. Küçük yaşlarında iken babası vefat ettiği için orada dayısının nezaretinde yetişmiştir.¹⁵⁸ Kendisine hat sanatı öğreten dayısının teşvikiyle ilim tahsiline başlamış, Şemseddîn b. Yûnânîye'ye Ba'lebekke'de öğrencilik yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a gidip İbn Receb'ten fıkıh öğrenmiş ve hocası İbn Receb'in vefatından sonra Emevî Camii'nde vâizlik yapmıştır.¹⁵⁹

İbn Receb, ona fetva vermesi için izin vermiştir. *el-Kavâidü'l-usûliyye, el-Ahbâru'l-ilmîyye fî ihtiyârâti's-Şeyh Takîyyüddîn b. Teymiyye*, telif ettiği eserlerinden bazılarıdır.¹⁶⁰ İbnü'l-Lahhâm 50 yaşlarında iken Ramazan ya da Kurban bayramı günü 803/1400 yılında vefat etmiştir.¹⁶¹

1.2.8.3. İbn Saîd el-Hanbelî

Kâdilkidât Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Hanbelî 771/1369 yılında Nâblus'ta doğmuş, orada yetişmiş ve Kur'ân'ı ezberlemiştir. Sonra Dımaşk'a gidip orada İbn Receb'e öğrencilik yapmıştır.¹⁶²

Sehâvî (902/1497), İbn Saîd'i şu şekilde vassetmektedir: “İmam, âlim, mezbebinin furûsunu ezberlemiş, hattı güzel, dindar, sessiz, insanlardan uzak, yaşlılığına rağmen cemaate devam eden, mütevazı, güzel ahlaklı, terbiyeli, saygın, verdiği hükümlerde sîreti/hali güzel bir kimse idi.”¹⁶³

el-Kâfi ve's-şâfi, Keşfü'l-ğumme, el-Mesâailü'l-mühimme telif ettiği eserlerinden bir kaçıdır.¹⁶⁴ İbn Saîd 855/1451 yılı Safer ayında Mekke'de vefat etmiştir.¹⁶⁵

¹⁵⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 2, s. 174; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2, s. 237.

¹⁵⁹ M. Kamil Yaşaroğlu, “İbnü'l-Lahhâm”, DİA, İstanbul, 2000, c. 21, s. 118.

¹⁶⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 9, s. 52.

¹⁶¹ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 2, s. 174; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2, s. 237.

¹⁶² İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 848.

¹⁶³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 6, s. 309.

¹⁶⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 6, s. 309.

1.2.9. Âlimlerin İbn Receb Hakkındaki Değerlendirmeleri

İbn Receb sahip olduğu ilim ve faziletten dolayı âlimlerin haklı takdirini kazanmıştır. Öyle ki hayatı hakkında bilgi veren müelliflerin tamamı ondan övgüyle bahsetmiştir. Hakikaten taraflı tarafsız herkesin övgüsünü kazanmak pek nadirdir. İbn Receb buna nail olmuş az kimselerdendir. Burada bazı âlimlerin İbn Receb hakkındaki sözlerini kısaca aktarmak istiyoruz.

İbn Hacer, onun hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “İsimler, râviler, tarikler ve manalara vâkıf olma açısından hadis ilimlerinde ustadır.”¹⁶⁶ İbn Haccî “Hadis ilmini iyi öğrenmiş ve kendi döneminin illetler ve hadisin tariklerini araştırma konusunda en bilgini olmuştur.”¹⁶⁷ derken, Nuaymî, “Şeyh, allâme, hâfız, zâhid, Hanbelîlerin şeyhi.” diyerek İbn Receb’e olan övgü ve takdirini dile getirmiştir.¹⁶⁸

Öğrencisi İbn Lahhâm, hocası İbn Receb’i şöyle vasfetmiştir: “Hocamız, imam, allâme, biricik, hâfız, Şeyhu’l-İslâm, müşkil olanları açıklayan, kapalı olanları izâh eden...”¹⁶⁹ İbn Hacer, onun hakkında şöyle der: “İbn Receb, hadis ilimlerinde; isimler, râviler, illetler, tarikler ve hadislerin manasına vâkıf olma açısından mâhirdir.”¹⁷⁰ İbn Müflih, “Şeyh, allâme, hâfız, zâhid, şeyhu’l-Hanâbile”¹⁷¹ derken, Süyûtî ise “İmâm, hâfız, muhaddis, fakîh, vâiz”¹⁷² ifadeleriyle İbn Receb’i vasfetmiştir.

Örnekleri çoğaltılabilecek bu cümlelerden anlaşılan İbn Receb, gerek öğrencileri tarafından gerekse eserlerinden istifade edip onu tanıma fırsatı yakalayan diğer âlimler tarafından takdir edilen ve ilmî yetkinliği teslim edilen bir âlimdir.

¹⁶⁵ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, c. 6, s. 309; İbn Humeyd, *es-Sühubu’l-vâbile*, c. 2, s. 848.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, c. 1, s. 460.

¹⁶⁷ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, c. 1, s. 461.

¹⁶⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, c. 2, s. 60.

¹⁶⁹ İbnü’l-Mibred, *el-Cevher*, s. 49.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, c. 1, s. 460.

¹⁷¹ İbn Müflih, *el-Maksadü’l-erşed*, c. 2 s. 81.

¹⁷² Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, s. 540.

1.3. İbn Receb'in Eserleri

İbn Receb'in önde gelen özelliklerinden biri de İslâmî ilimlerin farklı alanlarında eserler vermiş olmasıdır. Hadîs, tefsîr, fıkıh, akide, vaaz gibi farklı alanlarda kıymetli eserler telif etmiştir. Eserlerinin kimisi ciltler halinde kimisi ise bir risâle hacmindedir. İbn Receb'in biyografisine yer veren müellifler onun geride nefis eserler bıraktığı noktasında hemfikirdirler.¹⁷³ İbn Hacer, İbn Receb'in bazı eserlerine değinerek şöyle demiştir: “Tirmizî'ye yirmi ciltlik kıymetli bir şerh yazmıştır. Buhârî'nin büyük bir kısmını şerh etmiştir. Belirli günlerde yapılacak vazifelerle alakalı, vaaz üslubuyla, içerisinde kıymetli bilgilerin bulunduğu *el-Letâif*'i yazmıştır. Kıymetli eserlerinden bir diğeri de *el-Kavâidü'l-fıkhiyye*'dir.”¹⁷⁴ İbn Fehd, İbn Receb'in eserleri hakkında “Onun isabetli telifâtı ve faydalı kitapları vardır.”¹⁷⁵ derken, Nuaymî “Onun birçok faydalı eserleri vardır.”¹⁷⁶ ifadesiyle İbn Receb'in eserlerine atıfta bulunmuştur.

Biz, mahtûd/el yazması halde ve kayıp olanlar dâhil kaynaklarda İbn Receb'e nispet edilen tespit edebildiğimiz tüm eserleri zikretmeye çalışacağız. Matbu olup incelediklerimizi konularına göre ayırarak haklarında kısaca bilgi verip, halen mahtûd yahut kayıp olan eserlerin de listesini vereceğiz. Hadisle alakalı olan eserlerini İbn Receb'in dirâyetü'l-hadîs alanına katkılarını ele alacağımız başlık altında zikredeceğimiz için onlara burada yer vermeyeceğiz. Eserlerin tespitinde İbn Receb'in hayatından bahseden tabakât, biyografi ve İbn Receb'i konu edinen akademik çalışmalardan faydalandık.

1.3.1. Tefsir ve Kur'ân İlimleri

1-) *Tefsîru sûreti'n-Nasr*.¹⁷⁷

İbn Receb bu risâlesinde Nasr sûresinin tamamını tefsir etmiştir. Öncelikle sûrenin faziletine değinen müellif, ardından ittifakla Medine'de nâzil olduğunu

¹⁷³ İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 119; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 8, s. 579.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 109; İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 460.

¹⁷⁵ İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 119.

¹⁷⁶ Nuaymî, *ed-Dâris* c. 2, s. 60

¹⁷⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50.

söyleyerek nüzûl bilgisini vermiştir. Daha sonra da Nasr Sûresi'nin âyetlerinin tefsirine geçmiştir.

İlk olarak İbn Kayyim'in *Tuhfetü'l-vedûd*'u ile birlikte Lahor'da 1920'de yayınlanmış, ayrıca Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin neşriyle Kuveyt'te 1986 yılında, Eşref b. Abdülmaksûd'un neşriyle Kahire'de 1987 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

2-) *Tefsîru sûreti'l-İhlâs.*

İhlâs sûresinin tefsirinin yapıldığı bu risâlede müellif sözlerine sûrenin Mekke'de mi yoksa Medine'de mi indirildiğine dair ihtilafa değinerek başlamış, ardından İhlâs Sûresi'nin faziletlerini aktarıp nüzûl sebebine değinmiş ve nihayet sûrenin âyetlerini tefsire geçmiştir.

Söz konusu eser, Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin neşriyle Kuveyt'te 1986 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

3-) *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha.*¹⁷⁸

Fatiha suresinin tefsirinin yapıldığı bu eserde İbn Receb diğer sûrelerin tefsirinde izlediği yöneme benzer bir yöntem takip etmiştir. Nüzûl bilgisi, âyet sayısı, sûrenin faziletleri gibi konuları incelemiş sonra da âyetlerin tefsirine geçmiştir.

Eser ilk olarak Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin neşriyle Kuveyt'te 1986 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Sâmî b. Muhammed b. Câdallah tarafından 2006 yılında Riyad'da neşredilmiştir.

¹⁷⁸ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50.

4-) *Mevridü'z-zamân ilâ ma'rifeti fedâili'l-Kur'ân.*

Müellif bu risâlesinde Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri hakkında vârid olan hadisleri toplamıştır. Mezkûr risâle, Yüsri Abdülganî el-Bişri'nin neşriyle Bulak'ta 1989 yılında ayrıca Kahire'de 1990 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Târik b. Avadullah'ın 2001 yılında *Ravâiu't-tefsîr/Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî* adıyla neşrettiği, İbn Receb'in farklı eserlerinde yaptığı tefsirlerin bir araya getirildiği çalışmanın baş kısmında da yer almaktadır.

5-) *İnnemâ yahşâ Allah min ibâdihi'l-ulemâ âyetinin tefsiri.*

İbn Receb Fâtır sûresinin 28. âyetinin tefsirine tahsis ettiği bu risâlesine “Bu âyet, ittifakla âlimlerin haşyet vasfına sahip olduklarına, iki görüşten daha sahih olanına göre, âlimlerin dışındakilerden haşyet vasfının nefyedildiğine ve haşyet ehli olmayanlardan ilmin nefyedildiğine delalet etmektedir.”¹⁷⁹ Cümlesiyle başlamış, ardından âyeti genişçe tefsir etmiştir. Eser, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

Bu başlık altında son olarak İbn Receb'in muhtelif eserlerinden derlenmek suretiyle yayınlanan bir çalışmaya atıfta bulunmak istiyoruz. Târik b. Avadullah tarafından yapılan bu derleme *Ravâiu't-tefsîr/Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî* adını taşımakta olup 2001 yılında Suud'da iki cilt halinde neşredilmiştir. Söz konusu çalışma incelendiğinde İbn Receb'in tefsir metoduna dair bazı ipuçları bulmak mümkündür. Müellif âyetleri çok fazla uzatmadan tefsir etmiş, sahâbe, tabiûn ve önde gelen imamların kavillerini aktararak âyetleri anlamaya gayret göstermiştir. Gerekli gördüğünde de bazı lugavî açıklamalar yapmıştır. Bu çalışma 2019 yılında *İbn Receb Tefsiri* Türkçe'ye tercüme edilerek Beka Yayınları tarafından adıyla dört cilt halinde yayınlanmıştır.

¹⁷⁹ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Receb el-Hanbelî, *Mecmûu'r-resâil İbn Receb el-Hanbelî*, I-IV, thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâati ve'n-neşri, byy., 2003, c. 2, s. 771.

1.3.2. Fıkıh

1-) *el-Kavâid fi'l-fıkıh*.

Kaynaklarda *el-Kavâidü'l-fıkhiyye*¹⁸⁰ ve *Takrîrü'l-kavâid ve tahrîrü'l-fevâid*¹⁸¹ adıyla anılan bu eser, İbn Receb tarafından *el-Kavâid fi'l-fıkıh* olarak isimlendirilmiştir.¹⁸² Birbirine yakın olan bu isimler eserin içeriğinden hareketle verilmiş olabilir. İbn Receb bu eserinde fıkıh bâblarında dağınık halde bulunan furû konularını, temel fıkıh esasları altında topmamaya çalışmıştır. Önce fikhî kaideyi zikretmiş, ardından o kaide ile alakalı furû meselelere temas etmiştir. Eserde toplam 160 kaide, 120 faide yer almaktadır.¹⁸³

Bu eser önce Muhammed Emîn'in neşriyle 1933 yılında Kahire'de daha sonra Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın neşriyle Kahire'de 1972 yılında yayınlanmıştır. En son ve geniş neşiri 2016 yılında Meşhûr b. Hasan tarafından yapılmıştır.

2-) *el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc*.¹⁸⁴

Bu eser, genel anlamda vergi hukuku ile alakalı bir eser olup özel olarak harac üzerinde yoğunlaşmıştır. Geniş bir kaynak yelpazesine sahip olan eser, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'nin (204/819) *Kitâbu'l-harâc*'ı ile Cehdamî (282/895) ve Ebûbekir el-Hallâl'ın (311/923) *Kitâbü'l-embvâl* gibi günümüze ulaşmayan eserlere atıfta bulunuyor olması kitabın kıymetini artırmaktadır.¹⁸⁵ İbn Receb mezkûr eserine kıymetli bir mukaddime yazarak takip ettiği metodu ortaya koymuştur. Eserini on bölümde ele alacağını belirten müellif; haracın manası, sünnetteki yeri, İslâm'da haracı ilk olarak kimin vaz ettiği, hangi arazilere harac vergisinin konulup

¹⁸⁰ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 49; İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 275.

¹⁸¹ İsmâil b. Muhammed b. Emîn el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-miellifîn ve âsarü'l-musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi tûrâsi'l-Arabî, bty., c. 1, s. 527.

¹⁸² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 349; c. 4, s. 114; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 109.

¹⁸³ Söz konusu eserin daha ayrıntılı tanıtımı için bkz. Muhammed Hamûd el-Vâilî, İbn Receb el-Hanbelî ve eseruhû fi'l-fıkıh, el-Va'yü'l-İslâmî, Kuveyt, 2014, 1. Baskı, s. 241-270.

¹⁸⁴ Sâlih b. Abdilazîz b. Alî, *Teshîlü'l-sâbile li mürîdi ma'rifeti'l-Hanâbile*, I-IV, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001, c. 3, s. 1205,

¹⁸⁵ Kallek, "İbn Receb", ", c. 20, s. 245; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî*, s. 72.

hangilerine konulamayacağı, Hz. Ömer'in harac vergisi koyduğu araziler gibi önemli konulara temas etmiştir.¹⁸⁶

Eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır; Abdullah es-Sıddîk el-Ğumârî'nin neşriyle Beyrut'ta 1982 yılında, Cundî Mahmûd'un neşriyle Riyâd'da 1989 yılında yayınlanmıştır.

3-) *Ahkâmü 'l-havâtîm ve mâ yete 'allak bihâ.*¹⁸⁷

Yüzük takmanın fikhî hükmünü beyan etmek için yazılan bu risâlede mezheplerin yüzük takmakla alakalı görüşleri delilleri ile birlikte zikredilmiştir. Eser, Abdullah el-Kâdî'nin neşriyle Beyrut'ta 1985 yılında, *Mecmûu 'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

4-) *Fasl fî vücûbi ihrâci 'z-zekâti ale 'l-fevr.*

Zekât ibadetiyle mükellef olanların zekâtlarını fevrî olarak vermelerinin hükmünü ele alan küçük hacimli bir risâledir. Eser, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî'nin neşriyle *Mecelletü 'l-buhûsi 'l-İslâmiyye* dergisi 33. sayıda Riyad'da 1992 yılında 19-142 sayfaları arasında, daha sonra *Mecmûu 'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

5-) *el-Kavlü 's-sevâb fî tezvîci ümmehâti evlâdi 'l-ğuyyâb.*¹⁸⁸

İbn Receb mezkûr risâlenin girişinde, sekiz sene yahut daha fazla bir süre kayıp olup kendisinden haber alınamayan bir adamın ümmü veledininin evlenip evlenemeyeceğini ele alacağını söylemiş¹⁸⁹ ve konuyu âlimlerin delillerini gündeme getirip tartışarak işlemiştir.

¹⁸⁶ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Receb el-Hanbelî, *el-İstihrâc li ahkâmi 'l-harâc*, Dâru'l-kütübi 'l-ilmiyye, Beyrut, 1985, s. 7.

¹⁸⁷ İbnü 'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

¹⁸⁸ İbn Humeyd, *es-Sühûbu 'l-vâbile*, c. 2, s. 276.

¹⁸⁹ İbn Receb, *Mecmûu 'r-resâil* c. 2, s. 573.

Eser, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî'nin neşriyle Riyâd'da 1991 yılında, ayrıca Mecmûu'r-*resâili İbn Receb* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

6-) *Ta'liku't-talak bi'l-vilâde.*

İbn Receb bu risâlesinde Takiyyüddîn b. Teymiyye'nin dedesi Mecdüddîn Abdüsselâm b. Teymiyye'nin (652/125) Hanbelî mezhebini esas alarak yazdığı *el-Muharrar* isimli fıkıh kitabında ele almış olduğu; erkeğin karısını “Eğer erkek doğurursan bir talakla, kız doğurursan iki talakla boşsun.” şeklinde boşaması üzerine bir değerlendirme yapmıştır. Risâle, Ömer b. Ahmed el-Ahmed'in neşriyle Riyad'da 2016 yılında yayınlanmıştır.

7-) *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'eleti's-semâ'*.¹⁹⁰

Müziğin hükmü, bu konuda sarîh bir delilin bulunup bulunmaması, nâmahrem bir kadının söylediği şarkıyı dinlemenin hükmü ve kalpleri yumşatmak için okunan kasideleri dinlemenin hükmünü açıklamak üzere telif edilmiştir.

Eser, Velîd Abdurrahman el-Firyân'ın neşriyle Riyad'da 1986 yılında, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

8-) *Kâidetü ğammi hilâli zi'l-hiceti.*¹⁹¹

Müellif bu risâlesinde Zü'l-hicce ayının hilalinin görülmesinde şek olduğunda Arefe günü tutulacak oruç hakkındaki meseleye değinmiş, bu konuda vârid olan delilleri ve âlimlerin görüşlerini zikrederek tartışmış ve delil bakımından güçlü bulduğu görüşü tercih etmiştir.

¹⁹⁰ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51; İbn Humejd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 276. Atıfta bulunduğumuz iki kaynaktaki kitabın ismi *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'âli's-semâ'* olarak geçmektedir. Ancak İbn Receb *Fethu'l-Bârî*'de bu kitabına atıf yapmış ve kitabın ismini *Nüzhetü'l-esmâ' fi meseleti's-semâ'* olarak tasrih etmiştir. Biz de müellifin açıkça zikrettiği ismi tercih ettik. Bkz. Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Fethu'l-Bârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I-VII, thk. Ebû Muâz Târik b. Avadullah b. Muhammed, Dâru İbn Cevzî, Riyad 2009, c. 6, s. 64.

¹⁹¹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

Süleymân es-Sanî' in neşriyle 1955 yılında, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

9-) *er-Redd alâ men ittebea ğayra'l-mezâhibi'l-erba'a*.¹⁹²

Söz konu risâlenin girişinde İbn Receb, Ahmed b. Hanbel'in ve diğer meşhur müçtehidlerden birinin mezhebine müntesip olup da bazı konularda mezheplerinin dışına çıkanları tenkit etmesi sonucu kendisine yöneltilen bazı eleştirilere cevap vermek üzere yazdığını belirtmiştir.¹⁹³

Eser, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca 2018 yılında Feridun Dinçer tarafından tercüme edilerek *Dört Mezhepten Başkasına Tabi Olana Reddiye* ismiyle yayınlanmıştır.

1.3.3. Akâid

1-) *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi hâli dâri'l-bevâr*.¹⁹⁴

İbn Receb bu eseri cehennem özellikleri ve Allah'ın cehennem ehli için hazırladığı cezaların beyanı sadedinde hazırlamıştır. Eserde cehennem ahvâline dair âyet, hadis ve selef-i sâlihînin kavillerini aktararak açıklamalar yapan müellif, kitabını nefsin azgınlıklarına ve kötülüklerine karşı engel olması için yazdığını dile getirmiştir. İbn Receb kitabındaki konuları 30 başlık halinde ele almıştır.¹⁹⁵

Eserin farklı neşirleri mevcuttur. Abdurrahman b. Kâsım'ın neşriyle Mekke'de 1938 yılında, Beşîr Muhammed Avn'ın neşriyle Dımaşk'ta 1979 yılında, Muhammed Hasan el-Hımsî'nin neşriyle Beyrut'ta 1984 yılında, M. Cemîl el-Gâzî'nin neşriyle Beyrut'ta 1982 yılında, Ahmed b. Ahmed el-Îsevî'nin neşriyle Tanta'da 1991 yılında, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır. Eser ayrıca Ebû Muâz Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî tarafından zayıf oldukları gerekçesiyle bazı hadisleri çıkarılarak *Vasfû'n-nâr* adıyla

¹⁹² İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

¹⁹³ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil* c. 2, s. 619.

¹⁹⁴ İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 276.

¹⁹⁵ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil* c. 4, s. 97.

Kahire’de 1992 yayımlanmıştır. Bu eser 2005 yılında *Bütün Yönleriyle Cehennem* adıyla Muhlis Turan tarafından Türkçe’ye tercüme edilerek Polen Yayınlarından neşredilmiştir.

2-) *Kelimetü’l-ihlâs ve tahkîku ma’nâhâ* (“el-Kelâm alâ “Lâ ilâhe illallâh”, Kitâbü’t-Tevhîd).¹⁹⁶

İbn Receb söz konusu risâlesinde ele alacağı konuları iki başlığa ayırdığını söylemiştir. Birinci başlıkta kelime-i şehâdet ile ahirete gidenlerin günahlarından temizlendiklerinde cennete gireceği ve ondan mahrum olmayacağını ifade eden hadisleri ele almıştır. Diğer başlıkta ise kelime-i şehâdet ile ahirete varanlara cehennem haram olduğunu ifade eden hadisleri ele almıştır.¹⁹⁷

Eser, Kahire’de 1949, 1970 yıllarında, Züheyr eş-Şâviş’in neşriyle Dımaşk’ta 1961 yılında, İmâd Tâhâ Firre’nin neşriyle Tanta’da 1408/1987 yılında, *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Bilal Uzun tarafından *Kelimetü’l-ihlâs* adıyla Türkçe’ye de tercüme edilmiş ve Hak Yayınlarından neşredilmiştir.

4-) *Ehvâlü’l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile’n-nüşûr*.¹⁹⁸

Bazı sâlih kimseler, İbn Receb’ten berzah hayatına ve ölümlerin hallerine dair vârid olan rivâyetleri toplamasını talep etmiş, o da bu konuda; Kitap, Sünnet ve selef-i sâlihînin kavilleri, kabirlerden ibret almaya hususunda hikmet ehli kimselerin sözleri ve şiirlerini muhtasar bir şekilde toplayacağını belirtmiştir. Müellif kitabını 13 başlığa ayırarak oluşturmuştur.¹⁹⁹

Eser, Mekke’de 1938 yılında, Kahire’de 1958 yılında, Muhammed et-Tayyib’in neşriyle Kahire’de 1403/1982 yılında, Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl’un

¹⁹⁶ İbnü’l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50.

¹⁹⁷ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Receb el-Hanbelî, *Kelimetü’l-ihlâs ve tahkîku ma’nâhâ*, thk. Züheyr Şâviş, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut, 1978, 5. Baskı, s. 12.

¹⁹⁸ İbnü’l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

¹⁹⁹ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Receb el-Hanbelî, *Ehvâlü’l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile’n-nüşûr*, thk. Hâlid Abdüllatîf es-Seb’, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1994, 3. Baskı, s. 16.

neşriyle Beyrut'ta 1985 yılında, Hâlid Abdüllatîf es-Seb'in neşriyle Beyrut'ta 1990, 1991 yıllarında yayınlanmıştır.

5-) *Cemû'r-rusûl kâne dînühüm el-İslâm.*

Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlerin, ahkâmla alakalı bazı konularda farklılıklar olsa da iman esasları hususunda aynı hakikatleri tebliğ ettiğini ve hepsinin İslâm üzere olduğunu açıklayan küçük hacimli bir risâledir.

İbn Receb'in bu eseri *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.3.4. Biyografi ve Tarih

1-) *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile.*²⁰⁰

Hanbelî tabakâtının en hacimlilerinden olan bu kıymetli eser İbn Ebû Ya'lâ'nın (526/1131) *Tabakât*'ı üzerine yazılmış bir zeyl çalışmasıdır. İbn Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Hanbel'den başlamak suretiyle 512/1118 yılına kadar yaşamış olan 706 Hanbelî âliminin biyografisini alfabetik olarak aktarmıştır.²⁰¹ İbn Receb ise *ez-Zeyl*'inde 460-751 yılları arasında yaşamış olan 552 Hanbelî ilim adamını tanıtmıştır. Tanıttığı âlimlerin rivâyetlerini, senedlerini, fetvâlarını ve nadir şiirlerini aktarması eserin değerini artıran özelliklerdir. Müellif, esas aldığı İbn Ebû Ya'lâ'nın *Tabakât*'ının tertibi değiştirmiş ve biyografisini verdiği âlimleri alfabetik olarak değil vefat tarihlerini esas alarak sıralamıştır.

Henri Laoust- Sâmi ed-Dehhân'ın tahkikiyle Dımaşk'ta 1950 yılında, Abdürrahman b. Süleyman el-Useymîn'in neşriyle beş cilt halinde 2005 yılında Riyad'da yayınlanmıştır.

²⁰⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 109; İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51; İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 275.

²⁰¹ Şükrü Özen, "İbn Ebû Ya'lâ", DİA, İstanbul, 1999, c. 19, s. 448.

2-) *Sîratü Abdîmelik b. Ömer b. Abdülazîz.*

Bu risâlede Ömer b. Abdülazîz'in oğlu Abdülmelik'in menkıbelerine yer verilmiştir. İbn Receb, Abdülmelik'in menkıbelerini aktarma gerekçesini; küçük yaşına rağmen ibadete düşkün olması ve dünyevî şeyleri kullanma imkanına rağmen zühd hayatını tercih etmesi olarak açıklamıştır.²⁰² Risâle 11 başlıktan oluşmaktadır.

İbn Receb'in bu eseri *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

3-) *Fedâilü 'ş-Şâm.*²⁰³

Eserde Şam'ın Allah'ın himaye altında olduğuna dair aktarılan rivâyetler toplanmıştır. Müellif böyle bir eser kaleme almasının gerekçesini 791-92 yıllarında Şam'da meydana gelen huzursuzluk veren bazı hadiseler olduğunu söylemiştir. Eser on başlıktan müteşekkildir.²⁰⁴

İbn Receb'in bu eseri, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.3.5. Ahlak Vaaz ve İrşad

1-) *Beyanü fadli ilmi 's-selef alâ ilmi 'l-halef.*²⁰⁵

İlmin manası, faydalı ve zararlı ilimler, selef âlimlerinin ilminin sonra gelenlerin ilminden üstünlüğünü beyan etmek için yazılan bu eserde, müellif ele aldığı konuları âyet, hadis ve önde gelen âlimlerin sözerini zikrederek işlemiştir.

Eser, Kahire'de 1924 yılında, M. Münîr Abduh'un neşriyle Kahire'de 1928 yılında, Yahyâ Muhtâr Gazâvî'nin neşriyle Beyrut'ta 1983 yılında, Amman'da 1983 yılında, Kuveyt'te 1983 yılında, Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin neşriyle Kuveyt'te 1986 yılında, Mervân el-Atıyye'nin neşriyle Dimaşk-Beyrut'ta 1989 yılında, M.

²⁰² İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil* c. 1, s. 447.

²⁰³ İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 476.

²⁰⁴ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil* c. 3, s. 179.

²⁰⁵ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

Abdülhakîm el-Kâdî'nin neşriyle Kahire'de 1989 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca söz konusu eser Mustafa Özenli tarafından tercüme edilerek 2019 yılında *Selefin İlminin Halefin İlminden Üstünlüğü* adıyla yayınlanmıştır.

2-) *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-ta'yîr*.²⁰⁶

Nasihât ve ayıplama arasındaki farkı anlatmakla birlikte genelde emir bi'l-ma'rûf mükellefiyetini ele alan bir risâledir. Eser, Necm Abdurrahman Halef tarafında yapılan neşirle Kahire'de 1979 yılında, Dımaşk'ta 1986 yılında, Beyrut'ta 1984 yılında, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Mustafa Özenli'nin tercümesiyle 2019 yılında *Nasihât ile Kınama Arasındaki Fark* adıyla yayınlanmıştır.

3-) *İstinşâku nesîmi'l-üns min nefehâti riyâzi'l-Kuds*.²⁰⁷

Eserde Allah sevgisinin mahiyeti, gerekleri ve sonuçları incelenmektedir. Kahire'de 1943 yılında, Mecdî Kâsım'ın neşriyle Tanta'da 1990 yılında, Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf'in neşriyle Beyrut'ta 1991 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

4-) *Letâifü'l-maârif limâ li mevâsîmi'l-'âm mine'l-vezâif*.²⁰⁸

Yıl içerisindeki önemli gün ve gecelerde özel olarak yapılması tavsiye edilen; namaz, oruç, zikir, şükür, infakta bulunmak, selâmı yaymak gibi ibadetleri konu alan önemli bir eserdir. Müellif senenin ayları içerisindeki vazifeleri kamerî takvimin sıralamasını esas alarak; Muharrem ayından başlayıp Zü'l-hicce ayıyla tamamlamıştır. Ele aldığı ay içerisinde o aya mahsus bir ibadet varsa onu belirtmiştir. İşlediği son konu ise tövbe ve ömür tükenmeden tövebede acele etmek üzerine olmuştur.

²⁰⁶ İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-Vâbile*, c. 2, s. 476.

²⁰⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50; İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 476.

²⁰⁸ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50.

Eserin birçok baskısı mevcuttur. Muhammed el-Ğumrâvî'in tahkikiyle Kahire'de 1924'te, Yâsîn Muhammed es-Sevvâs'ın tahkikiyle Beyrut'ta 1992'de, Abdullah b. Âmir'in tahkikiyle 2002, 2005'te Kahire'de, Elbânî-İsâm Mûsâ Hâdî'nin tahkikiyle Beyrut'ta 2005 yılında yayınlanmıştır.

Ayrıca eserin bazı bölümleri müstakil olarak da neşredilmiştir. Ramazan ayına mahsus ibadetlerin ele alındığı bölüm, *Buğyetü'l-insân fî vezâifi Ramadân* adıyla 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bu bölüm *Peygamberimiz Ramazan'da Nasıl İbadet Ederdi* adıyla 2013 Prof. Dr. Ali Yücel tarafından tercüme edilmiştir. Zü'l-hicce ayına mahsus ibadetler *Beyânu'l-hucce fî vezâifi şehri Zi'l-hicce* adıyla Ümmü Amr bint İbrâhîm tarafından Kahire'de 1993'te yayınlanmıştır. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) vaaz ve nasihat meclislerinden bahseden bölüm *Mecâlis fî sîrati'n-Nebî* ismiyle müstakil olarak 1987 yılında Dâru İbn Kesîr tarafından neşredilmiştir.

5-) *el-Huşû' fî's-salât*.²⁰⁹

Bu risâle aynı zamanda “*ez-Züll ve'l-inkisâr li'l-Azîzi'l-Ğaffâr*” adıyla da tanınmaktadır.²¹⁰ Söz konusu eserde müellif huşû kelimesinin manasını aktarıp ibadetlerde huşûlu olmanın tezahürlerini zikremiştir.

Mecmûu'r-resâil içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında, Ahmed Mustafâ Kâsım et-Tahtâvî'nin neşriyle Riyad'da 2011 yılında yayınlanmıştır. Bu eser ayrıca Murat Karaçizmeli tarafından *Namazda Huşu* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 2011 yılında neşredilmiştir.

6-) *Sadakatü's-sır ve fazlühâ*.

Gizli olarak verilen sadakanın faziletinin ele alındığı üç sayfalık bu risâlede müellif, konuyla alakalı âyet ve hadisleri zikrederek kısa açıklamalar yapmıştır.

²⁰⁹ İbn Abdilazîz, *Teshîlü'l-vâbile*, c. 3, s. 1205.

²¹⁰ el-Ğufeylî, *İbn Receb*, c. 1, s. 115.

Eser, Velîd b. Abdurrahman el-Firyân'ın neşriyle Riyad'da 1986 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

7-) *Zemmü'l-hamr ve şarâbihâ.*²¹¹

İçki içenlerin dinleri, dünyaları ve ahiretleri açısından görecekları zararların rivâyetler çerçevesinde anlatıldığı küçük hacimli bir risâledir.

Muhtâr el-Cibâlî, *Mecelletü'l-hikme*, sy. 15 1998 yılında, s. 467-501 sayfaları arasında yayınlanmış ayrıca *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

8-) *Risâle fîmâ ruviye an ehli'l-ma'rife ve'l-hakâik fî muâmeleti'z-zâlimi's-sârik.*

Zalim kimseye beddua etmenin kötü bir davranış olduğu belirtilen bu risâlede müellif, şu rivâyetten yola çıkmıştır:

Hz. Âişe'nin bir çarşafı çalındı ve hırsıza beddua etmeye başladı. Rasûlullah (s.a.s.), Âişe'ye (r.anhâ) şöyle dedi: “Hırsızın günahını hafifletme.”²¹²

İbn Receb bu hadisi şöyle açıklamıştır: “Bir kimsenin malı hırsızlık ve benzeri şeyle elinden giderse, o malın gitmesi dünyevî musibetlerdendir. Musibetlerin tamamı günahlar için keffârettir. O musibetlere sabretmekle kişi çok ecir alır. Şayet musibet, hırsız, gâsıb gibi zalim olan bir insanın fiilinden dolayı gelirse, zulme uğrayan kişi kıyamet gününde zalimin sevaplarından alır. Eğer sevabı yoksa zulme uğrayan kimsenin günahları zalime atılır. Eğer zulme uğrayan kimse dünyada iken kendisine zulmedene beddua ederse, bu bedduası sebebiyle ondan hakkının bir kısmını almış ve zalimin günah yükünü hafifletmiş olur. Bunun için Rasûlullah (s.a.s.), Hz. Âişe'ye sabretmesini ve hırsıza beddua etmemesini emretmiştir. Çünkü beddua etmesi hırsızın günahını hafifletir.”²¹³

²¹¹ İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 276.

²¹² Ebû Dâvûd, “Salât”, 356.

²¹³ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 2, s. 642.

İbn Receb'in bu eseri, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.3.7. Mahtût/El Yazması Haldeki Eserleri

Kaynaklarda İbn Receb'e nispet edilip hali hazırda mahtut olan birtakım eserler de mevcuttur. Ulaşabildiğimiz kadarıyla İbn Receb'in mahtut haldeki eserleri şunlardır:

1-) *İhtiyâru'l-eberr fî sîreti Ebûbekir ve Ömer*.²¹⁴

2-) *el-İstîtân fîmâ ya'tesimü bihî el-abdü mine'ş-şeytân*. İbn Humejd bu eseri İbn Receb'in eserleri arasında zikretmiştir.²¹⁵ Eser mahtuttur.²¹⁶

3-) *Tefsîrû sûreti'l-Felak*. Eser, Bağdat'taki Mektebetü'l-âsâri'l-âmme'de 36511 nolu yerde kayıtlı bulunmaktadır.²¹⁷

4-) *Şerhu şuabi'l-îmân*. Mahtut haldeki bu eserin Bağdat Kütüphanesi 4727/26 nolu kısımda yer aldığı belirtilmiştir.²¹⁸

5-) *Şerhu'l-muharrar*.²¹⁹ Eserin bir kısmı Riyad'daki Melik Suud Üniversitesi'nde 5/4761 numaralı kısımda yer almaktadır.²²⁰

6-) *el-İlmu'n-nâfi' ve ğayruhû*.²²¹ Bu eserin bir nüshası Riyad'daki Melik Suud Üniversitesi'nde 7/1637 numaralı kısımda yer almaktadır.²²²

²¹⁴ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, *Mu'cemu musannefâti'l-Hanâbile*, I-VIII, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad, 2001, 1. Baskı, c. 4, s. 217.

²¹⁵ İbn Humejd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 476.

²¹⁶ Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 218.

²¹⁷ Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 222.

²¹⁸ Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 228. Ğufeylî'nin tespitlerine göre bu eserin İbn Receb'e nispet edilmesi hatadır. İbn Receb'in olduğu zannedilen bu şerhin aslında Kazvîni'ye ait olduğunu söyleyen Ğufeylî, Kazvîni'nin şerhi ile İbn Receb'e nispet edilen mahtût haldeki nüshayı karşılaştırdığını ifade etmiş ve iki eserinde aslında aynı olduğu sonucuna varmıştır. Bkz. Abdullah b. Süleymân el-Ğufeylî, *İbn Receb el-Hanbelî ve Eseruhû fî tevzîhi akîdesti's-Selef*, Dâru's-seyr, Riyad, 1998. S. 121.

²¹⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 51.

²²⁰ Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 228.

²²¹ İbn Humejd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 476.

²²² Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 229.

7-) *Fadiletü Receb*. Eser Bağdat evkafında 13723/2 numaralı kısımda yer almaktadır.²²³

8-) *Zemmu kasveti'l-kalb*. Eser Riyad'daki Melik Suud Üniversitesi'nde 8/1817 numaralı kısımda yer almaktadır.²²⁴

1.3.8. Kayıp veya Ulaşamadığımız Eserleri

Bu başlık altında kaynaklarda İbn Receb'e nispet edildiği halde matbu ya da el yazması olduğuna dair herhangi bir bilgi elde edemediğimiz kitapları aktaracağız. Farklı ilim dallarına ait bu eserlerin genelde risâle boyutunda olduğu anlaşılmaktadır.

*İzâletü's-şün'a ani's-salâti kable'l-cum'a, Nefyu'l-bid'a ani's-salâti kable'l-cum'a*²²⁵ *I'râbü ümmi'l-kitâb, I'râbü'l-besmele, el-Îzâh ve'l-beyân fî talâki kelâmi'l-ğadbân, Beyânü'l-istiğnâi bi'l-Kur'ân, Şerhu'l-mihver, Kitâbü's-selib, Ehvâlü'l-kıyâme, Sıfatü'n-nâr ve sıfatü'l-cennet, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed, el-İstiğnâu bi'l-Kur'ân fî tahsili'l-ilmi ve'l-iman,*²²⁶ *el-İlmâm fî fedâili beytillahi'l-harâm,*²²⁷ *Şerhu mevlidâti ibni'l-Haddâd,*²²⁸ *Müşkilü'l-ehâdisi'l-vâride fî enne't-talâka es-selâse vâhide,*²²⁹ *el-Keşfü ve'l-beyân an hakikati'n-nüzûr ve'l-eymân,*²³⁰ *Mes'eletü's-salah yevme'l-cum'ati ba'de'z-zevali ve kable's-salâh, Vak'atü Bedr,*²³¹ *Meşyaha,*²³² *Muhammed b. Selam el-Bikendî* isminin zaptına dair bir cüzdür.²³³

1.4. İbn Receb'in Rivâyet ve Dirâyet Alanına Katkısı

İlim geleneği olan bir ailede yetişen İbn Receb, gerek babası gerek dedesi vesilesiyle küçük yaşlarında ilim meclislerine katılmış ve hayatının ileri safhalarında bunun faydasını görmüştür. Hadis meclislerinde icâzetler elde edip birçok farklı

²²³ Tarîkî, *Mu'cem*, c. 4, s. 231.

²²⁴ Ğufeylî, *İbn Receb el-Hanbelî*, S. 116.

²²⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 429.

²²⁶ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 50, 51.

²²⁷ İsmâîl Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 528.

²²⁸ Halife Mustafâ b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî Beyrut, c. 2, s. 1911.

²²⁹ İbnü'l-Mibred, *Seyru'l-hâss*, s. 433; Kevserî, *el-İşfâk*; Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, c. 2, s. 407.

²³⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 2, s. 379.

²³¹ İbn Humeyd, *es-Sühubu'l-vâbile*, c. 2, s. 276.

²³² İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. 3, s. 109.

²³³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 67.

hocayla tanışarak onların tecrübe ve ilminden istifade etmiştir. Daha sonra İbn Haccî'nin de ifade ettiği gibi hadis ilmini sağlam bir şekilde öğrenip döneminin illetler ve hadis tariklerinin araştırılması konusunda en bilgilisi olmuştur.²³⁴

Bu başlık altında öncelikle İbn Receb'in sahip olduğu bazı isnadlar verilerek onun rivâyetü'l-hadîs ile devam eden bağı ortaya konmaya çalışılacak. Ardından hadislerin anlaşılması hususunda verdiği katkı incelenecektir. Bu inceleme onun tamamı günümüze ulaşmayan Tirmizî şerhi, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, *Şerhu İleli't-Tirmizî* ve müstakil olarak bazı hadisleri şerh ettiği risâleleri üzerinden yapılacaktır. *Fethu'l-Bârî* müstakil olarak ele alınacağından ona burada yer verilmeyecektir.

1.4.1. İbn Receb ve Rivâyetü'l-Hadîs

Tespit edebildiğine göre hadis ilimleri ilk defa ilimler tarihçisi İbnü'l-Ekfânî (749/1348) tarafında rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs olarak iki kısma ayrılmıştır. O rivâyetü'l-hadîs ilmini “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerini ve fiilleri zapt ve tashih ederek muttasıl semâ ile nakleden ilim.” olarak tanımlamıştır.²³⁵ Suyûtî ise bu ilmin gayesini, “Rasûlullah'ın (s.a.s.), söz, fiil ve takrirlerini, bunların rivâyet ve zapt edilmesini, lafızlarının incelenmesini konu edinir.”²³⁶ diyerek ortaya koymuştur.

Hiç şüphe yok ki, bir sözün söyleyeniyle olan bağı sağlam bir şekilde tespit etmek dinî gerekliliktir. Haberlerin, sözlerin ve olayların doğruluğunu tespit etmenin yolu ise isnaddan geçmektedir. Allah Teâlâ bu ümmete diğer ümmetlerde olmayan bir hususiyet olan isnad ilmi ile ikramda bulunmuş, onu şerefli ve faziletli kılmıştır.²³⁷ İsnad, nesep ve i'râb ilimleri, Allah Teâlâ'nın özel olarak İslâm ümmetine bahşettiği ilimler olarak telakki edilmiştir.²³⁸

²³⁴ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 461.

²³⁵ İbnü'l-Ekfânî Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Ensârî es-Sincârî, *İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*, thk. Abdulmun'im Muhammed Ömer, Dâru'l-fikir el-Arabî, Kahire, yy., s. 155.

²³⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi takribi'n-Nevevî*, I-II, thk. Muhammed Fâryâbî, Dâru Taybe, Riyad, 1994, c. 1, s. 25-26.

²³⁷ Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. el-Bağdâdî, *Şerefu eshabi'l-hadîs*, thk. Amr Abdulmun'im Selîm, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, s. 84.

²³⁸ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Kavâidi't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behce el-Baytâr, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 2010, s. 209.

İbn Receb'in kendisine ait birtakım isnadları ve rivâyetleri vardır. Bu rivâyetler ve isnadlar *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserinde yer almaktadır. Zeyneb bint Ahmed²³⁹, Muhammed b. Ahmed b. Temmâm²⁴⁰, Safiyüddîn Ebü'l-Fedâil Abdülmü'min b. Abdülhak²⁴¹ gibi hocalarından hadis rivâyeti için icâzet almıştır. Biz burada İbn Receb'in isnadıyla aktarmış olduğu rivâyetlerden birtakım örnekler vererek onun rivâyetü'l-hadîs ilmiyle olan bağımlı tespit etmeye çalışacağız.

İbn Receb, hocası Zeyneb bint Ahmed tarikiyle Sehl b. Sa'd'ın (r.a), Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivâyet ettiği şu hadisi aktarmıştır:

أنبأني زينب بنت أحمد بن عبد الرحيم المقدسي عن عبد الرحمن بن مكي الحاسب، أخبرنا جدي أبو طاهر أحمد بن محمد السلفي قال: أخبرنا أبو الفتح أحمد بن محمد بن حامد الأسدي الحراني - بماكسين، وقد ولي قضاءها - قال: كتب إلي أبو طالب محمد بن علي بن الفتح الشعاري من بغداد. وحدثنا عنه أبو الفتح عبد الوهاب بن أحمد بن جلبة القاضي - بحران إملاء - حدثنا أبو الحسين محمد بن عبد الله الدقاق، حدثنا الحسين بن صفوان البرذعي حدثنا عبد الله بن محمد بن عبيد القرشي، حدثنا محمد بن بشير، حدثنا عبد الرحمن بن جرير حدثنا أبو حازم عن سهل بن سعد. قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " من اتقى الله تعالى كل لسانه ولم يشف غيظه ".

"Kim Allah'tan korkarsa dili yorulur ve öfkesi dinmez."²⁴² Bu isnadda İbn Receb ile Rasûlullah (s.a.s.) arasında 11 râvi yer almaktadır. İbn Receb'in kendi isnadıyla aktardığı bir başka rivâyet, hocası Ebü'r-Rabî' Ali b. Abdussamed kanalıyla Abdullah b. Ömer'den (r.a) nakledilen şu hadistir:

أخبرنا أبو الربيع علي بن عبد الصمد بن أحمد البغدادي - بها سنة إحدى وأربعين - أخبرنا والدي أبو أحمد عبد الصمد - غير مرة - أخبرنا أبو صالح نصر بن عبد الرزاق قال: أخبرنا أبو الخير أحمد بن إسماعيل الطالقاني، أخبرنا أبو عبد الله الفراوي أخبرنا عبد الغافر بن محمد الفارسي أخبرنا أبو أحمد الجلودي حدثنا إبراهيم بن سفيان حدثنا مسلم حدثنا محمد بن

²³⁹İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 97.

²⁴⁰İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 100.

²⁴¹İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 82.

²⁴²İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 98.

رمح حدثنا الليث عن ابن الهاد عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: " يا معشر النساء، تصدقنا وكثرن الاستغفار، فإني رأيتكن أكثر أهل النار "

“Ey kadınlar topluluğu! Tasadduk edin ve istiğfarı artırın. Zira ben sizin cehennem ehlinin çoğu olduğunuzu görüyorum.”²⁴³ Bu hadiste İbn Receb ile Allah Rasûlü (s.a.s.) arasında 14 râvi yer almaktadır. Bu konuda verebileceğimiz bir başka örnek İbn Receb’in hocası Muhammed b. İsmâîl el-Eyyûbî es-Sûfî’den isnadıyla aktardığı şu rivâyettir:

أخبرنا محمد بن إسماعيل الأيوبي الصوفي - بالقاهرة - أخبرنا عبد العزيز بن عبد المنعم الحراني أخبرنا أبو علي الحريف أخبرنا القاضي أبو بكر محمد بن عبد الباقي أخبرنا أبو الحسن البرداني أخبرنا أبو الحسن بن مخلد أخبرنا إسماعيل الصفار حدثنا الحسن بن عرفة حدثنا المعتمر بن سليمان: سمعت عاصما الأحول يقول: حدثني شرحبيل أنه سمع أبا سعيد، وأبا هريرة، وابن عمر يحدثون أن نبي الله صلى الله عليه وسلم قال: " الذهب بالذهب وزنا بوزن، مثلا بمثل. من زاد أو ازداد فقد أربى ".

“Altın altın mukabilinde aynı ölçüde ve denk olarak satılır. Her kim fazla verir ya da fazla verilmesini isterse faiz işlemiş olur.”²⁴⁴ İbn Receb bu rivâyeti aktardıktan sonra aynı hadisi diğer hocası Ebü’l-Feth el-Medyûmî tarikiyle âli olarak rivâyet ettiğine de değinmiştir. İbn Receb’in âli isnadı şudur:

وأنبأناه عالیا أبو الفتح الميدومي أخبرنا عبد اللطيف بن عبد اللطيف بن عبد المنعم الحراني أخبرنا أبو الفرج بن كليب أخبرنا أبو القاسم بن بيان أخبرنا ابن مخلد - فذكره.

İki isnad karşılaştığında görülmektedir ki İbn Receb, Muhammed b. İsmâîl el-Eyyûbî es-Sûfî isimli hocasının tarikiyle hadisi 12 râvi vasıtasıyla rivâyet etmişken, diğer hocası Ebü’l-Feth el-Meydûmî tarikiyle 11 râvi vasıtasıyla rivâyet ederek âli isnadı elde etmiş olmaktadır.

²⁴³ İbn Receb, *Zeyl*, c. 3, s. 421.

²⁴⁴ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 28.

İbn Receb el-Hanbelî'nin rivâyetü'l-hadîs ile bağıny göstermesi açısından ayrıca şunlar da zikredilebilir: İbn Receb, hocası Alemüddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed el-Berzâlî'nin (739/1338) sahih semâ' ile sahip olduğu Müslim'in Ahmed b. Hanbel'den rivâyet ettiği hadislerden oluşan bir cüzü ona kıraat olarak okuyup ondan icazet aldığını belirtmiştir.²⁴⁵ Ayrıca Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Mûsâ el-Bağdâdî'ye Buhârî'nin sülâsiyyâtını okuduğunu ifade etmiştir.²⁴⁶

Aktardığımız bu örnekler İbn Receb'in isnad ve rivâyet ilimleriyle bağlantısının devam ettirdiğini göstermektedir.

1.4.2. İbn Receb ve Dirâyetü'l-Hadîs

Dirâyetü'l-hadîs, rivâyetin hakikatini, şartlarını, rivâyetin çeşitlerini, hükümlerini, râvilerin hallerini ve şartlarını, rivâyetin tasnîfâtını ve rivâyetle alakalı konuları bilmektir. Rivâyetin hakikati; sünneti aktarmak ve sözü nispet edilen kimseye tahdîs yahut ihbâr ya da benzeri edâ sigalarıyla isnad etmektir. Rivâyetin şartları; râvisinin rivâyet ettiği şeyi semâ', arz, icâzet gibi tahammül yollarından biriyle almasıdır. Rivâyetin çeşitlerinden kasıt; rivâyetin, ittisal, inkıtâ' ve benzeri açılardan incelenmesidir. Rivâyetin hükümleri; rivâyetin kabul ya da reddedilmesidir. Râvilerin halleri; adâlet ve cerh açısından incelenmeleri, şartları ise, tahammül ve edâ şartlarına riayet etmeleridir. Rivâyetin tasnîfâtından kasıt; musannefler, müsnedler, mu'cemler, hadis cüzleri ve benzeri, hadislerin tasnif edildiği eserleri bilmektir.²⁴⁷

Hadis ilminin rivâyet ve dirâyet kısımlarının tarifleri incelendiğinde, hadisin senedi ve metni ile aktarılması rivâyet, râvilerin cerh ve tadîl açısından incelenmesi, görünüşte birbiriyle teâruz halinde olduğu düşünölen hadislerin arasının bulunması, hadislerin açıklanmaya muhtaç olan kısımlarının açıklanıp hükümler istinbat edilmesi ise dirâyet kısmına dâhildir.

²⁴⁵ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 167.

²⁴⁶ İbn Receb, *Zeyl*, c. 5, s. 147.

²⁴⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 1, s. 26.

İbn Receb, dirâyetü'l-hadîs alanına önemli katkılar sunmuş bir âlimdir. Bu çalışmanın ana konusu olan *Fethu'l-Bârî*, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine yazdığı ancak günümüze çok az bir kısmı ulaşmış olan şerhi, aslında *el-Câmi'u's-sahîh* üzerine yazdığı şerhin bir parçası olup günümüze gelmeyi başabilen Tirmizî'nin *el-İlel*'i üzerine yazdığı *Şerhu ilelî't-Tirmizî* isimli eseri, Nevevî'nin *Erbâin*'i üzerine yazdığı *Cami'u'l-ulûm ve'l-hikem* isimli şerh ve bazı hadisleri şerh ettiği risâleleri bu alanda ortaya koyduğu çabanın bir semeresidir. Şimdi onun genel olarak dirâyetü'l-hadîs özel olarak da hadis şerhçiliği alanındaki katkılarını daha yakından görelim.

1.4.2.1. İbn Receb'in Tirmizî Şerhi

Kaynaklar, İbn Receb'in, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini yaklaşık 20 ciltte şerh ettiğini söylemektedir. İbn Hacer, "Tirmizî'yi yaklaşık 20 ciltte şerh etti."²⁴⁸ diyerek, İbn Receb'in bu eserine atıfta bulunmuştur.

İbn Receb'in Tirmizî şerhinden günümüze ne yazık ki sadece Kitâbü'l-Libâs'tan bir kısm intikal etmiştir. *Keşfü'z-zünûn* sahibi bu eserin yandığına dikkat çekmiştir.²⁴⁹ İbn Receb'in Tirmizî şerhinden geri kalan kısım *Şerhu ilelî't-Tirmizî*'yi tahkik eden Hemmâm Abdurrahîm Saîd tarafından birtakım tespitlerle aktarılmıştır. Yaptığı tespitler şu şekildedir:

1. İbn Receb, bâbı Tirmizî'de geçtiği gibi zikreder.
2. Bâbtaki hadisleri, tüm tarikleri ve hadisin geçtiği diğer kitaplarla birlikte tahrir eder.
3. Tarikler üzerinde cerh ve tadîl açısından değerlendirmeler yapar ve tariklerde bulunan isimlerdeki müphemliği kaldırmak ve illetler üzerinde konuşmak gibi müşkil meseleleri açar.
4. Tirmizî'nin, "Bu bâbta, Ali'den, İbn Ömer'den, Ebû Hureyre'den, Muâviye'den (r. anhum) hadisler aktarılmıştır." diyerek müphem bıraktığı noktaları

²⁴⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 460.

²⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 559.

tafsil ederek isimleri zikredilen râvilerden aktarılan hadisleri zikreder. Tarikleri tafsil ederek varsa illet ya da cerh noktalarını belirtir.

5. Tirmizî'nin “Bu bâbta, Ali'den, İbn Ömer'den, Ebû Hureyre'den, Muâviye'den (r. anhum) hadisler aktarılmıştır.” sözüne eklemelerde bulunarak şöyle der: “Bu bâbta ayrıca Tirmizî'nin zikretmediği; Ömer'den, Ebû Saîd'den, Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan, Câbir'den, Bureyde'den, Ebû Sa'lebe el-Haşenî'den, İbn Mes'ûd'dan, İbn Abbâs'tan ve sahabenin diğerlerinden de hadisler aktarılmıştır.”

6. İbn Receb, Tirmizî'nin atıfta bulunduğu isnadlara ek olarak zikrettiği isnadları tafsil eder. Örneğin “Ömer'in (r.a) hadisi, Hammâd b. Seleme → Ammâr b. Ebî Ammâr → Ömer b. el-Hattâb tarikinden gelmiştir.” der. İsmi zikrettiği diğer sahâbîler için de aynı şeyi yapar ve varsa aktardığı rivâyetlerdeki illetlere ve cerhe değinir.

7. Sözlerini, fakihlerin görüşlerini zikrederek tamamlar ve fikhu'l-hadîsi detaylandırır.

8. İbn Receb bu metodu Tirmizî'nin, “حديث حسن أو حسن صحيح، أو غريب” şeklindeki ıstılahını açıklarken de kullanır. Bu, İbn Receb'in hadisin tariklerine ve rivâyetlerine geniş bir şekilde vâkıf olduğunun göstergesidir.²⁵⁰

Bu başlığı tamamlamadan İbn Receb'in, *Şerhu ileli't-Tirmizî*'sinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Eseri tahkik eden Hemmâm kitabın iki ana bölümden oluştuğunu belirtmiştir. İlk bölümde İbn Receb, öncelikle Tirmizî'nin sözlerini zikredip ardından değerlendirmelerini yapmıştır. Müellifin bu yöntemi tercih etmesi kitabın üslûbunun kolay ve anlaşılır olmasını temin etmiştir. Ayrıca İbn Receb bazı konularda Tirmizî'nin ifadelerinden eksik gördüklerini tamamlamış bazen de ona itirazlar yönelmiştir. Kitabın diğer bölümünü ise İbn Receb'in tespit ettiği birtakım kaideler ve faydalı bilgiler oluşturmaktadır. Müellif bu bölümde ilim ilmine dair bazı konuları titizlikle açıklayıp bu ilmin daha iyi öğrenilmesini hedeflemiştir.²⁵¹

²⁵⁰ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. 1, s. 279-280 (Muhakkikin mukaddimesinden).

²⁵¹ Eserin daha geniş incelemesi için bkz. ²⁵¹ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. 1, s. 47-56 (Muhakkikin mukaddimesinden).

Eserin dört farklı neşri vardır. Subhî Câsim el-Humejd'in yaptığı neşir Bağdat'ta 1976 yılında basılmıştır. Nureddin İtr'in iki cilt halindeki neşri Dımaşk'ta 1978'de basılmış, Subhî es-Semerrâî'nin yaptığı neşir ise Beyrut'ta 1985 yılında yayınlanmıştır. Hemmâm Abdürrahahim'in iki cilt halindeki neşri ise 1987'de Ürdün'de yayınlanmıştır.

1.4.2.2 Câmi'ü'l-Ulûm ve'l-Hikem

Bu eser, İbn Receb'in hadis alanında yazdığı kitaplar içerisinde en meşhuru ve en çok okunanıdır. İbn Receb, *Câmi'ü'l-ulûm*'da, cevâmiu'l-keîm²⁵² olarak ifade edilen 50 hadisi şerh etmiştir. Bu 50 hadisin 26'sını İbnü's-Salâh (643/1245) seçmiş ve *el-Ehâdisu'l-külliyeye* ismini verdiği eserinde toplamıştır. Daha sonra İmam Nevevî, bu hadisler bazı eklemelerde bulunarak 42'ye çıkartmış ve *el-Erbaîn* ismini vermiştir.²⁵³ İbn Receb ise 42 hadisin üzerine sekiz hadis daha eklemek suretiyle sayıyı 50'ye çıkartmış ve bu hadisleri şerh etmiştir. İbn Receb *Câmi'ü'l-ulûm*'un mukaddimesinde eseri telif amacını şöyle açıklamaktadır:

“Bilinmelidir ki; benim amacım, sadece bu külli hadislerin içerisinde yer alan Nebevî kelimeleri açıklamaktan ibarettir. Bundan dolayı, kendimi, Nevevî'nin (Allah ona rahmet eylesin) zikrettiği bu hadislerin sahâbî râvilerinin terceme-i halleri hakkında söylediği sözlerle ve hadisleri nispet ettiği hadis kitapları hakkındaki sözleriyle kayıtlamadım. Konuyla alakalı o manaya gelen şeyleri de zikrettim. Çünkü daha önce belirttiğim gibi benim tek amacım, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cevâmi'ü'l-keîm olan sözlerinin manalarını, bunların içerdiği edep, hikmetler, marifet ve hükümleri açıklamaktır. Hadisin şerhine geçmeden önce sahlilik, kuvvet ve zayıflığının bilinmesi için kısaca hadisin isnadına işarete bulundum. Şayet bâbta Nevevî'nin zikrettiği hadis dışında belirlediği çerçeveye uygun başka hadisler varsa

²⁵² Cevâmiu'l-keîm, az kelimelerle çok mana ifade eden söz demektir. Bkz. Mehmet Yaşar Kandemir, “Cevamiu'l-keîm”, DİA, İstanbul, 1993, c. 7, s. 440; Abdullah Aydınli, *Hadis istulahları*, 8. Baskı, İfav, İstanbul, 2015, s. 45

²⁵³ İbn Receb, *Câmi'ü'l-ulûm*, c. 1, s. 46.

onları da zikrettim. Şayet o bâbta başka hadis yoksa ya da o bâbtaki hadisten başka sahih hadis yoksa bunların hepsine işarette bulundum.”²⁵⁴

Eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır: Hindistan 1897; Kahire 1904, 1927, 1949; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, bty.; nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire 1969, 1987; nşr. Yûsuf el-Bikâî, Sayda 1995; nşr. Vehbe ez-Zühaylî, Beyrut-Dımaşk 1413; nşr. Şuayb el-Arnaût ve İbrahim Nâcis, Beyrut 2001; nşr. Târik b. Avadullah, Beyrut 2015.

Câmi'u'l-'ulûm içerisindeki bazı bölümler müstakil olarak da neşredilmiştir. “ed-Dînü'n-nasîha” hadisi *ed-Dürerü'l-melîha el-müntekâtü min şerhi hadîsi “ed-Dînü'n-nasîha”* ismiyle Eşref b. Abdülmaksûd’un neşriyle Riyad’da 1991 yılında yayınlanmıştır. Müstakil olarak neşredilen bu risâle muhakkikin de önsözde belirttiği gibi İbn Receb’in *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* isimli eserinin içerisinde yer almaktadır. Tahkikli ve tertipli olarak, insanların kolayca elde edebilmesi için müstakil yayınlanmıştır.²⁵⁵ *Câmi'u'l-'ulûm*’dan alıntı olan bu şerhin isimlendirilmesi de muhakkike aittir. Muhtemelen mezkûr risâlenin özel isimle anılıyor olması, Kallek²⁵⁶ ve Karahan’ı yanıltmış ve onu müstakil eser olarak zikretmelerine sebep olmuştur.²⁵⁷ Ayrıca Erbaîn’in 42. hadisi de *Esbâbü'l-mağfire* adıyla Eşref b. Abdülmaksûd’un neşriyle Kahire’de 1987 yılında yayınlanmıştır. Bu risâlenin de isimlendirilmesi muhakkike aittir. Yine İslâm Ansiklopedisi’nde müstakil bir kitap olarak zikredilen *Vezâifü'z-zikri'l-muvazzafa fi'l-yevm ve'l-leyle* isimli eser de²⁵⁸ İbn Receb’in *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*’i içerisinde bir fasıldır.²⁵⁹ Bu fasıl müstakil olarak *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır.

²⁵⁴ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelem*, I-II, thk. Ebü Muâz Târik b. Avadullah b. Muhammed, Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut 2015, c. 1, s. 48.

²⁵⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *ed-Dürerü'l-melîhatü'l-müntekât min şerhi hadîsi “ed-Dînü'n-nasîha.”*, thk. Eşref b. Abdülmaksûd, Dâru âlemi'l-kütüb, Mısır, 1991, s. 5. (Muhakkikin önsözünden.)

²⁵⁶ Kallek, “İbn Receb”, c. 20, s. 246.

²⁵⁷ Karahan, *İbn Receb*, s. 182.

²⁵⁸ Kallek, “İbn Receb”, c. 20, s. 245.

²⁵⁹ İbn Receb, *Câmi'u'l-'ulûm*, c. 2, s. 669.

Câmi'u'l-'ulûm Ali Kaya'nın tercümesiyle *Hadislerle İlim ve Hikmet* adıyla Semerkand Yayınlarından üç cilt halinde, İshak Doğan'ın tercümesiyle yine aynı isimle İtisam Yayınlarından iki cilt halinde neşredilmiştir. Ayrıca Muhammet Suiçmez, *İbn Recep el-Hanbelî ve Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem Adlı Eserindeki Hadîs Şerhçiliği* isimli yüksek lisans çalışması yaparak eseri akademik olarak da incelemiştir.

1.4.3. Müstakil Hadis Şerhleri

İbn Receb el-Hanbelî'nin *Fethu'l-Bârî*, büyük bir kısmı kayıp olan Tirmizî şerhi, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* gibi geniş hacimli eserlerinin yanında müstakil olarak tek hadisleri şerh ettiği risâleleri de mevcuttur. Müellifin tek hadisi şerh ettiği bu risâlelerin bir kısmı ona ait diğer bazı risâlelerle birlikte *Mecmûu'r-resâil* içerisinde 2003 yılında Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî tarafından tahkik edilerek basılmıştır. 38 risâlenin yer aldığı bu seride hadisle alakalı olan risâleler şunlardır:

1.4.3.1. Veresetü'l-Enbiyâ Şerhu Hadîsi Ebi'd-Derdâ

İbn Receb 56 sayfalık bu risâlesinde, Ebü'd-Derdâ'dan nakledilen, Ahmed b. Hanbel²⁶⁰, Ebû Dâvûd²⁶¹, Tirmizî²⁶² ve İbn Mâce'nin²⁶³ aktardığı şu hadisi şerh etmiştir:

من سلك طريقا يلتمس فيه علما سهل الله له طريقا إلى الجنة

“Kim ilim talep edeceği bir yola girerse, Allah Teâlâ ona cennetin yolunu kolaylaştırır.”

Şerhte genel olarak öne çıkan noktalar şöyledir:

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 36, s. 45, h. 21715.

²⁶¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan v.d., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2015 “İlm”, 1.

²⁶² Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan v.d., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2015, “İlm”, 19.

²⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan v.d., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2017, “Fedâilü's-sahâbeti ve'l-ilm”, 17.

1. İlim öğrenmek için yolculuk yapmanın faziletine değinerek selef-i sâlihînden örnekler aktarmıştır.

2. İlimin faziletiyle alakalı diğer rivâyetlere değinerek hadisi şerh etmiştir.

3. Selef-i sâlihînden çokça nakilde bulunmuştur.

4. Risâlesini şiirle tamamlamıştır.

Örnek olması açısından şerhten bir pasaj aktarmak istiyoruz:

“İlim talibine, ilmi ile Allah’ın rızasını isteyip hoşnutluğunu talep ettiğinde cennet yolunun kolaylaştırılmasının sebebi ilmin Allah’a götürün en kestirme ve en kolay yol olmasındandır. Kim ilim yoluna girer ve ondan sapmazsa, Allah’a ve cennete en kestirme ve en kolay yoldan ulaşır. Böylece onun için cennete götürün bütün yollar dünyada ve ahirette kolaylaşır. Kim ilimsiz olarak cennet yolu zannettiği bir yola girerse, en zor ve en meşakkatli yollara girmiştir. Maksûda aşırı zorlukla birlikte ulaşılmaz.”²⁶⁴

Eser, Abdüzzâhir Ebü’s-Semh’in neşriyle Mekke’de 1948 yılında, Müfid el-Haymî’nin neşriyle 1982’de Riyad’da Eşref b. Abdülmaksûd’un neşriyle, 1987’de Kahire’de *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.2. “Mâ Zi’bâni Câiân” Hadisinin Şerhi

İbn Receb 36 sayfalık bu risâlesinde Ahmed b. Hanbel²⁶⁵, Tirmizî²⁶⁶ ve Nesâî’nin²⁶⁷ rivâyet ettiği şu hadisi şerh etmiştir:

ما ذنبان جائعان أرسلنا في غنم بأفسد لها من حرص المرء على المال والشرف لدينه

²⁶⁴ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil* c. 1, s. 13.

²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 25, s. 61, h. 15784.

²⁶⁶ Tirmizî, “Zühd”, 33.

²⁶⁷ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün’im eş-Şilbî, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 2001, h. 11796.

“Bir koyun sürüsü içerisine bırakılmış iki aç kurdun verdiği zarar, mala ve mevkiye hırslı olan kişinin dinine verdiği zarardan daha büyük değildir.”

İbn Receb bu hadisin darb-ı mesel olarak aktardığına dikkat çekmektedir. Müellif, hadiste mala ve makama düşkün olan kimsenin dinine vereceği zararın, çobanı başında olmayan bir koyun sürüsüne iki aç kurdun saldırıp vereceği zarardan daha az olmayacağını, buna denk ya da bundan fazla olacağına işaret edildiğini vurgulamaktadır. Nasıl ki savunmasız bir koyun sürüsüne iki aç kurdun saldırmasıyla o koyunlardan kurtulacak olan az olacaktır, mala ve makama karşı hırslı olan kimselerden de dinlerine zarar dokunmayacak olanlar çok azdır.²⁶⁸

Eser, *er-Resâilü'l-münîriyye* içinde 1927 yılında Kahire’de ve Bedr el-Bedr’in neşriyle Kuveyt’te 1984 yılında yayınlanmıştır. Yine Muhammed Subhî Hasan Hallâk’ın neşriyle 1992’de Beyrut’ta, Eşref b. Abdülmaksûd’un neşriyle Riyad’da 1992 yılında, nihayet *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.3. “Lebbeyk Allahümme Lebbeyk” Hadisinin Şerhi

54 sayfalık bu risâlede, Rasûlullah’ın (s.a.s.) Zeyd b. Sâbit’e duâ olarak öğrettiği ve her gün ailesiyle birlikte karşılıklı okumalarını emrettiği uzun bir duâ şerh edilmiştir. Bu hadisi, Müsned sahibi Ahmed b. Hanbel aktarmıştır. Mezkûr hadis şöyle başlamaktadır:

قل حين تصبح: لبيك اللهم لبيك وسعديك، والخير في يدك ومنك وبك وإليك

“Sabaha girdiğinde şöyle de “Buyur Allahım buyur. Hayır senin elindedir, senden gelir ve yine sana döner.”²⁶⁹

Eser, el-Velîd b. Abdurrahman b. Muhammed tarafından neşredilerek 1996 yılında Mekke’de, *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında neşredilmiştir.

²⁶⁸ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil*, c. 1, s. 64.

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 35, s. 520, h. 21666.

1.4.3.4. Ammâr b. Yâsir Hadisinin Şerhi

İbn Receb 38 sayfalık bu risâlesinde de Rasûlullah'ın (s.a.s.) öğrettiği bir duâyı şerh etmiştir. Ammâr b. Yâsir'in aktardığı, Ahmed b. Hanbel²⁷⁰ ve Nesâî'nin²⁷¹ kitaplarında tahrîc ettiği bu dua şöyledir:

اللهم بعلمك الغيب، وقدرتك على الخلق، أحيني ما علمت الحياة خيرا لي، وتوفني إذا كانت الوفاة خيرا لي، أسألك خشيتك في الغيب والشهادة، وكلمة الحق في الغضب والرضا، والقصد في الفقر والغنى، ولذة النظر إلى وجهك، والشوق إلى لقائك، وأعوذ بك من ضراء مصرية، ومن فتنة مضلة، اللهم زينا بزينة الإيمان، واجعلنا هداة مهدين

“Allah’ım! İlimle ğaybı bilirsin, kudretinle bütün mahlûkatına güç yetirirsin. Yaşamak benim hakkımda hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölmek hakkımda hayırlı olduğunda beni öldür. Allah’ım! Gizli ve açık yerde senden korkmayı, sinirli ve sakin halimde doğru sözlü olmayı senden isterim. Zenginlikte ve fakirlikte orta yolu tutmayı senden isterim. Senden tükenmeyen nimetler, kesilmeyen göz aydınlığı isterim. Hükmüne rıza göstermeyi ve öldükten sonra güzel bir hayat yaşamayı senden isterim. Senden cemâline bakma lezzetini, acı verici zorluk, saptırıcı bir fitne olmaksızın sana kavuşma şevkini isterim. Allah’ım! Bizleri iman ziyneti ile süsle. Bizi doğru yolu gösterenlerden ve doğru yolda olanlardan eyle.”

Eser, Ebû Abdurrahman İbrâhim b. Muhammed el-Arf'ın neşriyle Cidde'de 1987 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.5. “Meselü'l-İslâm” Hadisinin Şerhi

İbn Receb'in 20 sayfalık bu risâlesinin konusu, Nevvâs b. Sem'ân'dan (r.a) aktarılan şu hadistir:

إن الله ضرب مثلا صراطا مستقيما، على كنفى الصراط سوران لهما أبواب مفتحة، على الأبواب ستور وداع يدعو على رأس الصراط وداع يدعو فوقه {والله يدعو إلى دار السلام

²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 30, s. 264, h. 18325.

²⁷¹ Nesâî, “Sehv”, 62.

ويهدي من يشاء إلى صراط مستقيم} [يونس: 25] والأبواب التي على كنفى الصراط حدود الله فلا يقع أحد في حدود الله حتى يكشف الستر والذي يدعو من فوقه واعظ ربه

“Allah Teâlâ dosdoğru yolunu örnek olarak verdi. Yolun iki tarafında açık kapıları olan iki sût, kapılar üzerinde örtüler vardır. Yolun başında ve üzerinde bir davetçi şöyle çağırır: ‘Allah selâm yurduna çağırır ve dilediğini dosdoğru yola iletir.’²⁷² Yolun iki tarafındaki kapılar Allah’ın yasaklarıdır. Bir kimse örtüyü açmadan Allah’ın yasaklarını çiğnemez. Sıratın üstündeki davetçi, Allah’ın insanlar içerisine koyduğu vâizdir (vicdandır).”

Tercümesi verilen bu hadisi Ahmed b. Hanbel²⁷³, Tirmizî²⁷⁴ ve Nesâî es-*Sünenü’l-kübrâ*’sında²⁷⁵ rivâyet etmiştir. Tercümede Tirmizî’nin rivâyet lafzı tercih edilmiştir. Müellifin bu eserinde de öne çıkan özellik, şerh ettiği hadisi konuyla alakalı başka hadislerle ve seleften aktarılan sözlerle açıklamasıdır.

İbn Receb el-Hanbelî bu hadisi şu şekilde açıklamıştır: “Hz. Peygamber (s.a.s.), Rabbinden aktardığı bu büyük hadiste, İslâm’ı dosdoğru yola benzetmiştir. Şüphesiz ki Allah Teâlâ İslâm dinini Kur’ân’ın birçok yerinde dosdoğru yola benzetmiştir. Örneğin ‘Bizi dosdoğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıtanlarınkine değil.’²⁷⁶ Bu âyette ‘sırât’ Allah’ın kitabı olarak tefsir edilmiştir. Allah’ın kitabının içerisinde İslâm dininin açıklaması, beyânı, tafsili ve ona davet yer almaktadır.”²⁷⁷

Eser, *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında neşredilmiştir.

²⁷² Yûnus Sûresi, 10/25.

²⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 29, s. 181, h. 17634.

²⁷⁴ Tirmizî, “Emsâl”, 1.

²⁷⁵ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, h. 11169.

²⁷⁶ Fâtiha Sûresi, 1/6-7.

²⁷⁷ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil*, c. 1, s. 191-192.

1.4.3.6. “Mümin Taze Ekine Benzer” Hadisinin Şerhi

16 sayfalık bu risâlenin konusu Buhârî²⁷⁸ ve Müslim²⁷⁹ ve Ahmed b. Hanbel’in²⁸⁰ rivâyet ettiği şu hadistir:

مثل المؤمن كالخامة من الزرع، تفيئها الريح مرة، وتعدلها مرة، ومثل المنافق كالأرزة، لا تزال حتى يكون انجعافها مرة واحدة

“Müminin misali, taze ekin gibidir. Rüzgâr onu bir eğer bir kaldırır. Münâfığın misâli ise sert ve düz sedir ağacı gibidir ki, tek seferde kökünden sökülünceye kadar dimdik ayakta kalır.”

İbn Receb, risâlesinin ana konusunu teşkil eden bu hadis ve bu hadisin manasına gelen diğer rivâyet lafızlarını verdikten genel çerçeveyi şöyle çizer: “Bu hadislerde, Hz. Peygamber (s.a.s.), belanın isabet ettiği mümini rüzgârın sağa sola eğdiği taze ekine benzetmiştir. Münâfık ve fâciri ise sedir ağacına benzetmiştir. O ağaç, Allah’ın fırtına gönderip onu yerden bir seferde sökülünceye kadar rüzgârın hareket ettiremeyeceği ve sarsamayacağı kadar büyük bir ağaçtır.”²⁸¹

Eser, ilk olarak Mekke’de 1928 yılında Eşref b. Abdülmaksûd tarafından neşredilmiştir. Ayrıca; 1988 yılında Kahire’de Ebû Abdurrahman İbrâhim b. Muhammed el-Arf’ın neşriyle ve *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.7. “Kıyâmete Yakın Bir Zamanda Kılıçla Gönderildim” Hadisinin Şerhi

Müellif bu 32 sayfalık eserde Abdullah b. Ömer’den (r.anhumâ) rivâyet edilen

²⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmiu’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü’aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, I-IX, thk. Muammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki’n-necât, Cidde 2001, “Merdâ”, 1.

²⁷⁹ Müslim, “Sıfatü’l-kıyâme”, 14.

²⁸⁰ Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, c. 45, s. 146, h. 27171.

²⁸¹ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil*, c. 1, s. 211.

بعثت بالسيف حتى يعبد الله لا شريك له، وجعل رزقي تحت ظل رمحي، وجعل الذلّة،
والصغار على من خالف أمري، ومن تشبه بقوم فهو منهم

“Kıyâmete yakın bir zamanda kılıçla gönderildim. Tâ ki yalnızca ortağı olmayan Allah’a ibadet edilsin. Rızıkım mızrağımın gölgesi altında kılınmıştır. Zillet ve alçaklık benim emrime muhâlefet edenlere verilmiştir. Kim bir kavme benzerse, o da onlardandır.”²⁸²

İbn Receb, Rasûlullah’ın (s.a.s.) kılıçla gönderilmesini şöyle açıklamaktadır: “Allah Teâlâ, Rasûlullah’ı (s.a.s.), insanları tevhîde delille davet ettikten sonra kabul etmeyenleri kılıçla davet edici olarak göndermiştir. Kim tevhîdi, Kur’ân, hüccet ve beyân ile kabul etmezse kılıçla davet edilir.”²⁸³

Eser, Muhammed Hâmid el-Fıkî’nin neşriyle 1931’de Kahire’de, Nâsırüddin el-Elbânî’nin neşriyle 1978’de Kahire’de, *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca 2019 yılında Mustafa Özenli tarafından Türkçe’ye tercüme edilerek Neda Yayınları’ndan neşredilmiştir.

1.4.3.8. Şeddâd b. Evs Hadisinin Şerhi

Müellif bu 33 sayfalık risâlesinde Şeddâd b. Evs’ten aktarılan şu hadisi şerh etmiştir:

إذا كنز الناس الذهب والفضة، فاكنزوا هؤلاء الكلمات: اللهم إني أسألك الثبات في الأمر،
والعزيمة على الرشد، وأسألك شكر نعمتك، وأسألك حسن عبادتك، وأسألك قلبا سليما، وأسألك
لسانا صادقا، وأسألك من خير ما تعلم، وأعوذ بك من شر ما تعلم، وأستغفرك لما تعلم، إنك أنت
علام الغيوب

“İnsanlar altın ve gümüş biriktirdiğinde sizler şu kelimeleri biriktirin: “Allah’ım! Senden, dinde sebât göstermeyi, doğruluk üzerine kararlı olmayı, nimetine şükretmeyi, sana güzel ibâdet etmeyi isterim. Senden selîm bir kalp, doğru

²⁸² Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, c. 9, s. 123, h. 5114.

²⁸³ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil*, c. 1, s. 227.

söyleyen bir dil isterim. Bildiğin şeylerin hayırlısını ister bildiklerinin şerrinden sana sığınırım. Bildiğin şeylerden dolayı sana istiğfâr ederim. Şüphe yok ki sen tüm gizlilikleri tam olarak bilirsin.”²⁸⁴

Eser, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında, daha sonra Târik b. Âtîf Hicâzî tarafından neşredilerek 2007 yılında Kahire'de basılmıştır.

1.4.3.9. “Ölüyü Üç Şey Takip Eder” Hadisinin Şerhi

16 sayfalık bu risâlenin konusunu teşkil eden hadis Enes b. Mâlik'ten aktarılan şu rivâyettir:

يتبع الميت ثلاثة، فيرجع اثنان ويبقى معه واحد: يتبعه أهله وماله وعمله، فيرجع أهله وماله ويبقى عمله

“Ölüyü üç şey (kabrine kadar) takip eder, bunlardan ikisi geri döner biri ölüyle beraber kalır. Ölüyü ailesi, malı ve ameli takip eder, ailesi ve malı geri döner, ameli onunla beraber kalır.”²⁸⁵

İbn Receb bu hadisi şöyle yorumlamıştır: “İnsanoğlunun, dünyada beraber yaşayacağı bir ailesi ve geçimini sağlayacağı bir malı olması gereklidir. Bu iki arkadaş insandan ayrılacak insan da bunlardan ayrılacaktır. Bahtiyar kimse, bunlardan Allah'ın zikrine yardımcı olacak ve ahirette fayda verecek şeyler edinir. Maldan, kendisiyle ahirete ulaşacağı şeyler edinir. İmanına yardımcı olacak sâliha bir eş seçer.”²⁸⁶

Eser, ilk olarak Sa'd b. Abdurrahman el-Hamdân'ın neşriyle 1988'de Riyad'da, daha sonra *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

²⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. 17114.

²⁸⁵ Buhârî, “Rikâk”, 42; Müslim, “Zühd”, 1, h. 2960.

²⁸⁶ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 2, s. 421.

1.4.3.10. Ebû Ümâme Hadisinin Şerhi

İbn Receb'in müstakil olarak şerh ettiği hadislerden birisi de Ebû Ümâme'den aktarılan şu rivâyettir:

إن أغبط أوليائي عندي مؤمن خفيف الحاذ ذو حظ من صلاة، أحسن عبادة ربه، وكان في الناس غامضا لا يشار إليه بالأصابع، فعجلت منيته، وقل تراثه وقلت بواكيه

“Benim katımda dostlarımın gıpta edilmeye en layık olanı yükü hafif, namazdan pay sahibi, Rabbi'ne güzel ibâdet etmiş, gizli yerlerde ona itaât etmiş, insanlar içinde gizli kalıp parmakla gösterilmeyen bir mümindir. Rızkı yetecek kadardı ve buna sabretti. (Rasûlullah) elini ovarak şöyle dedi: “Ölümü çabuk oldu, arkasında ağlayan kadınları azdı ve mirası da azdı.”²⁸⁷

Müellif 30 sayfalık bu risâlesine “Benim katımda dostlarımın gıpta edilmeye en layık olanı...” cümlesini açıklayarak başlamıştır. İbn Receb'e göre bu ifadeden anlaşılın, vasıfları hadiste zikredildiği gibi olan kimselerin Allah Teâlâ'nın özel dostları olduğudur. Hz. Peygamber (s.a.s.) de ümmetinden bu özelliklere sahip olan kimseyi sever, onunla sevinir ve onu elde edeceği (ahiret) saadetinden dolayı tebrik eder. Bu özelliklere sahip mümin Allah'ın dostu olduğu gibi Hz. Peygamber de (s.a.s.) onu dostlarından yapar.²⁸⁸

Eser *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında neşredilmiştir.

1.4.3.11. “Müminin Cehennemden Payı Ateşli Hastalıktır” Hadisinin Şerhi

Müellif 20 sayfalık bu risâlede Ahmed b. Hanbel'in rivâyet ettiği şu rivâyeti şerh etmiştir:

الحمى كير من جهنم، فما أصاب المؤمن منها كان حظه من جهنم

²⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 36, s. 498, h. 22167; İbn Mâce, “Zühd”, 4; Tirmizî, “Zühd”, 25.

²⁸⁸ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 2, s. 743.

“Humâm (ateşli hastalık) cehennemden bir köründür. Ondan isabet eden kısım müminin cehennemden payıdır.”²⁸⁹

İbn Receb hadisi şöyle açıklamaktadır: “Dünyada, ateşli hastalığın sıcaklığı müminin günahına keffâret olur ve onu temizler. Nihayet Allah Teâlâ’ya günahsız bir halde temiz ve temizlenmiş olarak kavuşur. Kerâmet, yani selâm yurdunda Allah’a komşu olmaya uygun hale gelir. Yarın (ahirette) cehennemden körüğünde temizlenmeye ihtiyaç duymaz. Zira temizlenmeye ihtiyaç duyulan bir pisliği kalmamıştır. Bu durum ateşli hastalığın keffâret olduğu ve temizlediğinden başka günahı olmayan mümin için geçerlidir.”²⁹⁰

Eser, *Mecmûu’r-resâil* içerisinde Tal’at b. Fuâd el-Hulvânî’nin neşriyle Kahire’de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.12. “İslâm Garip Başladı” Hadisinin Şerhi

İbn Receb 20 sayfalık bu eserinde, Müslim’in, *Sahîh*’inde, Ebû Hureyre kanalıyla rivâyet ettiği bu hadisi şerh etmiştir:

بدأ الإسلام غريباً، وسيعود كما بدأ غريباً، فطوبى للغرباء

“İslâm, garip olarak başladı yakında başladığı gibi garip olacaktır. Ne mutlu o gariplere.”²⁹¹

Müellif İslâm’ın garip olarak başlamasını ve ilerde tekrar garip olmasını Müslümanların sayıca az olmasıyla açıklamıştır. İbn Receb İslâm’ın garip olarak başlamasını şöyle izah eder: “İnsanlar Hz. Peygamber (s.a.s.) gönderilmeden önce genel bir sapkınlık üzereydiler. Hz. Peygamber (s.a.s.) gönderilince insanları İslâm’a davet etti. Başlangıçta her kabileden ancak bir iki kişi iman etti. İman edenler de aşiret ve kabilesinden korkardı. Son derece büyük eziyete görürdü, hakarete uğrardı ama Allah yolunda bütün bunlara sabrederdi. Müslümanlar o zaman zayıftı; toplumdan kovulur ve sürülürlerdi. Dinlerini korumak için uzak şehirlere giderlerdi.

²⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 36, s. 608, h. 22274.

²⁹⁰ İbn Receb, *Mecmûu’r-resâil*, c. 1, s. 374.

²⁹¹ Müslim, “İman”, 65, h. 145.

Nitekim iki defa Habeşistan'a hicret ettiler. Daha sonra Medine'ye hicret ettiler. İçlerinde Allah yolunda işkenceye uğrayanlar ve öldürülenler vardı. İşte o zaman İslâm'a girenler garip kimselerdi.²⁹²

İbn Receb İslâm'ın garip olarak başlamasını başlangıçta İslâm'a girenlerin az olması ve zayıf olmalarıyla açıkladığı gibi garipliğe dönmesini de benzer bir şekilde açıklamıştır. Buna göre İslâm tekrar garip olduğunda birtakım Müslümanlar, insanlar bozulduğunda onları düzelterekler, insanların bozduklarını sünnetleri ıslah edecekler, dinlerini fitnelerden kaçıraraklar, kabilelerinden çıkarılacaklar zira onlar sayıca az olup her kabilede ancak bir iki kişidirler. Bazı kabilelerin içerisinde de hiç bulunmazlar. Bu durum aynı İslâm'a ilk girenlerin durumu gibidir.²⁹³

Eser, Ahmed eş-Şerebâsî'nin neşriyle Kahire'de 1954 yılında, Kuveyt'te 1984 yılında, Cemâl el-Mâdî İskenderiye'nin neşriyle 1983 yılında, Yüsrî Abdülganî el-Bişrî'nin neşriyle Bulak'ta 1988'de ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.13. Çocuklarını Kaybeden Kadın ve Erkekleri Teselli

14 sayfalık bu risâlenin konusu, Ebû Saîd el-Hudrî'den aktarılan şu hadistir:

قالت النساء للنبي صلى الله عليه وسلم: غلبنا عليك الرجال، فاجعل لنا يوماً من نفسك، فوعدهن يوماً لقيهن فيه، فوعظهن وأمرهن، فكان فيما قال لهن: «ما منكن امرأة تقدم ثلاثة من ولدها، إلا كان لها حجاباً من النار» فقالت امرأة: واثنين؟ فقال: «واثنين»

“Kadınlar, Rasûlullah'a (s.a.s.), “Erkeklerden bize sıra gelmiyor, bizim için özel bir gün ayırsanız” dediler. Rasûlullah (s.a.s.) kadınlara özel bir gün ayırdı, o günde onlara nasihat edip emir verdi. Kadınlara dediği şeylerden biri de şuydu: “Sizden kimin üç çocuğu kendisinden önce vefat ederse, o çocuk kendisi için cehenneme karşı bir engel olur.” Bir kadın “Ya iki çocuk?” diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.): “İki çocuk da olur.” buyurdu.²⁹⁴

²⁹² İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 1, s. 317.

²⁹³ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 1, s. 319.

²⁹⁴ Buhârî, “İlim”, 35; Müslim, “Birr”, 47, h. 2633.

İbn Receb yukarıdaki hadisi şöyle açıklamıştır: “Hadiste, ölen çocukların ergenlik çağına ulaşıp ulaşmadıkları kaydı yer almamaktadır. Hadisin umumi ifadesi içerisine ergenlik çağına giren ve girmeyen tüm çocuklara girer. Nitekim ergenlik çağına ulaşmış bir çocuğun vefat etmesi nefislere daha ağır ve zor gelir. Küçük çocukların vefat etmesi ise nispeten daha kolay ve daha hafiftir. Ancak hadisteki umumi ifadenin takyîdi Enes b. Mâlik’in (r.a) rivâyetinde yer almıştır. Bu rivâyette Allah Rasûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Henüz ergenlik çağına ulaşmamış üç çocuğu vefat eden her Müslümanı Allah Teâlâ o çocuklara olan şefkati sebebiyle cennete koyar.”²⁹⁵

Eser, Velîd Abdurrahman el-Firyân’ın neşriyle *Mecelletü'l-buhûsi'l-İslâmiyye*'de 1988 yılında 23. sayıda s. 159-180 sayfaları arasında, ayrıca *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.14. İhtiyâru'l-evlâ fi Şerhi Hadîsi İhtisâmi'l-mel'i'l-a'lâ

İbn Receb 86 sayfalık bu risâlesinde şerh ettiği hadis, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî tarafından rivâyet edilmiştir. Hadisin özeti kısaca şöyledir: Hz. Peygamber bir gece namaz kılarken uyuyakalmış ve ruyasında mele-i a'lânın (yüksek mertebeli melekler) hangi konuda tartıştığı Rabbi tarafından kendisine sorulmuş. Bilemeyince Allah'ın öğrenmesi neticesinde meleklerin günahlara kefarete olacak ve dereceleri yükseltecek salih amellerin hangileri olduğu konusunda tartıştığı cevabını vermiştir.²⁹⁶ Diğer müstakil hadis şerhlerine nispetle daha geniş olan bu risâlenin önce çıkan özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

a. İbn Receb rivâyeti aktardıktan hemen sonra Tirmizî'nin hadise “hasen-sahîh” hükmü verdiğini ve onun bu hadisi Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'ye sorup ondan da “hasen-sahîh” cevabı aldığını aktarmak suretiyle hadisin sıhhati noktasındaki değerlendirmelere dikkat çekmiştir.²⁹⁷

b. İbn Receb ardından hadisin isnadında bazı ihtilafların bulunduğunu, hadisin birçok tarikten aktarılıp bazı tariklerde ziyade bazılarında noksanlık bulunduğunu

²⁹⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 91.

²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 36, s. 498, h. 22109; Tirmizî, “Tefsîr”, 39.

²⁹⁷ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 6.

söylemiş ve rivâyetin tarikleri ve ziyadelerine dair daha detaylı bilgi için okuyucuyu yine kendi telifi olan Tirmizî şerhine havale etmiştir.²⁹⁸

c. Hadisten birtakım çıkarımlarda bulunmak suretiyle fikhu'l-hadîse temas etmiştir.

Eser, Münîr ed-Dımaşkî tarafından neşredilerek Kahire'de 1949, Tâhâ Yûsuf'un neşriyle Kahire'de 1961 yılında, Câsim el-Füheyd ed-Devserî'nin neşriyle Kuveyt'te 1985 yılında, Beşîr Muhammed Avn'ın neşriyle Dımaşk'ta 1985 yılında ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayımlanmıştır.

1.4.3.15. “Sizden Birinizi Ameli Asla Kurtaramaz” Hadisinin Şerhi

50 sayfalık bu risâlede şerh edilen hadis Buhârî'nin Ebû Hureyre kanalıyla aktardığı şu hadistir:

عن أبي هريرة رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لن ينجي أحدًا منكم عمله» قالوا: ولا أنت يا رسول الله؟ قال: «ولا أنا، إلا أن يتخمدني الله برحمته، سدوا وقاربوا، واغدوا وروحوا، وشيء من الدلجة، والقصد القصد تبلغوا»

Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.): “Sizden birinizi ameli asla kurtaramaz!” buyurdu. Sahâbîler: “Ey Allah'ın resûlü! Seni de mi amelin kurtaramaz?” diye sordular. Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle cevap verdi: “Evet beni de amelim kurtaramaz. Ancak Allah beni rahmetiyle kuşatırsa o başka. Sözlerinizde ve amellerinizde itidalli olun, ifrata düşmeyin, gündüzün ilk ve son saatlerinde (Allah yolunda) yürüyün, gecenin sonundan da bir miktar yürüyerek faydalanın. Amellerinizde orta yolu tutun ki, maksadınıza erişesiniz.”²⁹⁹

İbn Receb mezkûr hadis ve bu hadisin manasına gelen diğer rivâyetleri zikrettikten sonra bu ve bu manadaki hadislerin önemli kaideleri içerisinde barındığını belirtmiştir.³⁰⁰ Müellifin tespit ettiği bazı kaideler şöyledir:

a. İnsanın ameli kendisini cehennemden kurtaramaz ve cennete sokamaz. Bunların tamamı ancak Allah'ın af ve mağfiretiyle olur.³⁰¹

²⁹⁸ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 7.

²⁹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 18.

³⁰⁰ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 391.

b. Cennet ve salih amel işlemek Allah'ın mümin kullarına olan ikramı ve rahmetinin eseridir.³⁰²

c. Bir kimsenin cehennem veya cennet ehli olması Allah'ın adaleti ve rahmetiyle olur.³⁰³

d. Amel etmek cehennemden kurtulmayı vacip kılmaz.³⁰⁴

Risâle, Yahyâ Muhtâr Gazâvî'nin neşriyle 1984 yılında Beyrut'ta ve *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır.

1.4.3.16. Nûrû'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li'bni Abbâs (Tuhfetü'l-ekyâs fî şerhi vasiyyeti'n-nebî li'bni Abbâs)

Müellif bu eserinde Allah Resûlü'nün İbn Abbâs'a yaptığı vasiyeti şerh etmiştir.³⁰⁵ Diğer risâlelerinde olduğu gibi; âyet, hadis, selef-i sâlihînin kavillerini çokça zikreden müellif konuyla alakalı bazı şiirleri de aktarmıştır. İbn Receb ilk olarak hadisin farklı tariklerini zikretmiş ve bazı isnad değerlendirmelerinde bulunmuştur. Ardından hadisi cümle cümle ayırarak detaylı olarak şerh etmiştir.

Eser ilk olarak Mekke'de 1928 yılında, daha sonra Abdülfettâh Halîfe'nin neşriyle Kahire'de 1946 yılında, İzzeddin el-Bedevî en-Neccâr'ın neşriyle Cidde'de 1980 yılında, Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin neşriyle Kuveyt'te 1986'de, Muhammed Avn'ın neşriyle Dımaşk-Tâif'de 1991 yılında, *Mecmûu'r-resâil* içerisinde Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî'nin neşriyle Kahire'de 2003 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca 2013 yılında *Rasûlullah'ın (s.a.s.) İbn Abbas'a vasiyeti* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Neda Yayınlarından neşredilmiştir

³⁰¹ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 392.

³⁰² İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 398.

³⁰³ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 399.

³⁰⁴ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, c. 4, s. 406.

³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 5, s. 19, h. 2803; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 50.

Değerlendirme

İbn Receb'in yaşadığı dönem, içerisinde bulunduğu ilmî muhit ve siyasî yapıya dair aktardığımız bilgiler, *Fethu'l-Bârî*'ni hangi şartlarda yazıldığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca o, birçok âlimden ders almakla ilmî bakış açısını geliştirip farklı alanlarda kıymetli eserler bırakmıştır. Özellikle hadis ilmi ile olan irtibatı ve bu alanda zikrettiğimiz eserleri onun rivâyet ve dirâyet alanındaki ehliyetinin göstergesidir. Hadis alanındaki çalışmaları daha çok şerhçilikte kendisini göstermiştir. O, derin bir rivâyet bilgisine sahip iyi bir şârihtir.

Şerhlerinin genel karakteri, değerlendirdiği hadisin varsa farklı tariklerini zikretme, o manaya gelen diğer hadislerden yardım alma, gerektiği yerde fikhî izahlarda bulunma, selef-i sâlihînden nakillerde bulunarak metni anlama çabası, zâhid kimliğiyle bilinen âlimlerden çokça istifade etme ve şiirlerle anlatımı zenginleştirme olarak kendini göstermiştir. Bu risâlelerinde şerh metodu olarak diğer hadis şerhlerindeki metodunu devam ettirdiği söylenebilir. Müellifin özellikle müstakil olarak şerh etmek için seçtiği hadisler genel olarak zühd, ilim ve şöhretten uzak durma gibi konularla alakalıdır. Onun bu konudaki hadisleri seçiminde özellikle zühde olan meylinin etkili olduğu kanaatindeyiz.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, hayatı ve geride bıraktığı eserlerini yakından tanıdığımız İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî* isimli eseri hakkında genel malumat aktaracağız. Ancak çalışmamızın ana konusunu oluşturan eserin şerh edebiyatına dair olmasından dolayı hadis şerhi ilmine dair genel bir bakış yapılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS ŞERH İLMİ VE FETHU'L-BÂRÎ

Bu bölümde ele alınacak konular iki üst başlıktan oluşacaktır. Öncelikle hadis şerh ilmine hakkında genel bir bakış yapılacaktır, ardından *Fethu'l-Bârî* tanıtılıp kaynakları zikredilecektir.

2.1. Hadis Şerhi İlmine Genel Bir Bakış

Allah Teâlâ'nın bu ümmete olan rahmetinin eserlerinden biri de İslâm dinini tahriften koruyacak güvenilir âlimler bahşetmesidir. Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'ân'ı) biz indirdik biz! Onu koruyucusu da elbette biziz.”³⁰⁶ Zikrin korunması demek, Kur'ân'ın muhafazası olduğu gibi aynı zamanda sünnetin korunmasına da şamildir. Kur'ân ve sünnetin korunup aktarılması ise güvenilir ilim adamları eliyle gerçekleşmiştir.

Muhaddisler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerini nakletmek, sened ve metin tenkidi yapmak, hadislerin sahih olanları ile olmayanlarının arasını ayırmak gibi çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Bunu yerine getirirken de çalışmalarını rivâyet ve dirâyet merkezli yürütmüşlerdir. Dirâyet merkezli yani; hadislerden hükümler istinbat etmek, garîb olan lafızları açıklamak, aralarında zahirde tenâkuz olduğu düşünülen hadislerin arasını telif etmek, hadislerin söyleniş sebeplerini ortaya koymak gibi çalışmalara, rivâyet merkezli yani; sened ve seneddeki râvilerin durumlarını ortaya koyan çalışmalardan daha fazla ağırlık vermişlerdir. Burada muhaddisler sadece ellerindeki malzemeyi aktarmakla yetinip, onun anlaşılması için hiçbir çaba sarf etmediler gibi bir eleştiri doğru değildir. Zira rivâyet ve dirâyet alanında ortaya konan eserler bu tenkidin isabetli olmadığına en açık delildir. İbn Hacer'in şu ifadeleri bunu teyit eder mahiyettedir: “Hadislerin anlaşılması ve garîb olan kelimelerin izah edilmesi için birçok kitap tasnif edilmiştir. Birisi çıkıp bu alanda yazılan eserlerin, rical sahasında yazılan eserlerle sahih hadislerle zayıf olanları birbirinden ayırmak için yazılan eserlerden daha fazla olduğunu iddia etse

³⁰⁶ Hicr Sûresi, 15/9.

kabul edilmeyecek bir iddiada bulunmuş olmaz. Belki de vâkıya uygun olan da budur.”³⁰⁷

Hadislerin anlaşılması için ortaya konulan eserler çok olduğu gibi, o eserlerde takip edilen metotlar da birbirinden farklıdır. Bu kısımda İbn Receb el-Hanbelî'nin *Fethu'l-Bârî* isimli şerh çalışmasını detaylı olarak incelemeden önce, şerhu'l-hadis kavramını açıklayıp bu sahada yazılan ilk eserler ve daha sonra yazılan şerhlerde izlenen metotları kısaca inceleyeceğiz.

2.1.1. Hadis Şerhi Kavramı

Hadis şerhi, hadis ilimlerinin alt dallarındandır. Arapça شرح الحديث izafet terkibi ile ifade edilen bu kavram, şerh ve hadis kelimelerinden oluşmaktadır. Şerh, Arapça'da “شَرَحَ” fiilinden gelen bir mastar olup “açmak, genişletmek, parçalara ayırmak ve beyan etmek” manasına gelir.³⁰⁸ Örneğin şu ayet-i kerimede genişletmek manasında kullanılmıştır:

أفمن شرح الله صدره للإسلام فهو على نور من ربه

“Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?”³⁰⁹ Hattâbî (388/988) *Meâlimü's-sünen*'in mukaddimesinde; tefsir, izâh, şerh, beyân, delâlet ve keşf kelimelerini eş anlamlı olarak kullanmıştır.³¹⁰ Öyleyse bir meseleyi şerh etmek, kapalı ifadeyi açmak, muhatabın anlayacağı şekilde izâh etmek, bir lafızda yer alan ve herkesin kolayca anlayamacağı gizli anlamları keşfedip açığa çıkartmak anlamlarında kullanılmaktadır.³¹¹

³⁰⁷ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbnü's-Salâh*, I-II, thk. Rabî' b. Hâdî, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî es-Suûdiyye 1984, c. 1, s. 230.

³⁰⁸ Ebû Abdırrahman el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, I-VIII, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Semerrâî, Dâru mektebeti'l-hilal, bty., c. 3, s. 93; Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, I-VI, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikir, Beyrut, 1979, c. 3, s. 269.

³⁰⁹ Zümer Sûresi, 39/22.

³¹⁰ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *Meâlimü's-sünen*, I-IV, thk. Râğîb et-Tabbâh, el-Matbaâ el-İlmiyye, Halep, 1932, c. 1, s. 2.

³¹¹ Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 179.

Hadis kelimesi sözlükte yeni manasına gelir.³¹² İstılahta ise; söz, fiil ve takrir bakımından Hz. Peygamber'e (s.a.s.) izafe edilen şeylerdir.³¹³

Taşköprüzâde (935/1528) hadis şerhi ilmini şöyle tarif etmiştir: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinden muradını Arapça'nın kaideleri ve şerî asıllara göre imkan nispetinde araştıran ilimdir.³¹⁴

Burada hadis şerhi ilmi ile aralarında münasebet olduğunu düşündüğümüz, fıkhu'l-hadîs kavramına da kısaca değinmek istiyoruz. Rasûlullah'ın (s.a.s.) irad etmiş olduğu hadislerin anlam dünyasını hakkıyla keşfetmek, şüphesiz ki en kıymetli ilmî çabalardan biridir. Nitekim bizzat Allah Rasûlü (s.a.s.) bu konuda ümmetini teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur:

نضر الله امرأ سمع منا حديثاً، فحفظه حتى يبلغه غيره، فإنه رب حامل فقه ليس بفقيه،
ورب حامل فقه إلى من هو أفقه منه

“Allah, bizden bir hadis işitip onu ezberleyen ve ulaştırmanın yüzünü ak etsin. Zira nice ilim taşıyıcıları ilmi kendilerinden daha fakih olanlara ulaştırır. Nice ilim taşıyıcıları da fakih değildir.”³¹⁵

Âlimler bu rivâyetin de teşviki ile hadislerin anlaşılması için özel bir gayret sarf etmiş ve tasnif ettikleri kitaplarda bu alan için müstakil bölümler ayırmışlardır. Örneğin hadis usulü sahasında yazılan ilk müstakil eser olduğu kabul edilen olan *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vât'* nin müellifi Râmhürmüzî (360/971), kitabında fıkhu'l-hadîse “rivâyet ve dirayet ilimlerini cem edenlerin faziletlerine dair söz” adını verdiği özel bir bölüm tahsis etmiştir.³¹⁶ Ayrıca eserine vermiş olduğu isim de hadislerin anlaşılmasının önemine dikkat çekmektedir. Fıkhu'l-hadîsi, hadis ilimleri arasında ilk olarak Hâkim (405/1014) saymıştır. O, hadis ilimlerini 52

³¹² İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, c. 2, s. 36.

³¹³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 1, s. 202.

³¹⁴ Taşköprüzâde, *Miftâhus's-saâde ve misbâhu's-siyâde*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985, c. 2, s. 341.

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 35, s. 467, h. 21590; Ebû Dâvûd, “İlim”, 10; Tirmizî, “İlim”, 7; İbn Mâce, “Mukddime”, 18.

³¹⁶ Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdürrahman er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vât'*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut, 1984, s. 238.

kısımda incelemiş ve 20. kısmı fıkhu'l-hadîse tahsis etmiştir. Fıkhu'l-hadîs'ten hadis ilimlerinin semeresi ve şeriatın direği olarak söz etmiştir.³¹⁷ Hâkim'in ardından Kâdî İyâz (544/1149) ve Tîbî'de (743/1343) fıkhu'l-hadîsi ulûmü'l-hadîsin kısımları arasında değerlendirmiştir.³¹⁸ Tîbî, fıkhu'l-hadîsi "Hadisin ihtiva ettiği ve hadisten istinbat edilen hükümler ve edepler."³¹⁹ şeklinde tarif etmiştir.

Hadislerin henüz tedvin edildiği dönemler de âlimlerin hadislerin anlaşılmasına önem verdiği ve bu hususta çevresindeki insanlara tavsiyelerde buldukları bilinmektedir. Örneğin Mâlik b. Enes (179/795) yeğenleri Ebûbekir ve İsmâil'e şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Sizin hadisi sevdiğinizi ve talep ettiğinizi görüyorum. Şayet hadisten faydalanmak ve Allah'ın da sizinle insanları faydalandırmasını isterseniz, hadis rivâyetini azaltıp hadisin fikhî ile meşgul olun."³²⁰ Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) de bu konuda İmam Mâlik ile benzer düşüncelere sahiptir. Onun değerlendirmesi şöyledir: "Bilinmelidir ki, hadis yazmayı ve rivâyet etmeyi çoğaltmakla kişi fakih olmaz. Ancak hadisin manalarından istinbatta bulunmak ve derin tefekkür etmekle fakih olur."³²¹ Yine bazı âlimler hadisin tefsir ve şerh edilmesinin, mücerret hadis işitmekten daha hayırlı olduğu aktarılmıştır.³²²

Amacı, Allah Resûlü'nün hadislerinden muradı ortaya koymak olan fıkhu'l-hadîs ilmi, hicrî 6. yüzyıldan sonra yine aynı amaca hizmet etmek için telif edilen şerhler içerisinde yer almıştır.³²³

³¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 2003, s. 257.

³¹⁸ Ebû'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ ilâ ma'rifeti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-türâs Kahire 1979, s. 5; Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Şerefüddîn et-Tîbî, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadîs*, thk. Ebû Âsım eş-Şevvâmî el-Eserî, el-Mektebe el-İslâmiyye 2009, s. 69.

³¹⁹ Tîbî, *el-Hulâsa*, s. 69.

³²⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 241.

³²¹ Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I-II, thk. Ebû Abdîrrahman Âdil b. Yûsuf, Dâru İbnü'l-Cevzî es-Suudiyye, 2000, c. 2, s. 159.

³²² Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyad 1989, c. 2, s. 111

³²³ Mehmet Görmez, "Fıkhu'l-hadîs", DİA, İstanbul, 1987, c. 12, s. 548.

2.1.2. Hadis Şerhi İlminin Doğuşu ve Gelişimi

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) yüklendiği en önemli vazifelerin başında beyân ve tafsil vazifesi gelmektedir. Hz. Peygamber'in bu görevi bizzat Kur'an tarafından ona yüklenmiştir.³²⁴ O da kendisine yüklenen bu görevi bazen Kur'an'da zikredilen bir meseleyi tekid ederek, bazen Kur'an'ın mücmel lafızlarını tafsil, âmm lafızlarını tahsis, mutlak lafızlarını takyid, müşkil olanları ise izah ve beyan ederek, bazen de Kur'an'ın sükût ettiği konular da hüküm koyarak kullanmıştır.³²⁵

Allah Resûlü'nün sarf etmiş olduğu birtakım sözcükler ilk muhatapları olan sahâbîler tarafından bazen anlaşılamayabilmiştir. Bunun en önemli gerekçesi, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) her topluluğa anlayacağı şekilde hitap etmesi ve sözcüklere yeni anlamlar kazandırmasıdır.³²⁶ Sahâbe, Hz. Peygamber hayatta iken anlayamadıkları şeyleri doğrudan sorup öğrenme imkanına sahipti.³²⁷ Bu anlamda hadislerin ihtiyaç duyulduğunda açıklama ve izahına dair örnekleri bizzat Hz. Peygamber'de görmek mümkündür. Bazen Allah Rasûlü sahabenin anlayamadığı kelimeleri izâh etmiştir. Örneğin, Enes b. Mâlik'in rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah (s.a.s.):

لا عدوى ولا طيرة، ويعجبني الفأل

“Hastalığın kendiliğinden bulaşması ve uğursuzluk yoktur. Fe'l ise hoşuma gider.” buyurmuş, yanındakiler fe'lin ne demek olduğunu sorunca, Rasûlullah (s.a.s.) fe'li “güzel bir söz” olarak tefsir etmiştir.³²⁸ Yine bir defasında Rasûlullah'ın (s.a.s.), “Kardeşine zalim de olsa mazlum da olsa yardım et.” buyurması üzerine sahâbîler, zalime nasıl yardım edeceklerini sormuşlar, Rasûl-i Ekrem de (s.a.s.) onun zulüm yapmasına engel olmalarının kendisine yardım sayılacağını söyleyerek bu sözünü izah etmiştir.³²⁹

³²⁴ Nahl Sûresi, 16/44.

³²⁵ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *et-Turuku'l-hikemiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye*, I-II, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamd, Dâru âlemi'l-fevâid, Mekke, 2007, c. 1, s. 187.

³²⁶ Yusuf Akgül, *Edebî Tür Olarak Garîbü'l-hadîs*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 34.

³²⁷ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 19.

³²⁸ Buhârî, “Tıbb”, 53.

³²⁹ Tirmizî, “Fiten”, 61.

Öyleyse hadisin gerektiğinde şerh ve izah edilmesi bizzat Rasûlullah (s.a.s.) tarafından yapılmıştır. Sahabe ve tâbiîn dönemlerinde de durum pek farklı değildir. İbn Receb hadis şerhçiliğinin doğuşu ve gelişimi hakkında şunları söylemektedir: “Hadis şerhçiliğinin doğuşu ve gelişimi, hadislerin yazılması ve tedvin edilmesinden uzak olarak düşünülemez. Hz. Peygamber (s.a.s.), ashâb-ı kirâm ve tâbiîn döneminde yazılan hadis metinlerinde belli bir tertip gözetilmiş değildi. Sadece ezberlenmesi ve gerektiğinde müracaat edilmesi için yazılıyordu. Daha sonra tebeu't-tâbiîn döneminde kitaplar tasnif edildi. Bazı âlimler de Rasûlullah'ın (s.a.s.) ve sahabenin sözlerini toplayıp cem ettiler.”³³⁰

Hatîb el-Bağdâdî bu konuya şöyle temas etmiştir: “İlim, sahabe ve tâbiîn döneminde dallara ayrılmış ve bölümler halinde tertip edilmiş değildi. Ancak bunu tebe-i tâbiîn kuşağı yapmış, daha sonra gelenler de onların yolunu takip etmiştir.”³³¹ Bu açıklamalardan anlaşılan, hadislerin tasnifinin tebe-i tâbiîn döneminde yeni bir şekil aldığıdır. Zira bu dönemde hadisler tertipli bir şekilde bâblara ayrılmış, bazen tasnif edilen kitaplar içerisine sahabe ve tâbiînden nakledilen sözler ve hadislerin fikhına ve manalarına dair kısa açıklamalar eklenmiştir. Şüphesiz bununla amaçlanan, fıkıh ile hadisin, rivâyet ile dirâyetin arasını birleştirmektir.

Hicrî ikinci ve üçüncü asra gelindiğinde dağınık halde olan hadisler müstakil eserlerde toplanmış, İslâm, Arap yarımadasının dışına yayılmış ve İslâm'a Arapça bilmeyenler de girmiştir. Bu durumda hadislerin lafızlarını izah ve beyan etme ihtiyacı eskiye nazaran oldukça fazla hissedilmiştir. Neticede hadislerde geçen anlaşılması zor lafızların izahı sadedinde eserler tasnif edilmiş ve daha sonra garîbü'l-hadîs olarak isimlendirilecek ilim dalının temelleri atılmıştır. Süyûtî bu alanda yazılan ilk eserlere şu sözleriyle temas etmiştir: “Âlimler, garîbü'l-hadîs alanında çokça eser vermişlerdir. Hâkim'e göre bu alanda ilk eser veren Nadr b. Şümeyl'dir (204/820). Başka bir görüşe göre önce Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (209/824), sonra Nadr daha sonra Asmaî'dir (216/831). Nadr b. Şümeyl ve Asmaî'nin kitapları küçüktür. Bu ikisinden sonra Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm

³³⁰ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. 1, s. 341.

³³¹ Hatîb, *el-Câmi'*, s. 280.

(224/838) meşhur kitabını telif etmiştir. Bu telif faaliyetleri hicrî 200/815 yılından sonradır.³³²

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda hadislerde geçen anlaşılması zor ifadeleri açıklamak, hadisler arasında zahirde görünen teâruzu gidermek ve hadislerden nâsîh ve mensûh olanlarını beyan etmek için ortaya konan eserlerin hadis şerhçiliğinin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Zira bir şerhin sayılan bu başlıklardan müstağni kalması düşünülemez.

Şerh edilen ilk hadis kitabı İmam Mâlik'in *Muvatta'*ıdır. Abdülmelik b. Habîb el-Endülüsî (239/853) ile Yahyâ b. Zekeriyâ b. el-Müzeyn'in (259/872) *Muvatta'* şerhlerinden bahsedilmektedir.³³³ Günümüze ulaşan en eski hadis şerhleri ise hicrî 388/998 yılında vefat eden Hattâbî'nin şerhleridir.³³⁴ Önce Ebû Dâvûd'un (275/889) *Sünen'*ine, *Meâlimü's-sünen* ismiyle bir şerh yazmış ardından da Buhârî'nin (256/870) *el-Câmi'u's-sahîh'*ine, *A'lâmü'l-hadîs* adını verdiği bir eser ortaya koymuştur. Hattâbî bu eserini Ebû Dâvûd'un *Sünen'*ine yazdığı *Meâlimü's-sünen'*den sonra yazmakla beraber, iki şerhini âdetâ birbiri ile bütünleştirmiştir. Zira her iki kitapta bulunan hadisleri ikinci defa şerh etmemiş, bunları kısaca açıklasa bile geniş açıklama için okuyucuyu diğer şerhine yönlendirmiştir. Bu sebeple, *A'lâmü'l-hadîs'*te, *el-Câmiu's-sahîh'*teki hadislerin ancak 1238'inin şerhi bulunmaktadır.

³³² Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, c. 2, s. 637.

³³³ Zişan Türcan, *Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2009/1, c. 9, sayı: 15, s. 115. İsmâil Paşa *İdâhu'l-meknûn* isimli eserinde Ali b. Muhammed b. Eslem'in (242/872), Müsedded b. Müserhed'in (228/843) *Müsned'*ine bir şerh yazdığını kaydetmiştir. Bkz. İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfü'z-zünûn*, I-II, Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, Beyrut, bty., c. 2, s. 482. Ancak biz bu bilginin İsmâil Paşa'dan kaynaklı bir hata olduğunu düşünüyoruz. Zira Muhammed b. Eslem'in hayatından bahseden kaynaklar ona ait bir şerhten söz etmeyip, onun bir *Müsned'*i olduğunu kaydetmektedirler. Bkz. Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1998, s. 2, s. 88; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 3, s. 193; Hayrüddin b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-VIII Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 2002, 15. Baskı, c. 6, s. 34; Raşit Küçük, "Muhammed b. Eslem, DİA, İstanbul, 2005, c. 30, s. 528.

³³⁴ Hattâbî'nin hem Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh'*ine üzerine yazdığı *A'lâmü'l-hadîs*, hem de Ebû Dâvûd'un *Sünen'*ine yazdığı *Meâlimü's-sünen*, adı geçen kitaplar üzerine yazılmış ve günümüze ulaşan en eski şerhlerdir. *A'lâmü'l-hadîs'*in günümüze ulaşan en eski Buhârî şerhi olduğuna dair bkz. Fuad Sezgin, *Târîhu turâsî'l-Arabî*, I-X, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1991, c. 1, s. 226; Seyyid Abdülmâcîd el-Ğavri, *Masâdiru'l-hadîs ve merâciuhû*, I-II, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2010, 1. Baskı, c. 1, s. 11. *Meâlimü's-sünen*'in günümüze ulaşan en eski Ebû Dâvûd şerhi olduğuna dair bkz. Salih Karacabey, "Hattâbî", DİA, İstanbul, 1989, c. 16, s. 491, Ğavri, *Masâdir*, c. 1, s. 58.

Esasen Hattâbî'nin Ebû Dâvûd'un eserini fıkıh bakımından, Buhârî'nin eserini de itikat açısından şerh ettiği söylenebilir.³³⁵

Müstakil olarak yazılan ilk şerhler Hattâbî'ye ait olmakla birlikte bu kapıyı ondan önce aralayan, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü meâni's-sâbit an Rasulillah mine'l-ahbâr*³³⁶ isimli eseri ile İbn Cerîr et-Taberî (310/923) olmuştur. Eserin isminden de anlaşılacağı üzere müellif, hadislerde geçen birtakım manaların beyan edilmesi ve izahını amaçlamaktadır. Ancak Taberî bu eserini tamamlamadan vefat etmiştir. Zehebî *Tehzîbü'l-âsâr*'la alakalı şu açıklamayı yapar: “Bu eser Taberî'nin en kıymetli eserlerindedir. Ebûbekir es-Sıddîk'ın (13/634) müsnedlerinden kendisine göre isnadı sahih olanlarla kitabına başlamıştır. Eserindeki her hadisin illetleri, tarîkleri, fikhî, âlimlerin ihtilafları ve delilleri, hadiste bulunan diğer manalar ve garîb lafızlar hakkında değerlendirmede bulunmuş ve aşırı görüş sahiplerine cevaplar vermiştir. Aşere-i mübeşşere, ehl-i beyt ve mevâliye ait müsnedlerle İbn Abbâs'ın (68/687) müsnedlerinden bir kısmını almış ancak tamamlamadan vefat etmiştir.” Zehebî sözlerini şöyle sürdürür: “Şayet kitabını tamamlasaydı 100 cilde ulaşırdı.”³³⁷ Hatîb de “*Tehzîbü'l-âsâr*'ın dışındaki kitapları, onun seviyesinde bulmadım.”³³⁸ diyerek bu eseri methetmiştir.

³³⁵ Karacabey, “Hattâbî”, c. 16, s. 491. Salih Karacabey, Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri isimli doktora çalışmasında Hattâbî'nin ilmî şahsiyeti, hadis ilmindeki yeri ve bu ilme katkıları incelemiştir. Bu çalışma 2011 yılında Sır Yayıncılık tarafından neşredilmiştir.

³³⁶ Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden istifade ederek önce aşere-i mübeşşere ile Ehl-i beyt mensupları ve onların mevâlîsinin aktardığı hadisleri yazmaya başladığı bu eserini ikmal edememiş; ayrıca yazdıklarının bir kısmı da günümüze ulaşmamıştır. Hz. Ömer ile eksik olan Abdullah b. Abbas'ın müsnedlerini ikişer ve Hz. Ali'nin müsnedini tek cilt halinde Mahmûd Muhammed Şâkir; Hz. Ali'nin müsnedini Nâsır b. Sa'd er-Reşîd ve Abdülkayyûm Abdürabbinnebî; Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın müsnedlerini Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ el-Cüzü'l-mefkûd adıyla tek cilt halinde yayımlamıştır. Bkz. Mustafa Fayda, “Taberî”, Muhammed b. Cerîr”, DİA, İstanbul, c. 39, s. 317. Fatma Akdokur, *Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında Taberî'nin Hadisçiliği* başlıklı doktora çalışmasında Taberî'nin mezkûr eserini incelemiştir. Akdokur'un tespitine göre Taberî'nin bu eseri muhtelifü'l-hadis edebiyatı içerisinde değerlendirilmelidir. Bkz. Fatma Akdokur, *Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında Taberî'nin Hadisçiliği* (Basılmamış doktora tezi) Ankara, 2010, s. 75.

³³⁷ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, 1985, c. 14, s. 273.

³³⁸ Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî Beyrut, 2002, c. 2, s. 548.

2.1.3. Hadis Şerhi İlminin Konusu

Bu ilmin konusu, Rasûlullah'ın (s.a.s.) sözlerinin açıklanıp beyan edilmesidir. “شرح الحديث” terkibi kullanıldığında akla hemen Allah Rasûlü'nün sözlerinin şerh edildiği kitaplar gelir.

Bu ilmin alanına giren konular temelde isnad ve metin merkezlidir. İsnatla alakalı olarak; tahrîc, seneddeki râvilerin cerh ve tadîl açısından değerlendirilmesi, seneddeki gizli kusurların araştırılması ve hadisin sahlilik ve zayıflık açısından ele alınması gibi konular zikredilebilir. Hadisin metni ile alakalı olarak ise; gramer tahlilleri, metinde geçen garîb kelimelerin açıklanması, fikhî çıkarımlarda bulunulması, hadisin muhtelifü'l-hadîs, müşkilü'l-hadîs ve nâsîh-mensûh gibi açılardan ele alınması söz konusudur.

Şârihlerin hadisleri şerh ederken takip ettikleri yöntemler birbirinden farklılık arz etmektedir. Bazıları hadisleri mümkün olan tüm açılardan değerlendirip ortaya çok geniş eserler ortaya koymuştur. Örneğin; İbn Abdülberr'in (463/1071) *Muvatta* üzerine yazdığı *et-Temhîd*'i, İbn Receb'in ve İbn Hacer'in, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahlîh*'i üzerine yazdıkları *Fethu'l-Bârî* isimli eserleri ile yine bu kitap üzerine Aynî'nin (855/1451) yazmış olduğu *Umdetü'l-kârî* ve İbnu'l-Mülakkın'ın (804/1401) yazdığı *et-Tevzîh*, Şevkânî'nin (1250/1834) yazdığı *Neylü'l-evtâr* isimli eseri ve daha örnekleri çoğaltabilecek diğer şerhlerde hadisler olabildiğince geniş incelenmeye çalışılmıştır.

Bazı âlimler ise kitaplarında orta bir yol takip edip hadislerin şerhini ne çok geniş tutmuşlar ne de çok kısa geçmişlerdir. Kâdî İyâz'ın (544/1149) *İkmâlü'l-limu'lim*'i, Nevevî'nin Müslim'in (261/875) *Sahlîh*'ine yazdığı şerhi *el-Minhâc*'ı, Azîmâbâdî'nin (1329/1911) *Avnü'l-ma'bûd*'u, Halîl Ahmed es-Sehârenfûrî'nin (ö. 1346/1927) *Bezlü'l-mechûd*'u, Mübârekfûrî'nin (1353/1935) *Tuhfetü'l-ahvezî*'si orta hacimde yazılmış şerhlere örnek olarak verilebilir.

Başka bir grup âlim ise hadiste açıklanmasını gerekli gördükleri noktaları birkaç cümle ile açıklamak sureti ile şerh etmişlerdir. Hattâbî'nin (388/998) Ebû Dâvûd'ın Sünen'ini şerh ettiği *Meâlimu's-Sünen*'i ve Buhârî'nin *Câmiu's-sahlîh*'ini

şerh ettiği *A'lâmü'l-hadîs*'i, Mâzerî'nin (536/1141) *el-Mu'lim*'i, Sindî'nin (1138/1726), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i üzerine yazdığı haşiyesi, muhtasar tarzda yazılmış şerhlerdir.

Şârihlerin eserlerinde ağırlık verdikleri alanlar açısında iki eğilim görülür. Bazı âlimler şerhlerinde senedle alakalı konuları olabildiğince detaylı incelerken, bazıları fıkıh ve hüküm istinbatına ağırlık verir. İbn Abdülberr her iki menhec üzere eser vermiş âlimlerimizdendir. Zira o *et-Temhîd*'inde *Muvatta*'daki hadislerin senedleri üzerine yoğunlaşmıştır; İmam Mâlik'in mürsel olarak ve belâgat yolu ile yapmış olduğu rivâyetlerin muttasıl senedlerini tespit etmiştir. Yine Mâlik'in *Muvatta*'ı üzerine yazdığı *el-İstizkâr* isimli eserinde ise hadisleri fikhî açıdan ele alıp şerh etmiştir.

2.1.4. Şerhe Olan İhtiyaç

Herhangi bir alanda eser kaleme alan kitap yazarı, asıl itibariyle eserinin şerhsiz anlaşılmasını amaçlar. Ancak kimi zaman kitabın muhatap kitlesine kimi zaman da dönemin şartlarına ait bazı sebeplerden dolayı şerhe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç bütün ilim dalları için geçerlidir. Kâtip Çelebi şerhe duyulan ihtiyacı üç maddede özetlemiştir. Önemine binaen burada onun satırlarını aktaracağız.

1. Musannifin mahir olması. Zira o, zihninin keskin olması ve ibaresinin açıklığından dolayı amacını açıklamaya yeterli veciz ifadelerle ince manalar üzerine konuşur. Ancak başkalarının seviyesi musannifin seviyesinde olmadığı için onun ibaresini anlamakta zorlanıp gizli olan manaların ortaya çıkması için daha geniş izahlara ihtiyaç duyar. Bu sebeple bazı âlimler kendi eserlerine şerh yazmıştır.

2. Açık olması ya da başka bir ilimle alakalı olması sebebiyle musannifin bazı kıyas öncüllerini hafzetmesi yahut tertibini ihmal etmesi dolayısıyla bazı hükümlerin illetlerini gözden kaçırmaması. Bu durumda şârih, ihmal edilen öncülleri zikretmeye, beyan edilmesi mümkün olan şeyleri beyan etmeye, mukaddimelerde zikredilmesi uygun olmayan bazı noktalara işaret etmeye, kıyasları tertip etmeye ve musannifin ortaya koymadığı illetleri ortaya koymaya ihtiyaç duyar.

3. Lafzın birçok tevîlî manaya ihtimali olması, mananın açık lafızlarla izah edilemeyecek kadar ince olması, lafzın mecaza ihtimali olması ve iltizâmî delâletin³³⁹ kullanılması. Bu durumda şârih, musannifin amacını beyan etmeye ihtiyaç duyar. Bazı eserlerde ise insan olmanın doğal bir sonucu olarak hata, önemli noktaların gözden kaçması, gereksiz tekrarlar ve benzeri durumlar meydana gelmektedir. Şârih bunlara işaret etmeye ihtiyaç duyar.³⁴⁰

Hadis ilmi özelinde ise muhaddisleri şerh yazmaya sevk eden husus, dinî metinlerin gerek cümle yapısı, gerekse taşıdığı kelimeler bakımından diğerlerinden farklı olmasıdır.³⁴¹ Ayrıca hadis şerhlerinde açıklanan cümlelerin Rasûlullah'ın (s.a.s.) sözleri olup hadislerin dinin Kur'ân'dan sonra ikinci kaynağını teşkil ediyor olması ve zamanın değişip insanların anlam dünyalarının farklılaşması neticesinde o döneme hitap edecek özellikte şerhlere ihtiyaç duyulmasını özel olarak hadis şerhlerine duyulan ihtiyacın gerekçeleri olarak saymak mümkündür.

2.1.5. Hadis Şerhlerinin Geç Yazılmasının Sebepleri

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda garîbü'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs alanlarında verilen örneklerle temelleri atılmış olan hadis şerhlerinin müstakil hüviyet kazanması hicrî 4. asra tekâbül etmektedir. Yukarıda da temas edildiği üzere daha önce İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını esas alarak bazı şerh çalışmaları yapılmış olsa da günümüze ulaşan en eski şerh kitabı Hattâbî'ye aittir. Onun 388/998 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde hadis şerh kitaplarının yazılmasının nispeten geciktiği söylenebilir. Bu gecikmenin birtakım sebepleri vardır:

1. Âlimler bu dönemden önce, hadislerin toplanması, yazılması ve tedvin edilmesi ile meşgul olmaktadır.

2. İlk kaynağa yani; Rasûlullah'ın (s.a.s.) dönemine yakın olunmasından dolayı hadislerin şerh edilmesine fazla bir ihtiyaç hissedilmemekteydi.

³³⁹ Bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesine iltizam denir. Bkz. M. Naci Bolay, "Delâlet", DİA, İstanbul, 1994, c. 9, s. 119.

³⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 36-37.

³⁴¹ Ali Yardım, *Hadis I-II*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1997, c. 2, s. 118.

3. Bazı âlimler, Rasûlullah'ın (s.a.s.) kelamı ile birlikte başka birinin kelamının zikredilmesini hoş karşılamamaktaydı.

İbn Receb son madde ile alakalı şunları söylemektedir: “Ahmed b. Hanbel, Rasûlullah'ın hadisleri ile birlikte başkalarının sözlerinin yazılmasını doğru bulmazdı. Öyle ki, *Muvatta*'da bulunan hadislerden, İmam Mâlik'e ait olan görüşlerin ayıklanmasını istemiştir. Ahmed b. Hanbel, fıkıh alanında kitap tasnif eden Ebû Ubeyd (224/838), Ebû Sevr (240/854) ve diğer âlimlerin yaptıklarını doğru bulmazdı. Önce garîbü'l-hadîs alanında eser veren Ebû Ubeyd'e izin vermiş, ardından onun bu alandaki çalışmasını ilerletmesini ‘daha önemli işlerden alıkoyuyor’ diyerek hoş karşılamadığını ifade etmiştir.”³⁴²

Ancak yıllar ilerledikçe Rasûlullah'ın (s.a.s.) döneminden uzaklaşıp, hadisin büyük imamlarının vefat etmesi ve anadilleri Arapça olmayanların rivâyete başlaması artık hadislerin şerh edilmesini gerekli hale getirmiştir. İbn Receb, hadislerin şerh edilip açıklanmasına olan ihtiyacı şöyle açıklamıştır: “Selef âlimlerinin yaşadığı dönem üzerinden uzun zaman geçmesi ve sonrakilerin selef âlimlerinin söylediklerine muhalif olarak hadislerin manaları ve fikhî üzerine sarf ettikleri sözlerin geniş bir şekilde yayılması, seleften aktarılanlarla daha sonra onların sözlerine muhalif olarak ortaya çıkan sözler birbirinden ayrılabilmesi için, selef imamlarının sözlerinin kayıt altına alınması, toplanması, yazılması ve müracaat edilmesini zorunlu kılmıştır. Mesela, İbn Mehdî (198/813), rivâyet ettiği her hadisin ardından o hadisin açıklamasına dair bir şeyler yazmadığı için pişman olmuştur.”³⁴³

2.1.6. Hadis Şerhlerinde Kullanılan Metotlar

Hadis şerhlerinin hangi metot üzere yazıldığını bilmek araştırmacının incelediği eseri daha iyi anlamasına yardımcı olacak ve ondan istifadesini arttıracaktır. Hadis şerhleri irdelendiğinde üç metodun öne çıktığı görülür:³⁴⁴

a. Konulu Şerh Metodu:

³⁴² İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. 1, s. 345-346.

³⁴³ İbn Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, c. 1, s. 346.

³⁴⁴ Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han, *Ebcedü'l-ulûm*, Dâru İbn Hazm, 2002, s. 109.

Bu yöntemde inceleme konusu yapılan hadis öncelikle sened ve metin açısından değerlendirilir. Ardından gerekli görülen mevzular alt başlıklar oluşturulmak sureti ile ele alınır. Bu metotla hadisleri şerh eden âlimler, şerh ettikleri hadis kitabının müellifinin uyguladığı metoda bağlı kalmak zorunda değillerdir. Örneğin, İmam Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*'inde bazen râvilerle alakalı değerlendirmeyi hemen yapmayıp daha sonraya bırakabilmektedir. Buhârî'nin kitabını bu yöntemi kullanarak şerh etmek isteyen bir şârih, hadisin metni ile alakalı değerlendirmeye geçmeden önce senedi ile alakalı değerlendirme yapması gerekir.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1148), Tirmizî'nin *es-Sünen*'i üzerine yazdığı *Arizatü'l-ahvezî* isimli şerhinin mukaddimesinde takip edeceği metodu şöyle açıklamıştır: “İnşallah biz bu kitapta ortaya çıkan duruma göre; sened ve râviler hakkında, garîb kelimeler ve gramerle alakalı açıklama yapıp, tevhid, ahkâm, âdâb, hikmetli sözlerden bazı nükteler ortaya koyup faydalı olan bazı işaretlerde bulunacağız.”³⁴⁵ İbnü'l-Arabî'nin bu açıklamalarından hadisleri genel olarak konulu şerh metodunu kullanarak şerh ettiği anlaşılmaktadır.³⁴⁶

Hadisleri konulu şerh metodu yardımıyla açıklamak, asrımıza daha uygun gözükmektedir. Zira bu yöntemde hadisin farklı pencerelerden incelenmesi ve anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

b. Kısmî Şerh Metodu:

Bu yöntemi kullanan şârih, sened ya da metinden açıklanması gerekli olan yerleri şerh eder ve cümleye genellikle “*قولہ/onun şu sözü*” ifadesi ile başlar. Ardından şerh etmek için seçtiği pasajı farklı açılardan değerlendirir. Bu yönüyle kısmî şerh metodu, konulu şerh metodundan ayrılır. Zira konulu şerh yönteminde,

³⁴⁵ Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî Beyrut 2002, c. 1, s. 6.

³⁴⁶ İbnü'l-Arabî'nin hadis şerh metodunu daha detaylı görmek için bkz. Selim Arık, *Ebu Bekr İbnu'l-Arabi ve sünen şerhi "Arizatü'l-Ahvezi"*, (Basılmamış doktora tezi), Bursa, 2001.

şerhin inceleme konusu yaptığı alanlardan bir alanda tek bir mevzu ile alakalı olan meselelerin incelenmesine riayet edilir.³⁴⁷

Hattâbî'nin *Meâlimü's-sünen* isimli eseri, Mâzerî'nin *el-Mu'lim*'i, bu yöntem kullanılarak yazılan şerhlerdendir

c. Karma Şerh Metodu:

Bu yöntemde hadisin senedi ve metni şerhi ile birlikte, karışık olarak verilir. Yani şârih hadisin sened ya da metninden bir kelime yahut pasajı zikredip onun öncesinde veya sonrasında kendi açıklamasını aktarır. O açıklama metinle birlikte okunduğunda metnin manası ortaya çıkar. Şârih şerh etmek istediği kısmın öncesinde ya da sonrasında zikrettiği açıklamasını ne kadar uzun tutarsa tutsun, hadisin metni ile kendi açıklaması arasında bir bağın olmasına önem verir.³⁴⁸

Bu metotta metin ve şerhin arası; metin için “م” şerh için “ش” harfinin rumuz olarak kullanılması ile yahut metni parantez içine almak veya şerhten daha büyük harfle yazmakla yahut metni şerhten farklı bir renkte yazmakla ya da şârihlerin kullandığı daha farklı yöntemlerle ayrılır. Bu yöntemde karışıklık ve hata payı yüksektir.³⁴⁹ Bu metot kullanılarak ortaya konan şerhlerin başında, Kastallânî'nin (923/1517) *Îrşâdü's-sâri ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eseri gelmektedir.

2.1.7. Şerh Edilen Hadis Metnine Göre Şerhlerin Durumları

Şerh edilen hadis kitabı, üzerine yazılan şerhin şekillenmesi noktasında etkilidir. Örneğin Kütüb-i Sitte eserlerinin tamamında hadisler senedleri ile birlikte yer almaktadır. Bu kitaplardan herhangi birine şerh yazmak isteyen bir ilim adamı senedle alakalı bazı meselelere değinmek zorundadır. Ancak yapılan açıklamaların uzunluk ve kısalığına göre şerhlerin durumu farklılık arz edebilir.

³⁴⁷ Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *en-Nefhu's-şezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, I-II, thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm, Dâru'l-âsime Riyad 1989, c. 1, s. 91.

³⁴⁸ İbn Seyyidü'n-nâs, *en-Nefhu's-şezî*, c. 1, s. 92.

³⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, s. 29.

Hicrî altıncı asrın başlarına kadar hadis kitaplarında rivâyetler senedleriyle birlikte aktarmaya devam etmiştir. İlk olarak Ferrâ el-Beğâvî (516/1122) *Mesâbihu's-Sünne*'sinde hadislerin senedini hazfetmiş; çoğunlukla hadisin sahabî râvisini bazen de tabîî ravisini zikretmekle yetinmiştir. Daha sonra Nevevî *Riyâzu's-salihîn*'inde, Hatîb et-Tebrîzî (741/1340) Beğâvî'nin *Mesâbih*'ini ikmal etmek için telif ettiği *Mişkâtü'l-mesâbih*'inde, Suyûtî (911/1505) *el-Câmiu's-sahîh*'inde hadisleri senedleri olmaksızın zikretmişlerdir. Bu gibi kitaplar üzerine şerh yazacak bir ilim adamı doğal olarak senedle alakalı bahislere girmeden hemen metinle alakalı konuları işlemeye başlayacaktır.

Hadis edebiyatı içerisinde ahkâm hadislerini derleyen eserler mevcuttur. Abdülğani el-Makdisî'nin (600/1203) *Umdetü'l-ahkâm*'ı, Mecdüddin İbn Teymiyye'nin (652/1254) *el-Müntekâ min Ahbâri'l-Mustafâ* isimli eseri, İbn Dakîk el-İd'in (702/1302) *el-İlmâm bi Ehâdîsi'l-ahkâm*'ı, İbn Hacer'in *Buluğu'l-merâm* isimli eseri ve örnekleri çoğaltılabilecek pek çok eser ahkâm hadislerini derlemek için ortaya konmuştur. İçerisinde ahkâm hadislerinin bulunduğu bir kitabı şerh yazacak olan şârihin mutlaka fıkıh ve usul-i fıkıh konularına, istinbat yönlerine ve mezheplerin ihtilafları gibi konulara değinmesi gerekmektedir.

2.1.8. İbn Receb el-Hanbelî'ye Kadar Buhârî'nin Sahîh'i Üzerine Yapılmış Bazı Şerh Çalışmaları

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazılan ilk şerh Hattâbî'ye ait olan *A'lâmu's-hadis*'tir.³⁵⁰ Hattâbî'nin eseri dışında *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılan ilk önemli şerhlerin Endülüslü şârihlere ait olduğu görülmektedir.³⁵¹ Endülüs'te ilk Buhârî şerhini Dâvûdî (402/1011) yazmış, onu Asîlî'nin (392/1002) öğrencilerinden İbn Ebî Sufra (435/1043) takip etmiş, daha sonra İbn Battal (449/1057) bir şerh yazmıştır.³⁵² Kâtip Çelebi'nin tespitine göre Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine 82 adet şerh yazılmıştır.

³⁵⁰ Buhârî'nin *Sahîh*'ini esas alarak yazılan ilk şerhin hangisi olduğuna dair tartışmayı görmek için bkz. Salih Karacabey, *Sahîh-i Buhârî'nin İlk Şerhi*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, sayı: 4, c. 4, 1992.

³⁵¹ Tücan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 50.

³⁵² Endülüs'te yazılan Buhârî şerhlerinin listesini görmek için bkz. Yusuf Kettânî, *eş-Şurûh el-Mağribiyye li Sahîhi'l-Buhârî*, Mecelletü dâri'l-hadîs el-Haseniyye, Mağrib, sayı: 2, 1981, ss. 141-151.

İsmail Lütfi Çakan, Kâtip Çelebi'den sonra yazılmış olan şerhleri hesaba katılmasıyla bu sayının 100'ü geçtiğini belirtmiştir.³⁵³ Kemal Sandıkçı ise 250 şerh ve şerhle ilgili çalışmanın bulunduğu bunlardan 57'sinin matbu 67'sinin yazma halinde olduğunu tespit etmiştir.³⁵⁴ Burada İbn Receb el-Hanbelî'ye kadar Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i üzerine yazılan bazı şerhleri kronolojik aktaracağız.

1. Hattâbî, *A'lâmu's-sünen*.

2. Dâvûdî, *en-Nasîha*.

3. İbn Ebû Sufra, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*.

4. İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîh'i-Buhârî*.

5. İbn Mâlik et-Tâî (672/1274), *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tashîh li müşkilâti'l-Camii's-sahîh*. Kâtip Çelebî bu eserin Sahîh'i-Buhârî'de geçen irâbi müşkil ifadelerin şerhi olduğunu söylemiştir.³⁵⁵

6. Nevevî, *et-Telhîs Şerhu'l-Buhârî*.

7. İbn Ebû Cemre (699/1300), *Cem'u'n-nihâye fî bed'i'l-hayri ve'l-ğâye*. Müellif, Sahîh-i Buhârî'den kolayca ezberlenebilecek 296 hadisin senedlerini hazfetmek suretiyle meydana getirdiği bu eserini *Behcetü'n-nüfûs ve tehallîhâ bi-marifeti mâ lehâ ve mâ aleyhâ* adıyla şerhetmiştir.

8. Moğultay b. Kılıç (762/1361), *et-Telvîh fî şerhi'l-Camii's-sahîh li'l-Buhârî*.

9. İbn Kesîr (774/1373), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*.

10. Şemseddin el-Kirmânî (786/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîh'i-Buhârî*.

11. Bedreddîn ez-Zerkeşî (794/1392), *et-Tenkîh li elfâzi'l-Cami'i's-sahîh*.

³⁵³ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İfav İstanbul 2013, 11. Baskı, s. 85.

³⁵⁴ Kemal Sandıkçı, *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî-Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, 1996, s. 61.

³⁵⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 552.

2.2. Fethu'l-Bârî'ye Genel Bir Bakış

İmam Buhârî'nin *Sahîh*'i birçok İslâm âliminin ittifakıyla hadis literatüründe en güvenilir kaynak kabul edilmektedir. Âlimler, Buhârî'nin *Sahîh*'inin bu hususiyetinden dolayı ona ayrı bir önem göstermişler; hadislerini rivâyet etme, yazma, istidrâk ve istihrâc çalışmaları yapma, üzerine şerh yazma gibi birçok açıdan çalışma konusu yapmışlardır.

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine çalışma yapan âlimlerden biri de İbn Receb el-Hanbelî'dir. Ancak o vefat ettiği için şerhini tamamlayamamıştır. Şerh ettiği kısım Kitâbu's-sehv'den el-İşâretü fi's-Salât babına kadardır.³⁵⁶ En son şerhettiği hadis 1236 numaralı hadistir. Ancak matbu olan *Fethu'l-Bârî* baskılarında 829 hadisin şerhi mevcuttur. Yani 407 hadis ve 255 bâb, müellif tarafından şerhedildiği halde kayıptır. Örneğin, Buhârî'nin *Sahîh*'inin ilk bölüm olan “Bedü'l-vahy” ile üçüncü bölümü olan “Kitâbü'l-ilm” in tamamı kayıptır. Ayrıca “Ebvâbü sücûdi'l-Kur'ân”, “Taksîru's-salât”, “Teheccüd” ve “Tatavvu” bölümleri de kayıptır. Şerhin, müellifinin vefatından dolayı ikmal edilememiş olmasına rağmen matbu olan kısma bakıldığında birçok alana dair geniş bilgiler veriyor olması hem müellifinin ilimdeki derinliğini hem de eserin ilmî kıymetini ortaya koymaktadır. İbn Receb'in, selef-i sâlihînden nakiller yapması, sahabe, tâbiîn ve müntesibi olan mezheplerin imamlarının görüşlerini nakletmesi, bazı fikhî meselelerde özellikle dört mezhebin görüşlerini tafsilatlı biçimde zikretmesi eserin öne çıkan bazı yönleridir.

İbn Receb şerhe öncelikle Buhârî'nin bâb başlığını açıklayarak başlar. Ardından Buhârî'nin maksadını ortaya koyar ve hadislerle bâb başlığı arasındaki uyuma değinir. Buhârî bâb başlığında bir hadis ya da eser zikretmişse onun isnadını tespit eder. Daha sonra isnaddaki râvileri ele alarak müphem olan nesep ya da isimlerinde işkâl bulunanları beyan eder. İnkıta, başka isnadlara muhalefet, illet gibi konularda kadîm kaynaklardan da nakillerde bulunarak değerlendirmeler yapar.

Sened değerlendirmesinin ardından metni şerh eden İbn Receb, burada da metinle alakalı neredeyse tüm konulara değinerek hadisi genişçe şerh eder. Az

³⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 405.

kullanıldığı için anlaşılması zor olan garîb kelimeleri tefsîr eder, bu alanın âlimlerinden de nakillerde bulunur. Eserin öne çıkan bir diğer yönü de *Sahîh-i Buhârî*'nin rivâyet farklılıklarına temas etmesidir. Daha sonra, şerh ettiği hadisle alakalı câmi' türü eserlerden, meşhur müsnedlerden, ilel ve tarih kitaplarından, meşyahalardan, mucem ve hadis cüzlerinden nakillerde bulunur. Ayrıca farklı kaynaklardan yaptığı nakillerin ardından hadislerin sened ya da metniyle alakalı bir tenkit varsa onu da mutlaka zikreder. İbn Receb'in râviler ve hadisin sıhhati hakkında en fazla değerlendirme yaptığı alan, farklı kaynaklardan yaptığı nakillerdir. Buhârî'nin hadislerinin sened ve metin açısından sahihliğin en üst seviyesinde olduğu düşünülürse bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Ancak bu durum Buhârî'nin rivâyetlerini hiç tenkit etmediği anlamına gelmemektedir. İleride verilecek örneklerden görüleceği üzere bazı noktalarda Buhârî'nin rivâyetini sened ya da metin açısından tenkide tabi tutmuştur.

İbn Receb fikhî istinbatlara da önem vermektedir. Sahabe, tâbiîn ve müctehid imamlarından nakillerde bulunur. Ayrıca bu nakilleri de tenkit süzgecinden geçirerek hatalı olduğunu düşündüklerini mutlaka beyan eder. Hanbelî mezhebine müntesip olması hasebiyle Ahmed b. Hanbel'in konuyla alakalı görüşlerine özel bir ihtimam göstererek nakleder. Ancak hemen belirtelim ki İbn Receb'in Hanbelî mezhebine müntesip oluşu taassup derecesinde bir bağlılık değildir. Başka bir mezhebin görüşünü delil olarak daha güçlü görüyorsa onu tercih etmekten çekinmez.

Eserin bilinen iki neşri vardır: Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd ve bir grup ilim adamı tarafından yapılan neşir, on cilt halinde 1996 yılında Medine'de basılmıştır. Diğer çalışma ise Târik b. Avadullah b. Muhammed tarafından yapılmıştır. Yedi cilt halinde yılında 2009 Riyad'da basılmıştır.

2.2.1. Fethu'l-Bârî'nin İbn Receb el-Hanbelî'ye Aidiyeti

Fethu'l-Bârî'nin İbn Receb'e aidiyeti noktasında herhangi bir şüphe yoktur. İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'den önce yazdığı kitaplarına *Fethu'l-Bârî*'de atıfta bulunuyor olması eserin müellife nispetini teyit etmektedir. İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'de önceki kitaplarına yaptığı atıflardan bazıları şunlardır:

1. *el-Kavâid fi'l-fıkıh* isimli eserine atıf yapmıştır. İbn Receb şöyle der: “Bu konuyu *el-Kavâid fi'l-fıkıh*'ta geniş bir şekilde açıkladım.”³⁵⁷

2. Buhârî'nin *Sahîh*'inin 952 numaralı hadisinin şerhinde, *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'eleli's-semâ'* isimli eserine atıf yaparak müzik ve eğlence aletlerine dair hükmü daha geniş bir şekilde orada incelediğini belirtmiştir.³⁵⁸

3. İbn Receb, Buhârî'nin 937 numaralı hadisini şerh ederken daha detaylı bilgi için iki kitabına atıf yapmıştır.³⁵⁹ Bunlardan birisi *Nefyu'l-bid'ati an's-salâti kable'l-cum'a* isimli eseridir. Diğer eseri ise bu eserini yazdıktan sonra devrin önde gelen ilim adamlarının bazı itirazlar yönelmesi üzerine onlara cevap vermek için kaleme aldığı *İzâletü's-şün'a ani's-salâti kable'l-cum'a* isimli eseridir. Bu iki eser müellifin ulaşılamayan eserleri arasındadır.

Fethu'l-Bârî'nin İbn Receb'e aidiyetini teyid eden başka bir nokta ise onun biyografisini yazan müelliflerin bu kitaba atıfta bulunmasıdır. *Fethu'l-Bârî*'yi İbn Receb'e nispet eden eserlerden bazıları şunlardır:

1. Tespitlerimize göre *Fethu'l-Bârî*'yi İbn Receb'e nispet eden en eski matbu eser İbn Nâsiruddîn'e (842/1438) ait *er-Reddü'l-vâfir*'dir. İbn Nâsiruddîn, İbn Receb'in Buhârî'nin *Sahîh*'ini başından Kitâbu'l-cenâiz'e kadar nefis bir şekilde şerhettiğinden bahsetmektedir.³⁶⁰

2. İbn Fehd de (871/1446) *Lahzu'l-elhâz*'ında İbn Receb'in eserlerinden bahsederken ilk olarak *Fethu'l-Bârî*'ye atıf yapmıştır.³⁶¹

3. Ayrıca İbn Müflih³⁶², İbnü'l-Hâdî³⁶³, Kastallânî³⁶⁴, Buhâtî³⁶⁵ ve örneklerini çoğaltabileceğimiz diğer müellifler *Fethu'l-Bârî*'yi açıkça İbn Receb'e nispet ederek kitabın ona aidiyetini ortaya koymuşlardır.

³⁵⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 114.

³⁵⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 64.

³⁵⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 429.

³⁶⁰ İbn Nâsiru'd-dîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 106.

³⁶¹ İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 119.

³⁶² İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2, s. 82.

³⁶³ İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 49.

2.2.3. Şerhin İsminin Tespit Edilmesi

İbn Receb'in terceme-i halinden bahseden eserler onun *Fethu'l-Bârî* isiminde bir Buhârî şerhi bulunduğunu belirtmektedirler.³⁶⁶ Bu durum, İbn Receb'in eserinin isminin *Fethu'l-Bârî* olduğu noktasında önemli bir işarettir. İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'sinden önce bu isimle bilinen başka bir esere rastlanılmamakla beraber İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî* isimli Buhârî şerhinden sonra aynı isimle ve yine Buhârî'nin *Sahîh*'ine şerh olarak yazılmış İbn Hacer'e ait bir *Fethu'l-Bârî* daha mevcuttur. İbn Hacer'in eserinin isminin de *Fethu'l-Bârî* olduğu noktasında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Zira müellifin bizzat kendisi kitabının isminin *Fethu'l-Bârî* olduğunu beyan etmiştir.³⁶⁷ Daha sonraki dönemlerde müellifinin ismi zikredilmeksizin *Fethu'l-Bârî* dendiğinde akla ilk gelen İbn Hacer'in şerhi olmuştur. Bu şöhrette İbn Hacer'in şerhini ikmal etmiş olmasının etkisi büyüktür.

Sehâvî, hocası İbn Hacer'in biyografisini kaleme aldığı *el-Cevâhir ve'd-dürer* isimli eserde İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'yi telif etmeye 817/1414 yılında başladığını belirtmiştir.³⁶⁸ İbn Receb 795/1392 yılında vefat ettiğine göre, İbn Hacer eserini İbn Receb'in vefatından sonra yazmıştır. Öyleyse burada sorulması gereken soru İbn Hacer'in, İbn Receb'in şerhinden ve şerhinin isminden haberdar olup olmadığıdır.

Sehâvî *el-Cevâhir*'de İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* isimli eserinden bahisle şunları söylemiştir: “Denildiğine göre *Fethu'l-Bârî* ismini verme noktasında Hâfız Zenüddîn İbn Receb el-Hanbelî, İbn Hacer'den önce gelmektedir. Ancak İbn Hacer'den bundan haberdar olmadığını işittim.”³⁶⁹ *el-Cevâhir*'i tahkik eden İbrahim Bâcis, Sehâvî'nin bu ifadesine düştüğü talikte şunları kaydetmiştir: “Bu söz ne musannif ne de hocası (İbn Hacer) için müselleme değildir. Kesinlikle Hâfız İbn

³⁶⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1905, c. 1, s. 43.

³⁶⁵ Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-ikna'*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1983, c. 2, s. 352

³⁶⁶ İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, c. 2, s. 82; İbnü'l-Mibred, *el-Cevher*, s. 49.

³⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 5.

³⁶⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer*, I-III, thk. İbrahim Bâcis, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999, c. 2, s. 675.

³⁶⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 2, s. 675.

Hacer, İbn Receb'in şerhine muttali olmuş ve ondan istifade etmiştir."³⁷⁰ Bâcis daha sonra da İbn Hacer'in, İbn Receb'in şerhinden istifade ettiğini gösteren bazı atıflarda bulunmuştur.

İbrahim Bâcis'in, Sehâvî ve hocası İbn Hacer'i tenkit eden ve her ikisini de zan altında bırakan bu yorumuna katılmıyoruz. Bize göre Bâcis, Sehâvî'nin ifadesini doğru anlayamamıştır. Sehâvî'nin, hocası İbn Hacer'den nakille onun, İbn Receb'in eserinden haberi olmadığını söylemesi şerhten haberdar olmadığı anlamında söylenmiş bir söz değildir. Bilakis İbn Hacer'in, İbn Receb'in şerhin isminin *Fethu'l-Bârî* olduğundan haberdar olmadığını gösteren bir ifadedir. Zira Sehâvî, o satırlarda *Fethu'l-Bârî* isminin kullanımıyla alakalı değerlendirme yapmaktadır. Ayrıca İbn Hacer farklı kitaplarında İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'sine atıfta bulunmuştur. *ed-dürerü'l-kâmine* ve *İnbâu'l-ğumr* isimli eserlerinde şöyle der: "İbn Receb, Buhârî'nin bir kısmını şerhetmiştir."³⁷¹ Ayrıca İbn Hacer, kendi *Fethu'l-Bârî*'sinde de İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'sinden müellifin ismini verip kitabın ismini zikretmeden alıntı yapmıştır. Tespitimize göre İbn Hacer, İbn Receb'in şerhinden üç farklı yerde alıntı yapmıştır. Burada tespit ettiğimiz alıntıları aktarmak istiyoruz.

1. İbn Hacer *Fethu'l-Bârî*'de "İbn Receb'in şerhinde okudum."³⁷² demiştir.

2. İbn Hacer eserinin bir başka yerinde "İbn Receb, Buhârî'nin ilk kısımlarının şerhinde şöyle demiştir."³⁷³ diyerek İbn Receb'in eserine atıfta bulunmuştur.

3. İbn Hacer "يُثَبِّت" kelimesiyle alakalı rivâyet farklılıklarından bahsederken İbn Receb'in bazı âlimlerden yaptığı "يُنْتِ" lafzına da temas etmiş ancak bu lafzın *Sahîhayn*'da bulunmadığını belirtmiştir.³⁷⁴

İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'de yaptığı bu alıntılar onun, İbn Receb'in şerhinden istifade ettiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kanaatimize göre o, İbn Receb'in

³⁷⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 2, s. 675 (dipnotta).

³⁷¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 3, s. 109; İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, c. 1, s. 460.

³⁷² Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî I-XVII*, thk. Nazar Muhammed el-Fârayâbî, Dâru Taybe, Riyad, 2010, c. 1, s. 309.

³⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 14, s. 670.

³⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 313.

şerhinin tamamına sahip olmadığı için eserin ismi noktasında bilgi sahibi değildi ve İbn Receb'in eserinden yaptığı alıntılarda *Fethu'l-Bârî* ismini kullanmadı.

İbn Hacer'in, İbn Receb'in şerhinin tamamına vakıf olmadığını teyit etmesi açısından şu zikredilebilir: İbn Hacer, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan muallâk rivâyetlerin muttasıl senedlerini tespit etmeye özel bir önem atfetmektedir. Bununla birlikte iki isnadın muttasıl senedi İbn Receb tarafından tespit edildiği halde İbn Hacer tarafından tespit edilememiştir. Şayet İbn Hacer, İbn Receb'in şerhinin tamamına sahip olsaydı, mutlaka ondan yararlanıp bulamadığı senedlerin bilgisine ulaşırđı.

İbn Receb'in muttasıl halini tespit ettiği muallâk senedlerden bir tanesi, Hasan-ı Basrî'den (110/728) aktarılan şu rivâyettir: "Düşmandan korkmaları dışında bayram günlerinde silah taşımaktan yasaklandılar."³⁷⁵ Buhârî'nin bâb başlığı olarak kullandığı bu rivâyet için İbn Receb, "Bu hadisi, Ebûbekir Abdülazîz b. Ca'fer, *Şâfi* isimli kitabında Ali b. Ayyâş→ İsmâîl→ İbn Ebû Na'm→Hasan→Câbir tarikiyle tahrîc etmiştir."³⁷⁶ diyerek hadisin muttasıl senedini tespit etmiştir. İbn Hacer ise, "Bu rivâyetin mevsûl senedine vâkıf olmadım. Ancak İbnü'l-Münzir, benzerini Hasan-ı Basrî'den aktarmıştır."³⁷⁷ diyerek rivâyetin muttasıl senedini tespit edemediğini ifade etmiştir.

İbn Receb'in muttasıl senedini tespit ettiği diğere muallâk rivâyet ise şudur: "İbn Ömer ve Ebû Hureyre, (Zü'l-hicce'nin) on günleri içinde tekbir getirerek çarşıya çıkar, insanlar da onların tekbirleriyle beraber tekbir getirirdi."³⁷⁸ İbn Receb'in tespiti şu şekildedir: "Buhârî'nin, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den zikretmiş olduğu rivâyet, Sellâm Ebü'l-Münzir'in →Humeyd el-A'rac→Mücâhid→İbn Ömer ve Ebû Hureyre tarikiyle aktarmış olduğu rivâyettir. Bu rivâyeti Ebûbekir Abdülazîz b. Ca'fer *Şâfi* isimli eserinde ve Ebûbekir el-Mervezî *el-İdeyn* isimli eserinde tahrîc etmiştir."³⁷⁹ İbn Hacer'in bu isnad hakkında değerlendirmesi ise şöyledir: "Bu

³⁷⁵ Buhârî, "İdeyn", 9.

³⁷⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 78.

³⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 283.

³⁷⁸ Buhârî, "İdeyn", 11.

³⁷⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 87.

hadisin İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den mevsûl isnadını görmedim. Bu hadisi Beyhakî ve Beğavî, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den aynı şekilde muallâk olarak aktarmıştır.”³⁸⁰

Abdullah Karahan, İbn Hacer'in şerhine *Fethu'l-Bârî* ismini vermesini, İbn Receb'in şerhine olan özel ilgisi olarak yorumlamıştır.³⁸¹ Onun bu yorumundan, İbn Hacer'in, İbn Receb'in şerhinin isminden haberdar olduğu anlaşılrsa da yukarıda zikrettiğimiz gerekçelerden dolayı bu yorumu isabetli bulmuyoruz.

2.2.3. Fethu'l-Bârî'nin Üslubu

Bir eserden daha fazla istifade edilmesini sağlayan hususların başında eserin müellifinin tercih ettiği üslup gelmektedir. Eser ne kadar kıymetli olursa olsun müellifinin üslubu kapalı olur, anlaşılmaz ve karışık ifadelerden oluşursa ondan istifade de o ölçüde az olur. Burada İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'de tercih ettiği kullanım özelliklerinden öne çıkanları aktarmaya çalışacağız.

1. İbn Receb ele alıp incelediği konuyu genellikle tüm tafsilatıyla aktarmaktadır. Bu aktarım esnasında doğal olarak farklı görüşleri de gündeme getirip değerlendirme yapar. Değerlendirmenin ardından kendi kanaatini ortaya koyar ve bunu genellikle “وهذا هو الأظهر/Bu görüş daha açıktır”³⁸², “وهو الأصح/Bu görüş daha doğrudur”³⁸³ ifadelerini kullanarak belirtir. Tercih ettiği görüşün gerekçesini bazen belirtir, bazen belirtmez. Değerlendirdiği konunun tafsilatlı bir şekilde ele alınması şerhin öne çıkan özelliklerinden olup okuyucu için de doyurucu bilgiler aktarması açısından önemlidir.

2. Bazı konuları ele alırken âlimlerin o konu hakkındaki görüşünü “قيل, قال” ifadeleriyle aktarır. Aktardığı görüşü bazen ilmî bir üslupla tenkit eder ve sahip olduğu kanaati ortaya koyar. Bu maddenin örnekleri *Fethu'l-Bârî*'de bir hayli fazladır.

³⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 288.

³⁸¹ Karahan, *İbn Receb*, s. 178.

³⁸² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 194, 196; c. 3, s. 356; c. 5, s. 183, 414.

³⁸³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 167, 204, 285; 390, 444.

3. Önemli gördüğü konuların aktarımında bazen “اعلم أن” ifadesini kullanarak okuyucunun dikkatini çeker.³⁸⁴

4. Bir konuyla alakalı kendi görüşünü ortaya koyduysa ihtiyatlı davranarak “والله أعلم” ifadesiyle cümleyi tamamlar. Bu, müellifin ihtiyatını göstermekle birlikte sahip olduğu kanaatin tek doğru olmadığını düşündüğünü de hissettirmektedir.³⁸⁵

5. Katılmadığı görüşü tenkit ederken “هذا ضعيف/ bu zayıf bir görüştür.” ifadesini tercih eder ve zayıflık sebebini ortaya koyar.³⁸⁶

6. Bazen konunun girişinde kullandığı “حاصل هذا” ifadesiyle meseleyi özetler.³⁸⁷ Bu üslubu, okuyucunun konuyu daha iyi anlamasına katkı sağlamaktadır.

7. Şerh ettiği hadisin konusu dolaylı olarak bir meseleye temas etmeyi gerektirir, o mesele ileride daha detaylı bir şekilde yerinde incelenecekse konuyu asıl yerine “سيأتي إن شاء الله تعالى” cümlesiyle havale eder.³⁸⁸ Bu üslup, eseri fazla tekrardan arındırarak okuyucunun eserden bıkmmasının önüne geçmekte, ayrıca eserin yazımının bir plan dahilinde gerçekleştiğini göstermektedir.

8. Bir meseledeki farklı görüşlere, görüş sahiplerinin ismini zikrederek değinmiştir. Örneğin, dünyada iken kendisine had uygulanmasını gerektiren bir suç işleyen kimseye had cezası uygulandığında bu cezanın günahı için kefâret olup olmayacağı konusunda âlimlerin iki gruba ayrıldığını tespit etmiştir. Bir grup, had cezasının tatbikinin günahı temizlenmek için yeterli olduğu görüşünde olup ayrıyeten tövbeyi şart koşmazken, diğer grup ise cezanın tatbikiyle birlikte mutlaka tövbe de etmesini gerekli görmektedir. İbn Receb, had uygulanmasının günahın temizlenmesi için yeterli olduğu görüşünün; Hz. Ali, oğlu Hasan, Mücâhid, Zeyd b. Eslem, Sevrî, Şâfiî, Ahmed, İbn Cerîr et-Taberî gibi âlimlere ait olduğunu, ikinci

³⁸⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 341; c. 3, s. 272.

³⁸⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 438; c. 2, s. 11, 23.

³⁸⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 281.

³⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 310; c. 2, s. 405; c. 6, s. 30.

³⁸⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 222, 223, 392; c. 2, s. 80; c. 3, s. 20.

görüşün ise Safvân b. Süleym, İbn Hazm, müteahhir müfessirlerden Beğavî ve Ebû Abdullah İbn Teymiyye'ye ait olduğunu belirtmiştir.³⁸⁹

9. Görüşünden istifade ettiği âlimin bazen ismini zikrederek alıntı yapar. Şerhte, Hattâbî³⁹⁰, İbn Abdülberr³⁹¹, İbn Battâl³⁹² gibi şârihlerin ismi eserde geçmektedir. Bu isimler içerisinde İbn Abdülberr'in 213 kere, Hattâbî'nin 103 kere, şerhte zikredildiğini ettiğini tespit ettik. Bu, İbn Receb'in kendinden önceki şârihlerden en çok bu iki âlimden istifade ettiğini göstermektedir.

10. İbn Receb, genellikle Buhârî'nin kitap başlarında yapmış olduğu değerlendirmeleri şerh ederek söze başlamaktadır. Örneğin, Buhârî *Sahîh*'inde imanın söz/kelimeyi şahadet ve fiil/amel olup artıp azalacağını belirtmektedir.³⁹³ İbn Receb, Buhârî'nin bu cümlesini açıklama sadedinde şunları söylemiştir: “İman söz ve ameldir. Bu selef ve hadis âlimleri tarafından icmâ ile kabul edilmiştir. İmam Şâfîf ve Ebû Sevr, sahabe ve tâbiîn'in de bu noktada icmâları olduğunu aktarmıştır.”³⁹⁴

11. Konuyla alakalı tâbiîn'in sözlerini gündeme getirip istişhadda bulunmuştur. Örneğin, yukarıdaki iman tanımıyla alakalı olarak Ubeyd b. Umyer'in “İman temenni değildir. Lâkin iman söylenen söz ve yapılan ameldir.” sözünü getirmek suretiyle görüşünü desteklemektedir.³⁹⁵

12. Hadislerden mutlak ve mukayyed olanlara dikkat çekmiştir. Örneğin, Buhârî'nin “Yakında Müslümanın en hayırlı malı, dinini fitnelerden korumak için yanına alıp dağ başlarına ve otlak yerlere gideceği koyun olacaktır.”³⁹⁶ şeklinde yaptığı rivâyetin “يفر دينه من الفتن/dinini fitnelerden korumak için” cümlesindeki fitne lafzıyla mukayyed olduğu dolayısıyla konuyla alakalı fitne kaydı olmadan gelen mutlak rivâyetlerin bu rivâyetle takyid edileceğini belirtmiştir.³⁹⁷

³⁸⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1 s. 103.

³⁹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 434.

³⁹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 453.

³⁹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 157.

³⁹³ Buhârî, “İmân”, 1.

³⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 49.

³⁹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 50.

³⁹⁶ Buhârî, “İmân”, 10.

³⁹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 120-121.

13. Hadiste geçen kelimedenden murat edilen manayı belirlemesi. Örneğin,

إن أول ما نبدأ به في يومنا هذا أن نصلي، ثم نرجع فننحر

“Bugünümüzde yapacağımız ilk şey bayram namazı kılmak, ardından dönüp kurban kesmektir.” hadisinde geçen يومنا kelimesinden kastın güneş doğduktan sonraki zaman diliminden itibaren başladığını zira daha öncesinde bayram namazı kılmanın ittifakla caiz olmadığını belirtmiştir.³⁹⁸

14. Hadisi kısa ve özlü bir şekilde açıklaması. Örneğin, Ebû Hureyre'nin aktardığı hadiste Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

إن الدين يسر، ولن يشاد الدين أحد إلا غلبه

“Muhakkak ki din kolaydır. Bir kimse (gücünün üstünde ibadet yapmaya çalışarak) dinde kendini zorlarsa mutlaka din ona üstün gelir.”³⁹⁹ İbn Receb bu hadisin manasını kısaca şöyle izah eder: “Hadis, kişinin ancak ağır bir zorlamayla altından kalkabileceği ibadetleri nefesine yükleyerek dinde aşırıya gitmekten yasaklamaktır. Rasûlullah'ın (s.a.s.);

ولن يشاد الدين أحد إلا غلبه

“Bir kimse (gücünün üstünde ibadet yapmaya çalışarak) dinde kendini zorlarsa mutlaka din ona üstün gelir.” sözüyle kastı budur. Yani din, ona üstün gelmeye çalışarak alınmaz. Kim dine üstün gelmeye çalışırsa din ona galip gelir.”⁴⁰⁰

2.2.4. Fethu'l-Bârî'nin Kaynakları

Bu başlık altında *Fethu'l-Bârî*'de geçen kaynaklar zikredilecektir. Bir müellifin eserini oluştururken daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanması gayet tabiidir. Böylece geçmiş âlimlerin ürettiği bilgilerin yardımıyla yeni tespitler ve ortaya konarak ilmî terakkîye katkı sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda İbn Receb de şerhini

³⁹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 80.

³⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 28.

⁴⁰⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1 s. 151.

teelif ederken önceki kaynaklardan faydalanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Receb şerhini 250'den fazla farklı kaynaktan yararlanarak oluşturmuştur. Burada İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'deki kaynakları konularına göre tasnif edilerek verilecektir.

2.2.4.1. Sahîhler

1. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (261/875): *Sahîh*.⁴⁰¹
2. Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbüî (311/924): *Sahîh*.⁴⁰²
3. Muhammed b. Yahyâ el-Hemedânî (347/958): *Sahîh*.⁴⁰³
4. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. el-Büstî (354/965): *Sahîh*.⁴⁰⁴

2.2.4.2. Sünenler

1. Şâfiî (204/820): *Sünenü Harmele*.⁴⁰⁵
2. Saîd b. Mansûr (227/842): *Sünen*.⁴⁰⁶
3. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdürrahmân ed-Dârimî (255/869): *Sünen*.⁴⁰⁷
4. Esrem (261/874): *Sünen*.⁴⁰⁸
5. İbn Mâce el-Kazvîni (273/887): *Sünen*.⁴⁰⁹
6. Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdfî: *Sünen*.⁴¹⁰
7. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (279/892): *Sünen*.⁴¹¹

⁴⁰¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 72.

⁴⁰² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 126.

⁴⁰³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 465.

⁴⁰⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 67.

⁴⁰⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 205.

⁴⁰⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 331.

⁴⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1 s. 464.

⁴⁰⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 103.

⁴⁰⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 56.

⁴¹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 59.

⁴¹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 56.

8. Ebû Müslim el-Keccî (292/904): *Sünen*.⁴¹²

9. Nesâî (303/915): *Sünen/el-Müctebâ*.⁴¹³

10. Nesâî (303/915): *es-Sünenü'l-kübrâ*.⁴¹⁴

11. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (458/1066): *es-Sünenü'l-kübrâ*.⁴¹⁵

2.2.4.3. Müsnedler

1. İbn Vehb (197/813): *Müsned*.⁴¹⁶

2. Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (204/820): *Müsned*.⁴¹⁷ İmâm Şâfiî'ye nispet edilen bu *Müsned*, el-Esamm olarak bilinen Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb'un (346/957), İmâm Şâfiî'nin öğrencilerinden Rabî' b. Süleymân el-Murâdî'den (270/884) işitmiş olduğu *el-Ümm*'ün içerisinde senedinde Şâfiî'nin yer aldığı hadisleri bir araya getirmesinden oluşmaktadır.⁴¹⁸

3. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (204/819): *Müsned*.⁴¹⁹

4. İshâk b. Râhûye (238/853): *Müsned*.⁴²⁰

5. Ahmed b. Hanbel (241/855): *Müsned*.⁴²¹

6. Ya'kûb b. Şeybe (262/875): *Müsned*.⁴²²

7. Bakî b. Mahled (276/889): *Müsned*.⁴²³

⁴¹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 140.

⁴¹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 59.

⁴¹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 100.

⁴¹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 103.

⁴¹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 170.

⁴¹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 82.

⁴¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Müsnedü Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*, thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 2005, s. 5.

⁴¹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 209.

⁴²⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 260.

⁴²¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 54.

⁴²² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 383.

⁴²³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 162.

8. Ebû Abdürrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (290/903): *Zevâidü Abdullah*.⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, *Müsned*'i, tertip ettiği sırada ona bazı ziyadelerde bulunmuştur. Bu ziyadelerin bir kısmı babası Ahmed b. Hanbel'in dışındaki hocalarından diğer bir kısmı ise babasından işitmediği halde onu okuduğu rivâyetlerden oluşmaktadır.

9. Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr (292/905): *Müsned*.⁴²⁵

10. Ebû Ya'âlâ Ahmed b. Alî b. el-Mevsilî (307/919): *Müsned*.⁴²⁶

11. Muhammed b. İshâk es-Serrâc (313/925): *Müsned*.⁴²⁷

12. Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (335/946): *Müsned*.⁴²⁸

13. Taberânî (360/971): *Müsnedü 'ş-Şâmiyyîn*.⁴²⁹

14. İsmâilî (371/982): *Müsned*.⁴³⁰

15. Abbâd b. Râşid: *Müsned*.⁴³¹

2.2.4.4. Müstedrekler ve Mustahrecler

1. Ebû Avâne el-İsferâyînî (316/929): *Mustahrec alâ kitâbi Müslim b. Haccâc*.⁴³²

2. İsmâilî (371/982): *el-Mustahrec*.⁴³³

3. Hâkim en-Nîsâbûrî (405/1014): *Müstedrek*.⁴³⁴

4. Ebû Nuaym el-İsbahânî (430/1038): *Mustahrec*.⁴³⁵

⁴²⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c.3, s. 62.

⁴²⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 115.

⁴²⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 82.

⁴²⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 535.

⁴²⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 278.

⁴²⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 432.

⁴³⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 225.

⁴³¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 98.

⁴³² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 167.

⁴³³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 278.

⁴³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 53.

2.2.4.5. Mu'cemler

1. Ebû Ya'la el-Mevsilî (307/919): *el-Mu'cem*.⁴³⁶
2. Taberânî (360/971): *el-Mu'cemü'l-kebir*.⁴³⁷
3. Taberânî (360/971): *el-Mu'cemü'l-evsat*.⁴³⁸
4. Taberânî (360/971): *el-Mu'cemü's-sağîr*.⁴³⁹

2.2.4.6. Musannefler ve Muvattâlar

1. İbn Ebû Zi'b (159/776): *Muvatta*.⁴⁴⁰
2. Hammâd b. Seleme b. Dînâr el-Basrî el-Hırakî (167/784): *el-Câmi'*.⁴⁴¹
3. Mâlik b. Enes (179/795): *Muvattâ*.⁴⁴²
4. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/826-27): *Musannef*.⁴⁴³
5. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe (235/849): *Musannef*.⁴⁴⁴
6. İbn Şâkîllâ (369/979): *Musannef*.⁴⁴⁵
7. İbn Batta (387/997): *Musannef*.⁴⁴⁶

2.2.4.7. Ahkâm Hadislerini İhtivâ Eden Eserler

1. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (321/933): *Şerhu meâni'l-âsâr*.⁴⁴⁷

⁴³⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 299.

⁴³⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 285.

⁴³⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 122.

⁴³⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 92.

⁴³⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 178.

⁴⁴⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 9.

⁴⁴¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 385.

⁴⁴² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 169.

⁴⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 64.

⁴⁴⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 100.

⁴⁴⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 417.

⁴⁴⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 235.

2. Beyhakî (458/1066): *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*.⁴⁴⁸

2.2.4.8. Akîdeyle Alakalı Hadisleri İhtivâ Eden Eserler

1. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838): *el-Îmân*.⁴⁴⁹

2. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe (235/849): *Kitabü'l-Îmân*.⁴⁵⁰

3. Ahmed b. Hanbel: *el-Îmân*.⁴⁵¹

4. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (311/923): *Kitâbü's-sünne*.⁴⁵²

5. Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî (360/970): *et-Tasdîk bi'n-nazar ilallâhi Teâlâ fî'l-âhira*.⁴⁵³

6. Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfahânî (395/1005): *el-Îman*.⁴⁵⁴

7. Beyhakî (458/1066): *Şuabü'l-iman*.⁴⁵⁵

8. Beyhakî (458/1066): *Delâilü'n-nübüvve*.⁴⁵⁶

9. Beyhakî (458/1066): *el-Esmâ ve's-sifât*.⁴⁵⁷

10. Ebû Ya'âlâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ' (458/1066): *el-Îmân*.⁴⁵⁸

11. Ebûbekir Abdülazîz: *es-Sünne*.⁴⁵⁹

⁴⁴⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 168.

⁴⁴⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 11.

⁴⁴⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 165.

⁴⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 54.

⁴⁵¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 182.

⁴⁵² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 53.

⁴⁵³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 163.

⁴⁵⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 67.

⁴⁵⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 194.

⁴⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 93.

⁴⁵⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 453.

⁴⁵⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 52.

⁴⁵⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 52.

2.2.4.9. Rekâik Türü Kaynaklar

1. Ebû Abdürrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (181/797): *Kitabü'z-zühd ve'r-rekâik*.⁴⁶⁰
2. Abdullâh b. Mübârek (181/797): *el-Birr ve's-sıla*.⁴⁶¹
3. Velîd b. Müslim (195/810): *Duâ*.⁴⁶²
4. Esed b. Mûsâ (212/807): *el-Vera'*.⁴⁶³
5. Nuaym b. Hammâd (228/843): *el-Fiten*.⁴⁶⁴
6. Ahmed b. Hanbel (241/855): *ez-Zühd*.⁴⁶⁵
7. Humejd b. Zencûye (251/865): *el-Edeb*.⁴⁶⁶
8. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî (281/894): *Kitâbü't-tefekkür*.⁴⁶⁷
9. İbn Ebü'd-Dünyâ (281/894): *el-Emru bi'l-ma'arûf*.⁴⁶⁸
10. İbn Ebü'd-Dünyâ (281/894): *Mücâbü'd-d'ave*.⁴⁶⁹
11. İbn Ebü'd-Dünyâ (281/894): *er-Rıkkatü ve'l-bükâ*.⁴⁷⁰
12. İbrâhîm el-Harbî (285/899): *el-Birr*.⁴⁷¹
13. Ca'fer el-Firyâbî (301/913): *Kitâbü'z-zikir*.⁴⁷²

⁴⁶⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 243.

⁴⁶¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 157.

⁴⁶² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 234.

⁴⁶³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 400.

⁴⁶⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 167.

⁴⁶⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 170.

⁴⁶⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 296.

⁴⁶⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 386.

⁴⁶⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 332.

⁴⁶⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 349.

⁴⁷⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 375.

⁴⁷¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 5.

⁴⁷² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 150.

14. Ebû Tâlib el-Mekkî (386/996): *Kütü'l-kulûb*.⁴⁷³

15. İbn Ebû Mûsâ (428/1036): *el-İrşâd*.⁴⁷⁴

16. Râğıb el-İsfahânî (502/1108): *ez-Zerîa'*.⁴⁷⁵

17. Mervezî: *el-Vera'*.⁴⁷⁶

2.2.4.10. Muhtelifü'l-Hadîs Kitapları

1. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/820): *Muhtelifü'l-hadîs*.⁴⁷⁷

2. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (276/889): *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*.⁴⁷⁸

2.2.4.11. Nâsîh-Mensûh Türü Eserler

1. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838): *en-Nâsîh ve'l-mensûh*.⁴⁷⁹

2. Müslim b. Haccâc (261/875): *Kitâbu't-tafsîl/en-Nâsîh ve'l-mensûh*.⁴⁸⁰

3. Ebûbekir el-Esrem (261/874): *en-Nâsîh ve'l-mensûh*.⁴⁸¹

4. İbn Ebû Dâvûd (281/894): *en-Nâsîh ve'l-mensûh*.⁴⁸²

2.2.4.12. Hadis Şerhleri

1. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî (388/998): *A'lâmü'l-hadîs*.⁴⁸³

⁴⁷³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 427.

⁴⁷⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 114.

⁴⁷⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 69.

⁴⁷⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 368.

⁴⁷⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 530.

⁴⁷⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 327.

⁴⁷⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 175.

⁴⁸⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 312.

⁴⁸¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 313.

⁴⁸² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 175.

⁴⁸³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 113.

2. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el- Hattâbî el-Büstî (388/998): *Meâlimü's-sünen*.⁴⁸⁴
3. Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr el-Kurtubî (429/1038): *el-Muva''ab fî tefsîri'l-Muvatta*.⁴⁸⁵
4. el-Mühelleb b. Ahmed b. Ebû Sufra el-Mâlikî (435/1043): *Şerhu'l-Buhârî*.⁴⁸⁶
5. İbn Abdülberr en-Nemerî (463/1071): *et-Temhîd*.⁴⁸⁷
6. İbn Abdülberr en-Nemerî (463/1071): *el-İstizkâr*.⁴⁸⁸
7. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdürrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (643/1245): *Sıyânetü Sahîhi Müslim*.⁴⁸⁹
8. İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Şerhu Tirmizî*.⁴⁹⁰

2.2.4.13. Garîbü'l-Hadîs Kitapları

1. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838): *Garîbu'l-hadîs*.⁴⁹¹
2. İbrâhîm el-Harbî (285/889): *Garîbu'l-hadîs*.⁴⁹²

2.2.4.14. İlel Kitapları

1. Ahmed b.Hanbel (241/855): *Kitâbü'l-ilel*.⁴⁹³
2. Esrem (261/874): *el-İlel*.⁴⁹⁴
3. Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (279/892): *el-İlel*.⁴⁹⁵

⁴⁸⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 333.

⁴⁸⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 455.

⁴⁸⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 153.

⁴⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 223.

⁴⁸⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 68.

⁴⁸⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 68.

⁴⁹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 10.

⁴⁹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 38.

⁴⁹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 337.

⁴⁹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 454.

⁴⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 75.

4. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (290/903): *el-İlel*.⁴⁹⁶
5. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (311/923): *el-İlel*.⁴⁹⁷
6. Muhammed b. Ebü'l-Hüseyin el-Herevî (317/929): *İlelü'l-ehâdis fî kitâbi Sahîhi Müslim*.⁴⁹⁸
7. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (327/938): *el-İlel*.⁴⁹⁹
8. Dârekutnî (385/995): *İlel-'l-hadîs*.⁵⁰⁰
9. Dârekutnî (385/995): *el-İlzâmât ve't-tetabbû'*.⁵⁰¹
10. Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (395/1005): *el-İlel*.⁵⁰²

2.2.4.15. Târih, Siyer ve Tabakât Türü Eserler

1. Mûsâ b. Ukbe (141/758): *Meğâzî*.⁵⁰³
2. Süleymân et-Teymî (143/761): *es-Sîre*.⁵⁰⁴
3. Ebû İshâk el-Fezârî (188/804): *es-Siyer*.⁵⁰⁵
4. Abdülmelik b. Hişâm el-Mısrî (218/833): *Sîretü İbn Hişâm*.⁵⁰⁶
5. Muhammed b. Sa'd (230/845): *Tabakât*.⁵⁰⁷

⁴⁹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 273.

⁴⁹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 128.

⁴⁹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 102.

⁴⁹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 278.

⁴⁹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 85.

⁵⁰⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 533.

⁵⁰¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 82.

⁵⁰² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 339.

⁵⁰³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 47.

⁵⁰⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 17.

⁵⁰⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 255.

⁵⁰⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 372.

⁵⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 70.

6. Yahyâ b. Maîn (233/848): *et-Târîh ve'l-ilel*.⁵⁰⁸ İbn Maîn'in talebesi Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî tarafından telif edilmiştir.

7. Ebû Hayseme (234/849) : *Târîh*.⁵⁰⁹

8. Mufaddal el-Ğallâbî (246/860): *Târîh*.⁵¹⁰

9. el-Ezrakî (250/864): *Ahbâri Mekke*.⁵¹¹

8. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl Buhârî (ö. 256/870): *et-Tarîhu'l-kebir*.⁵¹²

10. Zübeyr b. Bekkâr (256/870): *el-Ensâb*.⁵¹³

11. Müslim b. Haccâc (261/875): *el-Künâ*.⁵¹⁴

12. Müslim b. Haccâc (261/875): *Kitâbü't-temyîz*.⁵¹⁵ Muhaddislerin hadis tenkidinde takip ettikleri yöntemleri ele alan eser.

13. Ömer b. Şebe (262/875): *Ahbâri kudâti 'l-Basra*.⁵¹⁶

14. Ömer b. Şebe (262/875): *Ahbâri 'l-Medine*.⁵¹⁷

15. Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî (277/890): *el-Ma'rife ve't-târîh*.⁵¹⁸

16. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (281/894): *et-Târîh*.⁵¹⁹

17. Ebû Zur'a ed-Dımaşkî (281/894): *Târîh*.⁵²⁰

⁵⁰⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 127.

⁵⁰⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 166.

⁵¹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 102.

⁵¹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 131.

⁵¹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 122.

⁵¹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 454.

⁵¹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 320.

⁵¹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 296.

⁵¹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 486.

⁵¹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 372.

⁵¹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 495.

⁵¹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 90.

⁵²⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 90.

18. İbn Hirâş (294/906): *Târîh*.⁵²¹
19. Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe (297/910): *Târîh*.⁵²²
20. Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (303/915): *Hasâisü Ali b. Ebî Tâlib*.⁵²³
21. Mufaddal el-Cündî (308/920): *Fadâilü 'l-Medine*.⁵²⁴
22. Abdullâh b. Muhammed el-Begavî (317/929): *Mu'cemu's-sahabe*.⁵²⁵
Sahabe hayatına ve sahabenin riveyetlerine yer veren bu eser alfabetik olarak hazırlanmıştır.
23. Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî (322/934): *ed-Duafâ*.⁵²⁶
24. Ebû Hâtim er-Râzî (322/933): *Evhâmu târîhi 'l-Buhârî*.⁵²⁷
25. Muhamed b. Saîd el-Kuşeyrî (334/945): *Târîhu 'r-Rakka*.⁵²⁸
26. Ebû Saîd İbn Yûnus (347/958): *Târîhu Mısır*.⁵²⁹
27. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (354/965): *el-Mecûhîn*.⁵³⁰
28. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (354/965): *es-Sikât*.⁵³¹
29. Âbürrî (363/973): *Menâkibü 'ş-Şâfiî*.⁵³²
30. Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî (365/976): *el-Kâmil*.⁵³³
31. Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr (378/988): *el-Künâ*.⁵³⁴

⁵²¹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 3, s. 49.

⁵²² İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 452.

⁵²³ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 383.

⁵²⁴ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 317.

⁵²⁵ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 400.

⁵²⁶ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 4, s. 18.

⁵²⁷ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 103.

⁵²⁸ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 326.

⁵²⁹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 6, s. 198.

⁵³⁰ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 294.

⁵³¹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 342.

⁵³² İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 26.

⁵³³ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 3, s. 344.

32. İbn Mende (395/1005): *Ma'rifetü's-sahabeti*.⁵³⁵

33. Hâkim en-Neysâbûrî (405/1014): *Târîhu Neysâbûr*.⁵³⁶

34. Ebü'l-Kâsım Hamza b. İbrâhîm es-Sehmî (ö. 427/1035): *Târîhu Cürcân*.⁵³⁷

35. Ebü Nuaym el-İsfahânî (430/1038): *Târîhu Isbahân*.⁵³⁸

36. Ebü Nuaym el-İsfahânî (430/1038): *Hilyetü'l-evliyâ*.⁵³⁹

37. Beyhakî (458/1066): *Menâkıbü Ahmed*.⁵⁴⁰

38. Hatîb el-Bağdâdî (463/1071): *el-Esmâu'l-mübheme fil'l-enbâi'l-muhkeme*.⁵⁴¹

39. İbn Mâkûlâ diye meşhur, Ebü Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (475/1082): *el-İkmâl*.⁵⁴² Bu eser, yazılışı aynı okunuşu farklı ya da yazılış ve okunuşları birbirine yakın olan kelimelerde meydana gelebilecek karışıklıkları önlemek için el-mu'telif ve'l-muhtelif alanında yazılmıştır.

40. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1201): *Menâkıbü'l-Hasan*.⁵⁴³

41. Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (751/1350): *Zâdu'l-meâd*.⁵⁴⁴

42. Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdürrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (742/1341): *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*.⁵⁴⁵

43. İbn Mezîn: *Kitâbü siyeri'l-fukahâ*.⁵⁴⁶

⁵³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 192.

⁵³⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 389.

⁵³⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 235.

⁵³⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 504.

⁵³⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 348.

⁵³⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 169.

⁵⁴⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 78.

⁵⁴¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 389.

⁵⁴² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 273.

⁵⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 336.

⁵⁴⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 94.

⁵⁴⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 29.

44. *Târîhu İsterâbâd*.⁵⁴⁷

45. Mudar b. Muhammed: *Târîh*.⁵⁴⁸

2.2.4.16. Su'âlât Tarzı Eserler

1. Ahmed b. Hanbel (241/855): *el-Mesâil*.⁵⁴⁹

2. Ahmed b. Hanbel (241/855): *el-Mesâil* (İshâk b. Hâni rivâyeti).⁵⁵⁰

3. Müslim b. Haccâc (261/875): *Kitâbü't-tafsîl*.⁵⁵¹

4. Esrem (261/874): *Mesâil*.⁵⁵²

5. Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (266/880): *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*.⁵⁵³

6. Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdî: *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*.⁵⁵⁴

7. İbrâhîm el-Harbî (285/899): *Mesâilü İbrâhîm el-Harbî an Ahmed*.⁵⁵⁵

8. Ebû Osmân Saîd b. Amr el-Berzaî (292/905): *es-Su'âlât*.⁵⁵⁶

9. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (425/1034): *Su'âlâtü Ebî Bekr el-Berkânî ve cevâbâtü'd-Dârekutnî*.⁵⁵⁷

10. Ahmed b. Hasan et-Tirmizî: *Mesâil*.⁵⁵⁸

11. Ahmed b. el-Kâsım: *Mesâil*.⁵⁵⁹

⁵⁴⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 376.

⁵⁴⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 503.

⁵⁴⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 102.

⁵⁴⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 151.

⁵⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 69.

⁵⁵¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 454.

⁵⁵² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 274.

⁵⁵³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 258.

⁵⁵⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 108.

⁵⁵⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 183.

⁵⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 471.

⁵⁵⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 128.

⁵⁵⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 328.

2.2.4.17. Muhtelif Konularda Derlenmiş Hadis Kitapları

1. Süfyân es-Sevrî (161/778): *el-Câmi'*.⁵⁶⁰
2. Vekî' (197/812): *Kitâbu Vekî'*.⁵⁶¹
3. Şafîî (204/820): *el-İmlâ*.⁵⁶²
4. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (256/870): *el-Kırâe halfe'l-imâm*.⁵⁶³
5. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (256/870): *el-Edebü'l-müfred*.⁵⁶⁴
6. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (256/870): *Ref'ul'yedeyn fi's-salât*.⁵⁶⁵
7. Ebû Bişr İsmâîl b. Abdullah el-İsfahânî Semmûye (267/880): *Fevâid*.⁵⁶⁶
8. Ebû Dâvûd es-Sicistânî: *Kitâbu't-teferrüd*.⁵⁶⁷
9. Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdî: *el-Merâsîl*.⁵⁶⁸
10. Muhammed b. İsbâ et-Tirmizî (279/892): *Şemâil*.⁵⁶⁹
11. Ebûbekir Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî (301/914): *Ma'rifetü usûli'l-hadîs*.⁵⁷⁰
12. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (311/923): *el-Câmi'*.⁵⁷¹

⁵⁵⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 299.

⁵⁶⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 423.

⁵⁶¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 275.

⁵⁶² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 158.

⁵⁶³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 435.

⁵⁶⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 143.

⁵⁶⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 123.

⁵⁶⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 298.

⁵⁶⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 129.

⁵⁶⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 123.

⁵⁶⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 288.

⁵⁷⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 129.

⁵⁷¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 255.

13. İbn Huzeyme (311/924): *Bureyre hadisine dair bir cüz*.⁵⁷²
14. İsmâîlî (371/982): *Cem 'u hadîsi Müs 'ir*.⁵⁷³
15. Ebü'l-Hüseyin el-Muzaffer el-Bezzâz (379/989): *Garâibu Şu 'be*.⁵⁷⁴
16. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995): *el-Efrâd*.⁵⁷⁵
17. Hâkim en-Neysâbûrî (405/1014): *Emâlî*.⁵⁷⁶
18. Muhammed b. Abdülazîm el-Münzirî (656/1258): *Muhammed b. Selâm el-Bîkendî isminin zaptına dair bir cüz*.⁵⁷⁷
19. İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Muhammed b. Selâm el-Bîkendî isminin zaptına dair bir cüz*.⁵⁷⁸

20. Irâkî (806/1404): *et-Takrîb*.⁵⁷⁹

2.2.4.18. Tefsirler

1. Âdem b. Ebû İyâs (220/835): *Tefsîr*.⁵⁸⁰
2. İsmâîl b. İshâk el-Mâlikî (282/896): *Ahkâmu 'l-Kur 'ân*.⁵⁸¹
3. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/923): *Camîu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*.⁵⁸²
4. Hakîm et-Tirmizî (320/932): *Tefsîr*.⁵⁸³
5. İbn Ebû Hâtim (327/938): *Tefsîr*.⁵⁸⁴

⁵⁷² İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 406.

⁵⁷³ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 267.

⁵⁷⁴ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 269.

⁵⁷⁵ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 267.

⁵⁷⁶ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 294.

⁵⁷⁷ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 67.

⁵⁷⁸ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 67.

⁵⁷⁹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 447.

⁵⁸⁰ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 3, s. 16.

⁵⁸¹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 38.

⁵⁸² İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 172.

⁵⁸³ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 564.

6. Mâverdi (450/1058): *Tefsîr*.⁵⁸⁵
7. Kurtubî (ö. 456/1064): *Ahkâmu 'l-Kur'ân*.⁵⁸⁶
8. Vâhidî (468/1076): *Tefsîr*.⁵⁸⁷

2.2.4.19. Fıkıh Kitapları

1. İbn Vehb (197/813): *Kitâbü 's-sehv*.⁵⁸⁸
2. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/820): *el-Ümm*.⁵⁸⁹
3. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/820): *İhtilâfu Ali ve Abdullah*.⁵⁹⁰
4. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/820): *el-Muhtasar*.⁵⁹¹
5. Ebû Ubeyd (224/838): *Kitâbu 't-tuhûr*.⁵⁹²
6. Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (240/854): *el-Müdevvenetü 'l-kübrâ*.⁵⁹³
7. Ömer b. Şebe (262/875): *Kitâbu edebi 's-sultân*.⁵⁹⁴
8. Ahmed b. Hanbel (241/855): *el-Menâsik*.⁵⁹⁵
9. Muhammed b. İbrâhîm b. Abdûs (260/874): *el-Mecmûa*.⁵⁹⁶
10. Müzenî (264/878): *Muhtasar*.⁵⁹⁷
11. Kâdî İsmâîl Cehdamî (282/896): *el-Mebsût*.⁵⁹⁸

⁵⁸⁴ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 21.

⁵⁸⁵ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 561.

⁵⁸⁶ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 106.

⁵⁸⁷ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 384.

⁵⁸⁸ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 6, s. 399.

⁵⁸⁹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 81.

⁵⁹⁰ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 3, s. 173.

⁵⁹¹ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 209.

⁵⁹² İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 172.

⁵⁹³ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 5, s. 238.

⁵⁹⁴ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 4, s. 14.

⁵⁹⁵ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 441.

⁵⁹⁶ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 1, s. 427.

⁵⁹⁷ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 6, s. 58.

12. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (294/906): *Kitâbü'l-cum'a*.⁵⁹⁹
13. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (318/930): *el-Evsat*.⁶⁰⁰
14. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (321/933): *Muhtasar*.⁶⁰¹
15. Ömer b. İbrâhîm Ebû Hafs el-Akberî (387/997): *Şerhu'l-Hirakî*.⁶⁰²
16. Mâverdî (450/1058): *el-Hâvî*.⁶⁰³
17. İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (456/1064): *el-Muhallâ*.⁶⁰⁴
18. İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (456/1064): *Kitabü'l-icmâ'*.⁶⁰⁵
19. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *el-Camiu'l-kebîr*.⁶⁰⁶
20. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *el-Ahkâmu's-sultâniyye*.⁶⁰⁷
21. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *el-Hilâfû'l-kebîr*.⁶⁰⁸
22. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *et-Ta'lîka*.⁶⁰⁹
23. Ebû Ya'lâ fıkıh (458/1066): *el-Câmi'u's-sağîr*.⁶¹⁰
24. Ebû Ya'lâ fıkıh (458/1066): *el-Câmi'u'l-kebîr*.⁶¹¹
25. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *el-Mücerred*.⁶¹²

⁵⁹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 301.

⁵⁹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 269.

⁶⁰⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 16.

⁶⁰¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 357.

⁶⁰² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 346.

⁶⁰³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 327.

⁶⁰⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 358.

⁶⁰⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 538.

⁶⁰⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 302.

⁶⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 92.

⁶⁰⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 30.

⁶⁰⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 20.

⁶¹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 187.

⁶¹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 209.

⁶¹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 184.

26. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *Şerhu'l-Mühezzeb*.⁶¹³
27. Beyhakî (458/1066): *Hulâfiyât*.⁶¹⁴
28. İbn Akîl (513/1119): *Usûl*.⁶¹⁵
29. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî: *el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb*.⁶¹⁶
30. İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *İzâletü'ş-şen'a ani's-salâti kable'l-cum'a*.⁶¹⁷
31. İbn Receb el-Hanbelî (795/1393)fikh: *Nefyu'l-bid'a ani's-salâti kable'l-cum'a*.⁶¹⁸
32. İbn Receb el-Hanbelî (795/1393) : *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'eleti's-semâ'*.⁶¹⁹
33. İbrâhîm b. Müslim el-Havârizmî: *Kitâbu't-tuhûr*.⁶²⁰

2.2.4.20. İtikâd Kitapları

1. Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî el-Basrî (324/935-36): *el-İbâne*.⁶²¹
2. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el- Hattâbî el-Büstî (388/998): *Kitâbü'l-ğunye ani'l-keâm*.⁶²²
3. Ebûbekir el-Âcurrî (360/970): *et-Tasdîk bi'n-nazar*.⁶²³
4. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (412/1021): *Zemmü'l-keâm*.⁶²⁴

⁶¹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 158.

⁶¹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 189.

⁶¹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 19.

⁶¹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 83.

⁶¹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 429.

⁶¹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 429.

⁶¹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 64.

⁶²⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 255.

⁶²¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 78.

⁶²² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 79.

⁶²³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 163.

⁶²⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 78.

5. Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066): *el-Mu'temed*.⁶²⁵

6. İbn Akîl (513/1119): *el-Müfredât*.⁶²⁶

7. İbn Akîl (513/1119): *Fusûl*.⁶²⁷

8. İbn Akîl (513/1119): *Umudu'l-edille*.⁶²⁸

9. Sâbit: *Delâil*.⁶²⁹

2.2.4.21. Muhtelif Konulara Dair Kaynaklar

1. Halîl b. Ahmed (175/791): *Kitâbu'l-ayn*.⁶³⁰

2. Ebû Nuaym Fadl b. Dukeyn (219/834): *es-Salât*.⁶³¹

3. Ebû İshâk Cûzcânî (259/873): *el-Mütercem*.⁶³²

4. İbn Ebü'd-Dünyâ (281/894): *Kitâbu'l-îdeydn*.⁶³³

5. İbn Şâhîn (285/996): *Kitâbu'l-îdeydn*.⁶³⁴

6. İbn Ebû Âsım (287/900): *el-Libâs*.⁶³⁵

7. İbn Ebû Âsım (289/900): *es-Sıyâm*.⁶³⁶

8. Ebûbekir el-Mervezî (292/904): *Kitâbu'l-îdeydn*.⁶³⁷

9. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (294/906): *Ta'zîmü kadri's-salât*.⁶³⁸

⁶²⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 156.

⁶²⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 328.

⁶²⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 156.

⁶²⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 256.

⁶²⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 521.

⁶³⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 229.

⁶³¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 242.

⁶³² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 252.

⁶³³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 425.

⁶³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 66.

⁶³⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 167.

⁶³⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 299.

⁶³⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 86.

10. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (294/906): *Kıyâmü'l-leyl*.⁶³⁹
11. Ca'fer Firyâbî (301/913): *es-Salât*.⁶⁴⁰
12. Ca'fer Firyâbî (301/913): *Sıfatü'l-münâfik*.⁶⁴¹
13. Ca'fer Firyâbî (301/913): *Kitâbu'l-îdeydn*.⁶⁴²
14. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (303/915): *Amelü'l-yevmi ve'l-leyle*.⁶⁴³
15. Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî (364/975): *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*.⁶⁴⁴
16. Abdullâh b. Muhammed el-İsfahânî (369/979): *Sevâbü'l-a'mâl*.⁶⁴⁵
17. İbn Zeber er-Rib'î (379/989): *Vasâya'l-ulemâ*.⁶⁴⁶
18. Hatîb el-Bağdâdî (463/1071): *el-Cehru bi'l-besmele*.⁶⁴⁷
19. İbn Akîl (513/1119): *el-Fünûn*.⁶⁴⁸
20. Ebû Mûsâ el-Medînî (581/1185): *el-Vezâif*.⁶⁴⁹
21. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (571/1176): *ez-Zelâzil*.⁶⁵⁰
22. Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî: *el-Muhtâra*.⁶⁵¹
23. Ebûbekir el-Hatîb: *Kunût*.⁶⁵²

⁶³⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 61.

⁶³⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 200.

⁶⁴⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 518.

⁶⁴¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 181.

⁶⁴² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 86.

⁶⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 190.

⁶⁴⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 247.

⁶⁴⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 314.

⁶⁴⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 219.

⁶⁴⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 299.

⁶⁴⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 444.

⁶⁴⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 26.

⁶⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 255.

⁶⁵¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 415.

⁶⁵² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 212.

24. Ebûbekir Abûlazîz b. Ca'fer: *eş-Şâfi*.⁶⁵³

25. el-Muammerî: *Amelü 'l-yevmi ve 'l-leyle*.⁶⁵⁴

26. Ebû İsmâîl el-Ensârî: *el-Fârûk*.⁶⁵⁵

27. Hüseyin b. el-Hasan el-Mervezî: *Kitâbü's-sıyâm*.⁶⁵⁶

İbn Receb'in Kaynak Kullanımına Dair Değerlendirme

Tespit ettiğimiz kaynaklardan yola çıkarak İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'sinin tamamlanmamış olmasına rağmen zengin bir kaynak yelpazesi olduğunu söyleyebiliriz. Müellifin kaynak kullanımına dair öne çıkan ilk husus atıfta bulunduğu eserlerin oldukça erken döneme ait olmasıdır. Evet, onun kullandığı eserlerin çoğu hicrî ilk 4 asırın âlimlerinin yazdığı eserlerdir. Ayrıca maalesef büyük bir kısmı günümüze ulaşmamış olan Bakî b. Mahled'in *Müsned*'ine yaklaşık 30 kere atıfta bulunmuş olması bu kıymetli eseri görüp ondan istifade ettiğini göstermektedir.

İbn Receb'in şerhinde önemle üzerinde durduğu konulardan biri de illetler konusudur. Bu alanda farklı kaynaklardan istifade etmiştir. İletler konusunda kendisinden en çok istifade ettiği âlim, bu alanın önde gelen şahsiyetlerinden Dârekutnî olmuştur. Dârekutnî'nin *el-İlel*'ine 47 yerde müracaat etmiştir. Ayrıca İbn Ebû Hâtim, Ebû Osmân el-Berzaî, Esrem, Tirmizî, Hallâl, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi âlimler ile iliminde İbn Receb'in istifade ettiği âlimlerdir.

Müellif, mezhebî kabullerinin de etkisiyle Ahmed b. Hanbel'den çokça yararlanmıştı. Bu hususta suâlât tarzı eserlerin çokça kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin Harb el-Kirmânî'nin hocası Ahmed b. Hanbel'e sorduğu sorulardan oluşan *es-Suâlât*'a 93, Hanbel b. İshâk'ın *es-Suâlât*'ına 43 kere başvurmuştur. Ayrıca Ca'fer b. Muhammed, Ebû'l-Hâris, Hasan b. Sevr, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, müellifin bu alanda yararlandığı diğer âlimlerdir.

⁶⁵³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 223.

⁶⁵⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5., s. 154.

⁶⁵⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 109.

⁶⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 5.

İbn Receb'in kaynak kullanımında dair dikkat çekici bir başka husus da müracaat ettiği şerhlerdir. Bu alanda en fazla İbn Abdülberr ve Hattâbî'den yararlanmış; bu iki âlimin şerhleri onun en fazla istifade ettiği eserler olmuştur. *Temhîd ve İstizkâr*'a toplam 200'den fazla, Hattâbî'nin şerhlerine ise 100'den fazla müracaat etmiştir. Ayrıca Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr, el-Mühelleb b. Ahmed b. Ebû Sufra, İbnü's-Salâh şerhlerinden yararlandığı diğer âlimlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN RECEB'İN FETHU'L-BÂRÎ'DEKİ ŞERH METODU

Bu bölümde ele alınacak temel konular; İbn Receb'in sened ve metin değerlendirme metodu, kelimeleri tahlil metodu, hadislerin muhteva izahı, muhtelifü'l-hadîs alanında yaptığı değerlendirmeler ve Buhârî'nin *Sahih*'inde kullandığı bâb başlıklarının değerlendirilmesi olacaktır. İlk olarak sened ve metin değerlendirme konusu ele alınacağı için bu alana dair bazı bilgileri aktaracağız.

Süyûtî, İbn Cemâa'dan (733/1333) nakille usûl-i hadîs'i şöyle tarif etmiştir: “Kendisiyle makbûl ve merdûd olması açısından sened ve metnin bilindiği kurallar bütünüdür.”⁶⁵⁷ Bu tarife bakıldığında muhaddislerin hem sened hem de metin değerlendirmesine verdiği önem göze çarpmaktadır. Öyleyse muhaddisler hadisin sıhhatini tespit noktasında sadece senedle meşgul olmamış bilakis hadisi hem sened hem de metin kriterlerine tâbi tutmuşlardır. Bu husus sahih hadisin şartları incelendiğinde de açık bir şekilde görülür. Zira hadis âlimlerine göre sahih hadisin şartları şunlardır:

1. Senedin muttasıl olması,
2. Râvilerin âdil olmaları,
3. Râvilerin zabt sahibi olmaları,
4. Şazlığın bulunmaması,
5. İletinin bulunmaması.⁶⁵⁸

Bu beş şarttan ilk üç tanesi senedle alakalı, son iki şart ise hem metin hem de senedle alakalıdır. Çünkü şaz ve illetli oluşun tespiti için mutlaka rivâyetler arasında mukayese yapmak gerekmektedir. Ayrıca şüzûz ve illet bulunması gerekçesine

⁶⁵⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 1, s. 26.

⁶⁵⁸ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 1, s. 60.

binaen “senedin sıhhati metnin sıhhatini gerektirmez”⁶⁵⁹ şeklinde ifade edilen usûl kaidesi de muhaddislerin hadisin sıhhatini tespitinde metne verdikleri ihtimamın bir başka göstergesidir.

3.1. İbn Receb’in Sened Tenkit Metodu

İbn Receb el-Hanbelî’nin *Fethu’l-Bârî*’deki sened tenkit metodu incelendiğinde onun hadisçiliğinin daha çok konuyla alakalı farklı kaynaklardan getirdiği rivâyetleri değerlendirirken ortaya çıktığı görülecektir. Buna gerekçe olarak Buhârî’nin hadislerinin sıhhati noktasındaki genel kabul gösterilebilir. Bununla birlikte aşağıda örneği verileceği üzere bazı noktalarda Buhârî’ye tenkitleri de bulunmaktadır.

Buhârî’nin muallâk olarak getirdiği isnadların tespiti şârihlerin üzerinde durduğu konulardandır. İbn Receb de diğer şârihler gibi muallâk isnadlar üzerinde durmuştur. Örneğin Buhârî,

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده

Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.”⁶⁶⁰ hadisinin senedini Şa’bî→ Abdullah b. Amr olarak muallâk aktarmıştır. İbn Receb hemen bu muallâk isnadın mevsûl halini okuyucunun dikkatine sunmuştur. Bu muallâk isnadın mevsûl şekli şöyledir: Şu’be→ Abdullah b. Ebü’s-Sefer ve İsmâîl b. Ebû Hâlid→ Şa’bî→ Abdullah b. Amr.⁶⁶¹

Muallâk olan isnadın muttasıl olarak tespitine dair bir başka örnek de şudur: Buhârî, İbn Mes’ud’un (r.a) aktardığı “Yakîn, imanın tamamıdır.” rivâyetini sened zikretmeden muallâk olarak aktarmış, İbn Receb ise bu sözün senedini tespit edip zikretmiştir. Mezkûr rivâyet; A’meş→ Ebû Zabyân→ Alkame→ İbn Mes’ud tarihiyle aktarılmıştır.⁶⁶²

⁶⁵⁹ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi şerhi elfıyyeti’l-hadîs*, I-IV, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü’s-sünne, Mısır, 2003, c. 1, s. 119.

⁶⁶⁰ Buhârî, “İmân”, 3.

⁶⁶¹ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 71.

⁶⁶² İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 55.

İbn Receb, Buhârî'nin bazı değerlendirmelerine katılmadığı zaman bunu açıkça belirtmektedir. Örnek olarak Buhârî'nin, İbn Abbâs tarikiyle rivâyet etmiş olduğu Rasûlullah'ın (s.a.s.), eşi Meymûne (r.anhâ) ile birlikte aynı kaptan yıkandığını bildiren rivâyet gösterilebilir.⁶⁶³ Buhârî bu rivâyeti önce, Ebû Nuaym→ İbn Uyeyne→ Amr→ Câbir b. Zeyd→ İbn Abbâs tarikiyle aktarmış, ardından İbn Uyeyne'nin daha sonraki rivâyetinde İbn Abbâs'tan sonra senede Meymûne'yi (r.anhâ) eklediğini bildirmiştir. Buhârî'ye göre doğru isnad, ilk senede olduğu gibi İbn Abbâs yoluyla aktarılan isnadtır. Ancak İbn Receb, Buhârî'nin bu tercihinin katılmamaktadır ve birçok hadis hâfızının Buhârî'ye ihtilaf edip isnadlarında Meymûne'yi (r.anhâ) zikrettiklerini söyler. Ayrıca metin noktasında da müdahalede bulunan müellif, bu konunun İbn Abbâs tarafından bilinemeyecek mahrem bir konu olduğuna dikkat çekmiştir. İbn Receb, Buhârî'nin tercihinin vehim olarak değerlendirmiştir.⁶⁶⁴

İbn Hacer'e göre Buhârî'nin Ebû Nuaym isnadını tercih etmesinin gerekçesi, muhaddislerin ihtilafı durumlarda kullandıkları tercih sebeplerinden birisi olan hadisi önce işiten râvinin rivâyetinin öncelenmesi kaidesidir.⁶⁶⁵ Buhârî de bu kaideyi uygulamış ve Ebû Nuaym'ın İbn Uyeyne'den semâın daha eskiye dayanmasından dolayı Meymûne'nin (r.anhâ) zikredilmediği isnadı tercih etmiştir.

Bu konuda farklı görüşlerin ileri sürülmesinin sebebi âlimlerin tercih sebeplerine yaklaşım farklılığı olmuştur. Buhârî semâın daha eskiye dayanmasını tercih sebebi görürken, İbn Receb râvilerin çokluğunu tercih sebebi görmüştür. Bu farklı yaklaşım doğal olarak sonuca yansımıştır.

İbn Receb'in Buhârî'nin isnadını yönelttiği tenkitlerden bir diğeri de şu rivâyettir:

يصلون لكم، فإن أصابوا فلكم، وإن أخطئوا فلكم وعليهم

⁶⁶³ Buhârî, "Ğusl", 3.

⁶⁶⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 238.

⁶⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 622.

“İmamlar sizin için namaz kıldırırlar. Eğer isabet ederlerse/doğru kıldırırlarsa hem sizlere hem de onlara sevap vardır. Eğer yanlış kıldırırlarsa size sevap onlara günah vardır.”⁶⁶⁶ Hem bu rivâyeti tahrîc etmek, hem de senedde bulunan Abdurrahmân b. Abdullah b. Dînâr’dan hadis aktarmak noktasında Buhârî’nin teferrüd ettiğini yani; Müslim’in rivâyet etmediği halde sadece Buhârî’nin rivâyet ettiğini söyleyen İbn Receb, İbn Maîn ve başka münekkitlerin Abdurrahmân b. Dînâr’ı tazîf ettiğini, Ali b. Medînî’nin “Onun rivâyetlerinden bir kısmında, başkaları tarafından rivâyet edilmeyen münkerler vardır. Hadisleri zayıflar kategorisine yazılır.” diyerek cerh ettiğini aktarmıştır.⁶⁶⁷

İbn Receb bazen de vehim olduğu gerekçesiyle Buhârî’nin isnadına tenkit yöneltir. Gusûl bölümünde aktarılan senedi örnek olarak zikredebiliriz. Buhârî “Kadının cinsel uzvundan erkeğe isabet eden şeylerin yıkanması” bâbında üç farklı sened aktarmıştır. Aktardığı senedler şu şekildedir:

Ebû Ma’mer → Abdü’l-Vâris → el-Hüseyn → Yahyâ → Ebû Seleme → Atâ b. Yesâr → Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (sahâbî) → Osmân b. Affân.

... Yahyâ → Ebû Seleme → Urve b. ez-Zübeyr → Ebû Eyyûb el-Ensârî.

Müsedded → Yahyâ → Hişâm b. Urve → Urve b. ez-Zübeyr → Ebû Eyyûb el-Ensârî → Übeyy b. Ka’b.⁶⁶⁸

İbn Receb rivâyetleri aktardıktan hemen sonra yukarıda verdiğimiz ikinci ve üçüncü senedi değerlendirmeye başlar. İkinci senede göre, Ebû Eyyûb hadisi doğrudan Hz. Peygamber’den dinlemiş, üçüncü senede ise Übeyy b. Ka’b vasıtasıyla almıştır. Müellif, Ebû Eyyûb’un hadisi doğrudan Allah Resûlü’nden aldığına işaret eden ikinci senedin vehim olduğuna dikkat çekip buna delil olarak üçüncü senedi göstermiştir. Zira üçüncü senede, Ebû Eyyûb hadisi doğrudan Hz.

⁶⁶⁶ Buhârî, “Ezân”, 55. Ahmed b. Hanbel’in rivâyetindeki ziyadeyi dikkate aldığımız için hadisi, “Eğer isabet ederlerse/doğru kıldırırlarsa hem sizlere hem de onlara sevap vardır.” şeklinde tercüme ettik. Zira *Müsned*’deki ibare şu şekildedir: “فَإِنْ أَصَابُوا فَلَكُمْ وَلَهُمْ”. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 14, s. 299, h. 8663. İbn Hacer de hadisin bu şekilde anlaşılması gerektiğine atıfta bulunmuştur. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. 2, s. 573.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. 4, s. 142.

⁶⁶⁸ Buhârî, “Gusûl”, 29.

Peygamber'den almamış, Übeyy b. Ka'b'tan öğrenmiştir. İbn Receb bu vehime Dârekutnî'nin de temas ettiğini belirterek onu referans göstermiştir.⁶⁶⁹

İbn Receb'in Dârekutnî'den referansla gündeme getirdiği vehime İbn Hacer de dikkat çekmiş, ancak onun değerlendirmesi vehmi ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. İbn Hacer'e göre Ebû Eyyûb, hadisi hem doğrudan Allah Resûlü'nden (s.a.s.) dinlemiş hem de Übeyy b. Ka'b'tan almıştır. Zira Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla aktardığı rivâyette, doğrudan Hz. Peygamber'den aktardığı rivâyette bulunmayan bir kısım yer almaktadır. Bu durum iki isnadın sıyâkının farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den dinlediğini gösteren sened ile Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla aldığını gösteren sened karşılaştırıldığında, Ebû Seleme'nin Hişâm b. Urve'den kıymet, yaş ve ilim bakımından daha üstün olduğu görülecektir. Yani İbn Hacer'e göre şayet bir tercihte bulunmak gerekirse Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Allah Resûlü'nden aldığını gösteren Ebû Seleme tarikini tercih etmek gerekir. İbn Hacer, Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den de aldığını ispat etmek için Dârimî⁶⁷⁰ ve İbn Mâce'nin⁶⁷¹ rivâyetlerini delil göstermiştir.⁶⁷²

Hadis kaynakları içerisinde en sahih olan kitap, Buhârî'nin *Sahîh*'i, ardından da Müslim'in *Sahîh*'idir.⁶⁷³ Buradaki öncelik kitabın tamamı itibariyledir. Ayrı ayrı her bir hadis için aynı öncelik durumu söz konusu olmayabilir. Örneğin, Buhârî, Yahyâ b. Sâlih → Fuleyh b. Süleymân → Hilâl b. Ali → Enes b. Mâlik kanalıyla

عن أنس بن مالك، قال: صلى بنا النبي صلى الله عليه وسلم صلاة، ثم رقي المنبر، فقال
في الصلاة وفي الركوع: «إني لأراكم من ورائي كما أراكم»

⁶⁶⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1 s. 331. Dârekutnî yukarıda İbn Receb'in temas ettiği vehime *el-İlel*'inde temas etmiştir. Bkz. Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelül'l-vâride fî ehâdîsi'n-Nebeviyye*, I-XV, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah es-Selefi vd., Dâru Taybe, 1985, Riyad, c. 3, s. 32.

⁶⁷⁰ Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Ammâr et-Tayyâr ve İzeddîn Dallî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2017, "Tahâret", 73.

⁶⁷¹ İbn Mâce, "Teyemmüm", 110.

⁶⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 673.

⁶⁷³ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr, Dâru'l-fikr, Dımaşk, 1998, s. 18.

Rasûlullah (s.a.s.) bize namaz kıldırды, sonra minbere çıkıp namaz ve rukû' hakkında şöyle buyurdu: “Ben sizi önümden gördüğüm gibi arkamdan da görüyorum.”⁶⁷⁴ hadisini aktarmıştır. İbn Receb değerlendirmesine Müslim'in isnadına atıfta bulunarak başlar ve onun bu hadisi Şu'be ve Saîd b. Ebû Arûbe'nin Katâde kanalıyla aktardığını söyler.⁶⁷⁵ Ardından Buhârî'nin, Müslim'in bu hadiste tercih ettiği isnadı neden tercih etmediğine değinen müellif gerekçe olarak Müslim'in isnadındaki Katâde'nin semâını tasrih etmemesi üzerinde durur. Buhârî ise *Sahîh*'inde, Fuleyh b. Süleymân'ın Hilâl b. Ali tarikiyle aktardığı başka hadisler de aktarmıştır.⁶⁷⁶ Öyleyse Buhârî bu tariki bildiği için tercih etmiştir.

İbn Receb daha sonra Hilâl b. Ali ve Fuleyh b. Süleymân'ı incelemeye başlamıştır. Hilâl için; İmam Mâlik ve diğer muhaddislerin kendinden hadis rivâyet ettiğini, hadisi yazılabilecek bir şeyh olduğunu belirtmiş, Fuleyh b. Süleymân'la alakalı ise; İbn Maîn (233/848), Ebû Hâtim ve Nesâî'nin, Fuleyh'in kavî olmadığını belirttiklerini, ayrıca İbn Maîn'in “Kendisiyle ihticâc edilmez.” diyerek tazîf ettiğini, Ebû Kâmil'in, Fuleyh'in hadisinden sakındığını, Ebû Zur'a er-Râzî'nin de (264/878) Fuleyh'i tazîf ettiğini aktarmıştır. Tüm bu değerlendirmelerin ardından İbn Receb, Müslim'in tercih ettiği Şu'be → Katâde → Enes tarikinin, her ne kadar Katâde semâını tasrih etmese de Fuleyh → Hilâl → Enes tarikinden daha güçlü olduğu sonucuna varmıştır.⁶⁷⁷ Bu örnekte, İbn Receb hem Buhârî'nin tercihine tenkitte bulunmuş hem de Müslim'in isnadını daha sahih kabul etmiştir.

İbn Receb, Buhârî'deki bir isnadı değerlendirirken mukayese yaparak diğer kaynaklardaki isnadlara da atıf yapmaktadır. Örneğin Ebû Âsım → İbn Cüreyc → İbn Ebî Müleyke → Urve b. Zübeyr → Mervân b. el-Hakem → Zeyd b. Sâbit tarikiyle aktarılan hadiste Zeyd b. Sâbit, Mervân'a

ما لك تقرأ في المغرب بقصار، وقد سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ بطولى

الطويلين

⁶⁷⁴ Buhârî, “Salât”, 40.

⁶⁷⁵ Müslim, “Salât”, h. 425.

⁶⁷⁶ Bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 32, 70, “Bedu'l-halk”, 8.

⁶⁷⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 276-277.

“Neden akşam namazında kısâr-ı mufassaldan okuyorsun. Hâlbuki ben Rasûlullah’ın (s.a.s.) tûle’t-tûleyn (iki uzun sureden daha uzun olanı) okuduğunu işittim.”⁶⁷⁸ demiştir. Hadisi aktardıktan sonra diğer isnadlara değinen İbn Receb, Nesâî’nin bu hadisi iki ayrı tarikten aktardığını belirtmiştir. Tariklerden birisi; Şuayb b. Ebî Hamza → Hişâm b. Urve → Urve b. Zübeyr → Âişe⁶⁷⁹ tariki, diğeri ise; Ebü’l-Esved → Urve b. Zübeyr → Zeyd b. Sâbit⁶⁸⁰ tarikidir. Ayrıca bu hadis, Yahyâ el-Kattân (198/813), Leys b. Sa’d (175/791), Hammâd b. Seleme (167/784) tarafından şu tarikle aktarılmıştır: Hişâm b. Urve → Urve b. Zübeyr → Zeyd b. Sâbit. İbn Receb, İbn Hibbân⁶⁸¹ ve Dârekutnî’nin⁶⁸² bu isnadı tashih ettiği bilgisini aktarmıştır. Değerlendirmesine devam eden müellif, Hişâm b. Urve merkezli ihtilafa dikkat çekmiştir. Hişâm’dan sonra isnadlar şu şekildedir:

1. Hişâm → Urve → Âişe, Hişâm → Urve → Zeyd b. Sâbit, Hişâm → Urve → Ebü Eyyûb ve Zeyd b. Sâbit (birlikte aktarmışlar).
2. Hişâm → Urve → Ebü Eyyûb veya Zeyd b. Sâbit (şek ile aktarılmış).
3. Hişâm → Urve- Mervân → Zeyd b. Sâbit, Hişâm → Urve (mürsel olarak aktarılmış).

Görüldüğü gibi isnadla alakalı geniş bir mukayese yapan İbn Receb, son olarak isnaddaki bu ıztırab yüzünden Müslim’in hadisi aktarmadığına değinmiştir. Çünkü Müslim’e göre bu isnadlardan doğru olan, Mervân’ın senedde yer aldığı isnaddir. Ancak o, Mervân’dan münferiden hadis rivâyet etmediği için bu hadisi kitabına almamayı tercih etmiştir.⁶⁸³

İbn Receb’in sened değerlendirmesiyle alakalı öne çıkan diğer hususlar şunlardır:

⁶⁷⁸ Buhârî, “Ezân”, 97.

⁶⁷⁹ Ebü Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 2015, “İftitâh”, 67.

⁶⁸⁰ Nesâî, “İftitâh”, 67.

⁶⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sahih*, h. 1836.

⁶⁸² Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-tettabbu’*, thk. eş-Şeyh Abdurrahmân Mukbil b. Hâdî, Dâru kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1985, s. 314.

⁶⁸³ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 4, s. 336-338.

1. Senedde zikredilen râviyi tanıtmaması. Örneğin, Ümeyr b. Habib isimli ravinin sahabî olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁴

2. Konuyla alakalı zikretmiş olduğu rivâyetlerin isnadı hakkında hüküm belirtmesi. Örneğin, İbn Huzeyme ve Hâkim'in, İbn Ömer'den rivâyet ettiği: “Biz bir insanı yatsı ve sabah namazlarında görmediğimizde onun hakkında kötü düşünürdük.”⁶⁸⁵ hadisinin isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁶

3. Ravilerin sika ve zayıf olma açısından durumunu belirtmesi. Örneğin, Süleymân b. Bilâl isimli ravi hakkında “sika-sebt” ifadesini kullanmıştır.⁶⁸⁷ Abdulkerîm Ebû Ümeyye isimli raviyi ise “metrûku'l-hadîs” diyerek cerh etmiştir.⁶⁸⁸

4. Hadisin isnadında merfû ve mevkûf olması açısından bir ihtilaf bulunması halinde bu ihtilafı zikretmesi ve tercihini açıklaması. Örneğin, Huzeyfe'den (r.a) “İslâm sekiz hissedir: İslâm bir hisse, namaz bir hisse, zekât bir hisse, hac bir hisse, ramazân bir hisse, cihâd bir hisse, ma'rûfu emretmek bir hisse, münkerden sakındırmak bir hissedir. Hiçbir hissesi bulunmayan kimse hüsrana uğramıştır.”⁶⁸⁹ şeklinde aktarılan rivâyetin merfû ve mevkûf tariklerinin bulunduğu daha doğrusunun mevkûf olanı olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁰

5. İbn Receb bazen râvilerin tabakalarına temas etmektedir. Ukaylî'den yaptığı alıntı buna örnek olarak verilebilir. “Ukaylî, Abdullah b. Dînâr'ın talebelerinin üç tabaka olduğunu zikretmiştir. Mâlik, Şu'be, Süfyân b. Uyeyne gibi güvenilir olanlar. Süheyl, Yezîd b. el-Hâd ve İbn Aclân gibi şeyh⁶⁹¹ olanlar. Ukaylî, bunların Abdullah

⁶⁸⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 54.

⁶⁸⁵ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî, *Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-müsned ani'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem bi-nakli'l-adl ani'l-adl mevsûlen ileyhi sallallâhu aleyhi ve sellem min ğayri kat' fi'l-isnâd ve lâ cerh fi'nâkâli'l-ahbârî'lletî nezkeruhâ bi meşîeti'llâhi Teâlâ*, I-IV, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2003, c. 2, s. 370; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek alâ's-sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1990, c. 1, s. 330.

⁶⁸⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 39.

⁶⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 68.

⁶⁸⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 279.

⁶⁸⁹ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, I-X, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Mektebetü'l-kudsî, Kahire, 1994, c. 1, s. 38, h. 108.

⁶⁹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 64.

⁶⁹¹ Zehebî, şeyh kavramını tadîl lafızlarının en aşağı derecesinde değerlendirmiştir. Bkz. *Mizânü'l-i'tidâl fi'nakdi'r-ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1963, c. 1, s. 4.

b. Dînâr'dan rivâyetlerinde ıztırâb olduğunu söylemiştir. Son tabaka ise zayıf ravilerdir. Bunlar Abdullah b. Dînâr'dan münker rivâyetlerde bulunurlar. Ancak bu rivâyetler Abdullah b. Dînâr'a değil, zayıf ravilere hamledilir.”⁶⁹²

6. İbn Receb bazen isnadı tam olarak zikreder, bazen sadece sahabî ravisini zikreder, bazen isnadı muhtasar olarak aktarır, bazen de isnadı tamamen hazf eder. Örneğin, Rasûlullah'tan aktarılan “Bana, hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmamak üzere biat ediniz.”⁶⁹³ hadisinin senedini; Ebû'l-Yemân→ Şuayb→ Zührî→ Ebû İdrîs Âizullah b. Abdullah→ Ubâde b. es-Sâmit→ Rasûlullah, şeklinde tam olarak aktarmıştır.⁶⁹⁴ “İbn Abbâs, teyzesi Meymûne'nin yanında geceledi.”⁶⁹⁵ hadisini sadece sahabî ravisini zikrederek aktarmıştır.⁶⁹⁶ “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.”⁶⁹⁷ hadisinin isnadını; Şa'bî→ Abdullah b. Amr→ Rasûlullah şeklinde muhtasar olarak aktarmıştır.⁶⁹⁸ “Rasûlullah (s.a.s.) öğle namazını zevalden sonra/güneşin en sıcak olduğu vakitte kılardı.”⁶⁹⁹ rivâyetinde ise isnadı tamamen hazf etmiştir.⁷⁰⁰

7. İbn Receb konuyla alakalı getirmiş olduğu rivâyetin isnadının Buhârî'nin şartına uygun olup olmadığına temas eder. Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in, İbn İshâk→ Dâvûd b. el-Husayn→ İkrime→ İbn Abbâs tarikiyle rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah'a (s.a.s.) hangi dinin Allah'a daha sevimli olduğu sorulmuş, Allah Rasulü “Kolay olan hanîfliktir.” cevabını vermiştir.⁷⁰¹ İbn Receb bu rivâyetin Buhârî'nin şartlarına uygun olmadığını belirtmiştir. Gerekeç olarak Buhârî'nin, İbn İshâk'ın rivâyetleriyle ihticac etmediğine dikkat çekip, Dâvûd b. Husayn'ın İkrime'den rivâyetlerinin Ali b. Medînî tarafından münker olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Buhârî, Dâvûd b. Husayn ve İkrime'den münferid olarak rivâyet etse de Dâvûd'un

⁶⁹² Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'fâu'l-kebir*, I-IV, thk. Abdulm'utî Emîn el-Kal'acî, Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, Beyrut, 1984, c. 2, s. 247-248; İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 67.

⁶⁹³ Buhârî, “İmân”, 9; Müslim, “Hudûd”, c. 3, s. 1333, h. 1709.

⁶⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 94.

⁶⁹⁵ Buhârî, “Vitr”, 1.

⁶⁹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 187.

⁶⁹⁷ Buhârî, “İmân”, 3.

⁶⁹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 71.

⁶⁹⁹ Buhârî, “Mevâkîtü's-salâh”, 18.

⁷⁰⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 60.

⁷⁰¹ İbn Hanbel, *Müsned*, c. 4, s. 16, h. 2105.

İkrime'den rivâyetlerini münker görme noktasında hocası Ali b. Medîni'ye uymuştur.⁷⁰² Bu örnekte İbn Receb, Buhârî'nin şartını tespitte önemli bir ayrıntıya değinmiştir. Zira Buhârî'nin, İbn Husayn ve İkrime'den münferid olarak rivâyette bulunmasını onun şartını tespit noktasında yeterli görmemiş, İbn Husayn'ın İkrime'den rivâyetini münker olduğu gerekçesiyle almadığını tespit etmiştir. Öyleyse Buhârî'nin şartlarını tespitte bir râviden rivâyette bulunmasını yeterli görmeyip aynı zamanda o râvinin hangi hocadan rivâyette bulunduğu da mutlaka bakmak gerekmektedir.

8. İbn Receb'in şerh ettiği hadisin âli ya da nâzil olduğuna dikkat çekmesi de sened değerlendirme hususiyetlerinden bir diğeridir. Örneğin Buhârî "İmam namazı uzattığında, cemaatten birinin bir ihtiyacı olması durumunda namazdan ayrılıp ayrılamayacağına" dair açtığı bâb başlığı altında iki rivâyet zikretmiştir. Rivâyetlerin senedi şu şekildedir:

حدثنا مسلم بن إبراهيم، قال: ثنا شعبة، عن عمرو، عن جابر بن عبد الله

حدثني محمد بن بشار: ثنا غندر: ثنا شعبة، عن عمرو: سمعت جابر بن عبد الله

Buhârî'nin ilk senedinde dört râvi yer almakta iken, ikinci senedinde ise beş râvi bulunmaktadır. Dolayısıyla ilk isnad ikinciye nispetle âli olmaktadır. İbn Receb, Buhârî'nin âli isnadla birlikte nâzil isnadı da aktarmasının gerekçesini, nâzil isnadın metnindeki ziyadenin açtığı bâb başlığını desteklemesi olarak açıklamıştır.⁷⁰³

3.2. Metinleri Şerh Metodu

İbn Receb'in hadis metnini tenkit ve değerlendirmelerine bakıldığında, sened tenkidinde gösterdiği ihtimamı metin tenkidinde de gösterdiği görülecektir. Müellif, hadis metnini tarihi veriler ışığında anlama çabası, metindeki şazlık, metni İsrâiliyat olduğu gerekçesiyle tenkit etme, metindeki bir ziyadenin tespit edilmesi, idrac gibi konularda değerlendirmeler yapmıştır. Tabii ki bu konular hem hadisin doğru

⁷⁰² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 150.

⁷⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 162.

anlaşılmasına yardımcı olmuş, hem de en doğru metni bulma noktasında yol göstermiştir.

3.2.1 Metni Tarihi Veriler Işığında Anlama Çabası

Muhaddislerin sahih hadis metnini tespit noktasında ortaya koydukları kriterlerden birisi de hadisi tarihi bilgilerden yardım alarak anlamaktır. Hadiste, hadisin vukû zamanına delalet eden bir bilgi bulunur, bu bilgi muhaddisin daha önceki bilgisine yani o vakıanın gerçekleştiği doğru tarih bilgisine ters olursa, muhaddis ya o hadisin tamamının sahih olmadığına hükmeder, ya da tarihi bilgilere ters olan ziyade râvilerden birisi tarafından eklendiyse ve hadisin geri kalan kısmından ayrılması mümkünse o ziyadenin sahih olmadığına hükmeder.⁷⁰⁴

Muhaddislerin, tarihi bilgileri, sahih hadisleri zayıf olanlardan ayırt etmek noktasında ölçüt olarak kullanmaları birçok örnekle desteklenebilir.⁷⁰⁵ Bu örnekler hem *Sahîhayn*'da hem de diğer hadis kitaplarında yer almaktadır. Ancak biz konumuzla doğrudan ilgili olması açısından İbn Receb'in bu husustaki değerlendirmeleriyle yetinmek istiyoruz. Zira o da hadisin doğru anlaşılması için tarihi verilerden yardım almıştır. Örneğin, Mescid-i Nebevî'nin yapımıyla alakalı Buhârî'nin aktardığı rivâyette, Ebû Saîd el-Hudrî şöyle demiştir:

كنا نحمل لبنة لبنة وعمار لبنتين لبنتين

“O gün biz bir tuğla taşıırken Ammâr ikişer ikişer tuğla taşıyordu.”⁷⁰⁶ Bu ifadeden kendisinin de mescidin yapımında bizzat çalıştığı anlaşılmaktadır. Tam bu nokta üzerinde duran İbn Receb, bunun tarihi verilerle birlikte değerlendirmesine başlamıştır. Müellifin değerlendirmesi şu şekildedir: “Ebû Saîd'in, ‘O gün biz bir tuğla taşıırken Ammâr iki tuğla taşıyordu.’ sözü, onun, mescidin yapımına tanık olduğuna ve bizzat çalıştığına işaret etmektedir. Bu durum, hadisin kastının, mescidin ilk bina edilişi değil, ikinci kez bina edilişi olduğunu göstermektedir. Çünkü siyercilerden bir grubun belirttiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.) Hayber’i

⁷⁰⁴ Misfer Ğurmullah Dümeynî, *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne*, Riyad, 1984, s. 183.

⁷⁰⁵ Örnekler için bkz. Dümeynî, *Mekâyis*, s. 183-191.

⁷⁰⁶ Buhârî, “Salât”, 62.

fethettikten sonra mescidini ikinci kez bina etmiş ve bir mislini eklemiştir. Biz bu söylediğimize, Ebû Saîd'in mescidin yapımına katılması ve tuğla taşımalarını delil gösterdik. Çünkü mescidin ilk kez yapımında Ebû Saîd, on ya da daha küçük yaşlardaydı. Zira Rasûlullah (s.a.s.), onu Uhud Savaşı gününde yaşının küçük olması gerekçesiyle geri çevirmiş ve savaşa katılmasına izin vermemiştir. Uhud Savaşı günü, Ebû Saîd yaklaşık 13 yaşındaydı. Bu savaş, hicrî üçüncü senenin sonunda olmuştur. Öyleyse on yaşında yahut daha küçük olan birinin, adamlarla birlikte mescidin yapımında çalışma ihtimali uzaktır.”⁷⁰⁷

Konuyla alakalı benzer bir örnek de şudur:

عن عبد الله بن عباس، أنه قال: أقبلت راكبا على حمار أتان، وأنا يومئذ قد ناهزت

الاحتلام

İbn Abbâs (r.anhumâ), Rasûlullah'ın (s.a.s.) Mina'da kıldıracağı bir namaza kendisinin de binit üzerinde gelerek iştirak ettiğini ve o gün buluğ çağına yakın bir yaşta olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁸ İbn Receb konuyla alakalı Buhârî'nin *Sahîh*'inden getirdiği başka rivâyette⁷⁰⁹ bu olayın veda haccında gerçekleştiği ziyadesine dikkat çekmiştir. Daha sonra o, Müslim'in *Sahîh*'inden mütâbi olarak aktardığı rivâyette, bu olayın Mekke'nin fethinde ya da veda haccında cereyan ettiği yönündeki şekke atıfta bulunmuştur.⁷¹⁰ Müslim'in rivâyetini değerlendiren İbn Receb, Mekke'nin fethi bilgisinin doğru olmadığını belirtir. Buna gerekçe olarak İbn Abbâs'ın o gün buluğa yakın bir yaşta olmadığını⁷¹¹ ayrıca Mekke'nin fethinde Rasûlullah'ın (s.a.s.) Mina'da ya da Arafat'ta namaz kılmadığını göstermiştir.⁷¹²

⁷⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 377-378.

⁷⁰⁸ Buhârî, “Salât”, 89.

⁷⁰⁹ Buhârî, “Meğâzî”, 79.

⁷¹⁰ Müslim, “Salât”, h. 504.

⁷¹¹ Abdullah b. Abbâs'ın doğum tarihiyle alakalı genel kanaat hicretten üç sene olduğu yönündedir. Bkz. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992, c. 3, s. 933; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'arifeti's-sahâbe*, I-VI, Dâru'l-fikir, Beyrut, 1989, c. 3s, 187; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî (852/1449), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, bty., c. 4 .s 122

⁷¹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 478-479.

Yukarıda aktardığımız ilk örnek, İbn Receb'in tarihi verilerden ve siyer kaynaklarından yararlanarak Buhârî'nin rivâyetini doğru bir şekilde anlama çabasını gösterirken, ikinci örnekte müellif, Müslim'in rivâyet ettiği bir hadise atıfta bulunmuş ve oradaki şekki yine tarihi bilgilere uymadığı gerekçesiyle tenkit etmiştir. Onun bu tutumu metni anlama noktasında tarihi verilere önem verdiğini göstermektedir.

3.2.2. Metni İsrâiliyat Olduğu Gerekçesiyle Tenkit Etme

İsrâiliyat kelimesi, İsrâiliyye kelimesinin çoğuludur. İsrâiliyye kelimesi İsrâil ismine nispet edilmektedir. İsrâil, Yahûdilerin kendisine nispet edildiği Yakûb b. İshâk b. İbrâhîm'dir. İsrâiliyyat lafzının zahiri, Yahudi kaynaklarında rivâyet edilen kıssalar için kullanıldığına işaret etse de tefsir ve hadis âlimleri bu kelimeyi Yahudi kıssasından daha geniş ve daha kapsamlı kullanmaktadırlar. Bu lafız tefsir ve hadis âlimlerinin terminolojisinde aslı itibariyle Yahudi, Hristiyan ya da diğer dinlerin kaynaklarına nispet edilip tefsir ve hadise girmiş eski masallara işaret etmektedir. Bazı âlimler bu terimi daha geniş manada kullanıp Yahudilerin ve diğer İslâm düşmanlarının tefsir ve hadise sokuşturduğu, aslı kaynaklarda yer almayan haberler için de kullanmaktadırlar.⁷¹³

İsrâilî bir bilginin kabulü ve reddi noktasında İslâm âlimlerinin genel duruşu şöyledir: onlardan gelen bilgi bizim şeriatımıza ters değilse rivâyet edilmesi caizdir. Bu noktada ehl-i kitaba müracaat etmeyi salık veren âyetler ve Allah Rasûlü'nün "İsrâiloğullarından naklediniz. Bunda bir sakınca yoktur."⁷¹⁴ hadisi delildir. Şayet onlardan gelen bilgi bizim şeriatımıza ters ya da aklın tasdik etmeyeceği türden bir bilgi ise rivâyet edilmesi caiz değildir. Çünkü ne Allah'ın onlara müracaat etmeyi mübah kılması ne de Allah Rasûlü'nün onlardan rivâyette bulunmayı serbest bırakması yalan olan bilgilerin aktarımını kapsamamaktadır. İsrâiliyat kabildinden bilginin son kısmı, bizim şeraitimizin hakkında hüküm beyan etmemiş olduğu; doğruluğuna ya da yalan olduğuna dair delil bulunmayıp her ikisine de ihtimali bulunanlardır. İsrâilî bilginin bu kabilden olanlarının hükmü; hakkında tevakkuf edip

⁷¹³ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kahire, bty., s. 13-14.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 16, s. 125, h. 10130; Ebû Dâvûd, "İlim", 11.

tasdik ya da tekzip edilmemesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Ehl-i kitabı tasdik ya da tekzip etmeyiniz."⁷¹⁵ hadisi, İsrâilî bilginin bu kısmına hamledilir.⁷¹⁶

İbn Receb bazen metni İsrâiliyat olduğu gerekçesiyle tenkit etmiştir.⁷¹⁷ Örneğin, Buhârî'nin, Abdullah b. Zeyd tarikiyle rivâyet ettiği hadis şu şekildedir:

رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم مستلقيا في المسجد، واضعا إحدى رجليه على الأخرى

"Abdullah, Rasûlullah'ı (s.a.s.) mescitte bir bacağını diğerinin üzerine atmış halde sırt üstü yatarken görmüştür."⁷¹⁸ Hadisin şerhinde bir bacağın diğerinin üzerine atılarak oturulmasıyla alakalı hükümlere değinen İbn Receb, âlimlerin birçoğunun bu oturuş şekline cevaz verdiğini söylemiştir. Daha sonra Ebû Miclez'in konuyla alakalı fetvasına değinen müellif, onun da bu oturuş şeklinde bir beis görmediğini; bir bacağı diğerinin üzerine atarak oturmanın hoş görülmemesinin, Yahudilerin söylediği bir söz olduğunu belirttiğini aktarmıştır. Yahudiler: "Allah Teâlâ gökleri ve yeri yaratmış sonra istirahatâ çekilmiş ve bu şekilde oturmuştur." dedikten sonra

ولقد خلقنا السماوات والأرض وما بينهما في ستة أيام وما مسنا من لغوب

"Gökleri ve yeri altı günde yarattık da bir yorgunluk çekmedik."⁷¹⁹ âyet-i kerîmesi inmiştir. İbn Receb bu naklin ardından Katâde b. Nu'mân'ın aktardığı kutsî hadisi gündeme getirmiştir. Bu rivâyete göre Allah Teâlâ, "Bu şekilde oturmak insanlar için uygun değildir." demiştir.⁷²⁰ Bu rivâyetin aslının olmadığını belirten İbn Receb, Yahudilerden alınmış bir söz olduğunun altını çizmiştir. Şu sorularla da metnin sahih olmadığı noktasındaki görüşünü desteklemiştir: "Şayet Rasûlullah (s.a.s.) Allah Teâlâ'dan aktardığı kutsî hadiste bu oturuş şeklinin insanlar için uygun olmadığını söylemişse neden kendisi oturmuştur? Eğer daha önce oturdu da sonra bu

⁷¹⁵ Buhârî, "Tefsir", 13.

⁷¹⁶ Zehebî, *el-İsrâiliyyât*, s. 49.

⁷¹⁷ Hadislerin metin tenkidi prensipleri arasında sayılan İsrâiliyat ile alakalı daha geniş bilgi için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Otto Yayınları, Ankara, 2015, 1. Baskı, s. 469-483; Veli Atmaca, "Hadis'te İsrâiliyat", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Şanlıurfa, 1996.

⁷¹⁸ Buhârî, "Salât", 85.

⁷¹⁹ Kâf Sûresi, 50/22.

⁷²⁰ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *İbtâlû't-te'vilât fi ahbâri's-sifât*, I-II, thk. Muhammed b. Hamd el-Hamûd en-Necdî, , Dâru ilâfî'd-devliyye, Kuveyt, bty., c. 1, s. 187.

oturuş şekli neshedildiyse neden daha sonra sahâbe içerisinde Rasûlullah'ı (s.a.s.) en iyi bilen ve sünnetine en fazla tabi olan râşid halifeler bu şekilde oturmaya devam etmişlerdir?"⁷²¹

İbn Receb'in, Katâde b. Nu'mân'dan aktarılan rivâyeti tenkit ederken öne sürdüğü gerekçeler şöyledir: rivâyetin İsrâiliyat olması, Allah Rasûlü'nün ve onun sünnetini çok iyi bilen halifelerin uygulamasının rivâyetin tersi istikametinde gerçekleşmiş olması.

3.2.3. Metindeki Şazlığı ve Vehimi Tespit Etme

Üçüncü bölümün ilk satırlarında belirtildiği üzere muhaddisler bir hadisin sahih kabul edilebilmesi için beş şart ileri sürmektedirler. Bu şartlardan birisi de hadisin sened ya da metninin şaz olmamasıdır.⁷²² İbn Hacer şaz kavramını şöyle tarif etmiştir: "Râviye, zaptı daha güçlü olan başka bir râviyle, sayısı daha fazla olan râvilerle ya da daha başka tercih vecihlerinden birisiyle muhalefet edilecek olursa; râcih olana mahfûz, onun mukabili olan mercûha ise şaz ismi verilir."⁷²³

İbn Receb'in metinle alakalı değerlendirmelerinin bir kısmı da metindeki şazlık üzerinedir. Örneğin, Buhârî'nin rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah (s.a.s.), hac esnasında özel gününde olan ve hac menâsikini yerine getiremeyeceğinden endişelenen ve üzülen Hz. Âişe'ye hitaben şöyle buyurmuştur:

فأفعلني ما يفعل الحاج، غير أن لا تطوفي بالبيت حتى تطهري

"Temizleninceye kadar Kâbe'yi tavaf etmek dışında hac yapan kimsenin yaptığı tüm fiileri yapabilirsin."⁷²⁴ Konuyla alakalı farklı rivâyetlere değinen İbn Receb, bu bağlamda İmam Malik'in *Muvatta*'nda yer alan rivâyete de temas ederek o rivâyetteki Kâbe'yi tavaf etme yasağının dışında bir de Safâ ile Merve'nin de sa'y edilemeyeceği ziyadesine dikkat çeker. *Muvatta*'daki rivâyet şöyledir:

⁷²¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 452-453.

⁷²² Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 1, s. 60.

⁷²³ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 146-147.

⁷²⁴ Buhârî, "Hayz", 7.

افعلي ما يفعل الحاج، غير أن لا تطوفي بالبيت، ولا بين الصفا والمروة، حتى تطهري

İbn Receb bu ziyadenin Mâlik'in öğrencilerinden ve *Muvatta* râvilerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'ye (234/849) ait bir vehim olduğunu belirtir. Zira Yahyâ'nın dışında diğer *Muvattâ* râvileri bu ziyadeyi aktarmamıştır.⁷²⁵ İbn Receb'in burada vehim kavramını hadis uslûlü kaynaklarındaki şaz kavramıyla muradif kullandığını düşünüyoruz. Zira o, Yahyâ el-Leysî'nin diğer râvilere muhalefetini vehim kavramıyla ifade etmiştir. Muhtemelen müellif bu kullanımıyla şazlığın gerekçesine temas etmiş olmaktadır.

İbn Receb'in metindeki vehmi tespit çabası, Hz. Âişe'den rivâyet edilen şu hadiste de göze çarpmaktadır.

عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم، أن أم حبيبة استحيزت سبع سنين، فسألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك، فأمرها أن تغتسل، فقال: «هذا عرق» فكانت تغتسل لكل صلاة

“Ümmü Habîbe, yedi sene istihâze oldu. Bu durumu Rasûlullah'a (s.a.s.) sordu. Rasûlullah da (s.a.s.) ona yıkanmasını emretti ve “Bu damardan gelen bir kandır.” dedi. Ümmü Habîbe her namaz için yıkanır.”⁷²⁶

İbn Receb, birçok rivâyette istihâze olan kişinin Ümmü Habîbe olarak aktarıldığını, bazı rivâyetlerde⁷²⁷ Ümmü Habîbe bint Cahş şeklinde babasının ismi de zikredilerek geldiğini belirttikten sonra, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin vehmederek bu ismi Zeyneb bint Cahş olarak rivâyet ettiğini söylemiştir.⁷²⁸ Müellif, İmam Mâlik⁷²⁹, Müslim⁷³⁰ ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin⁷³¹ de istihâze olan ismi, Zeyneb bint Cahş

⁷²⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 373.

⁷²⁶ Buhârî, “Hayz”, 26.

⁷²⁷ Müslim, “Hayz”, 14, h. 334.

⁷²⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, I-IV, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicre, Mısır, 1999, c. 3, s. 54, h. 1542.

⁷²⁹ Mâlik, *Muvatta*, h. 142.

⁷³⁰ İbn Receb, Müslim'in *Sahîh*'inde aktarılan bir tarikte de Zeyneb bint Cahş isminin zikredildiğini söylemiştir. Ancak yaptığımız taramada Müslim'in *Sahîh*'inde, Bint Cahş olarak, yani isim zikredilmeden aktarıldığını tespit ettik. Bkz. Müslim, “Hayz”, 14, h. 334.

⁷³¹ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 106.

olarak naklettiğini belirtmiştir. Ayrıca, İbn Abdülberr'in⁷³², Mâlik b. Enes'in rivâyetindeki Zeyneb bint Cahş isminin vehim olduğuna, doğrusunun Ümmü Habîbe olduğuna dikkat çektiğini aktarmıştır.⁷³³

3.2.4. Metindeki İdracı Tespit Etme

İbn Receb, hadisin metnini doğru biçimde tespit etme noktasında metne yapılan idrac üzerinde önemle durmaktadır. Konuyla alakalı örneklere geçmeden önce metin idracını tarif etmek yerinde olacaktır. İbn Dakîk el-İd metin idracını şöyle tarif etmiştir: “Bazı râvilerin, Rasûlullah’ın (s.a.s.) sözü ile birlikte eklemiş oldukları lafızlardır. Bu lafızlar görünüşte Rasûlullah’ın (s.a.s.) sözüymüş gibi durur ancak bir delil ile râvinin sözü olduğu anlaşılır.”⁷³⁴ Tariften de anlaşılacağı üzere metin idracını tespit etmek, Rasûlullah’ın (s.a.s.) sözüye râvinin sözünü ayırt etmeyi ve neticede doğru hadis metnini elde etmeyi sağlayacaktır.

Buhârî’nin, Ebü’l-Yemân → Şuayb → Zührî → Enes b. Mâlik (r.a) tarihiyle rivâyet ettiği hadiste, Rasûlullah’ın (s.a.s.) ikinci namazını kıldığı vakit belirtilmektedir. Buna göre:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي العصر والشمس مرتفعة حية، فيذهب الذاهب إلى العوالي، فيأتيهم والشمس مرتفعة

“Rasûlullah (s.a.s.) ikinci namazını kıldığında güneş yüksek ve canlı olur, birisi avâlî/ Medine’nin civar köylerine gitse güneş yüksekliğini korurdu.”⁷³⁵ Hadisin devamında bazı civar köylerin Medine’den dört mil ya da dört mile yakın bir uzaklıkta olduğu belirtilmiştir. Buhârî bu rivâyetin hemen ardından benzer manadaki bir rivâyeti; Abdullah b. Yûnus → Mâlik → İbn Şihâb ez-Zührî → Enes b. Mâlik tarihiyle de aktarmıştır. Ancak ikinci rivâyette avâlî ile alakalı bilgi yer almamaktadır. İbn Receb, Buhârî’nin, Zührî’nin öğrencilerinden Şuayb kanalıyla

⁷³² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, I-IX, thk. Sâlim Muhammed Atâ v.d., Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 2000, c. 1, s. 343.

⁷³³ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 453.

⁷³⁴ Ebü’l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî İbn Dakîki’l-İd, *el-İktirâh fi beyâni’l-istilâh*, thk. Kahtân Abdurrahîm ed-Dûrîyy, Dâru’l-ulûm, Ürdün, 2008, s. 301.

⁷³⁵ Buhârî, “Mevâkîti’s-salât”, 13.

yaptığı rivâyetin sonundaki avâlî ile alakalı bilginin Zührî tarafından yapılan bir idrac olduğunu belirtmiştir.⁷³⁶ Müellif bu sonuca rivâyetleri mukayese ederek ulaşmıştır.

Konumuzla alakalı başka bir örnek, Buhârî'nin, Eyyûb b. Süleymân→ Ebû Bekir→ Süleymân b. Bilâl→ Sâlih b. Keysân→ İbn Şihâb→ Urve→ Âişe tarikiyle rivâyet ettiği hadistir. Bu hadiste Hz. Âişe (r.anhâ) şöyle demiştir:

أعتم رسول الله صلى الله عليه وسلم بالعشاء حتى ناداه عمر: الصلاة نام النساء والصبيان، فخرج، فقال: «ما ينتظرها أحد من أهل الأرض غيركم

Rasûlullah (s.a.s.) bir gün yatsı namazını geciktirdi. Hatta Hz. Ömer çıkıp: “Kadınlar ve çocuklar uyudu.” diye seslendi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) çıktı ve şöyle dedi: “Yeryüzünde bu namazı sizden başka bekleyen yoktur.” Hadisin devamında şu ifadeler yer almaktadır:

ولا يصلى يومئذ إلا بالمدينة، وكانوا يصلون فيما بين أن يغيب الشفق إلى ثلث الليل الأول

“O gün sadece Medine’de namaz kılınyordu. Şafak kaybolduktan sonra gecenin ilk üçte birlik bölümüne kadar (yatsı) namazını kılarlardı.”⁷³⁷ İbn Receb hadisin devamında yer alan bu cümlelerin Zührî’nin idracı olduğunu tespit etmiştir. Tespitinde yine metinlerin mukayesesi göze çarpmaktadır. İbn Receb şu adımları takip ederek idracı tespit etmiştir:

1. Müslim de bu hadisi aktarmıştır ve yukarıdaki rivâyetin sonundaki kısım orada yer almamaktadır.⁷³⁸

2. Bizzat Buhârî *Sahîh*’inin başka bir yerlerinde bu ziyade olmadan aktarmıştır.⁷³⁹

⁷³⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 81.

⁷³⁷ Buhârî, “Mevâkîtü’s-salât”, 24.

⁷³⁸ Müslim, “Mesâcid”, 39, h. 638.

⁷³⁹ Buhârî, “Mevâkîtü’s-salât”, 22.

3. Müslim, *Sahih*'inin başka bir yerinde daha bu rivâyeti aktarmıştır. Ancak orada bu ziyadeye yer vermemiş ve sonunda İbn Şihâb'dan mürsel olarak aktarılan şu hadise yer vermiştir:

قال ابن شهاب: وذكر لي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: وما كان لكم أن تنزروا رسول الله صلى الله عليه وسلم على الصلاة، وذلك حين صاح عمر بن الخطاب

İbn Şihâb dedi ki: Bana zikredildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Size ne oluyor da Allah Rasûlü’nü namaz için sıkıştırıyorsunuz?” Rasûlullah (s.a.s.) bu sözü Ömer (r.a) kendisine seslendiğinde söylemiştir.⁷⁴⁰ Müslim’in rivâyetinin ardından İbn Receb şunları kaydeder: “Bu rivâyet, hadiste bazı lafızların Zührî tarafından mürsel olarak aktarıldığını göstermektedir. Bu Zührî’nin âdetidir ki o, hadislerine bazı lafızlar ekler ve o lafızları mürsel olarak veya kendi sözü olarak aktarır.”⁷⁴¹

Metin idracına dair verilebilecek bir başka örnek İbn Ömer’den (r.anhumâ) rivâyet edilen şu hadistir:

الذي تقوته صلاة العصر، كأنما وتر أهله وماله

“İkinci namazını kaçıran kimse, sanki ailesini ve malını yitirmiş gibidir.”⁷⁴² İbn Receb, ikinci namazının kaçırılmasından maksadın namazın vaktinin tamamen geçirilmesi demek olduğunu belirtmiştir.⁷⁴³ Evzâî, hadiste ifade edilen ikinci namazını kaçırmayı vaktin tamamen çıkması olarak değil, ihtiyar vaktinin geçmesi; namazın kerahet vaktinde kılınması olarak açıklamıştır. Onun bu izahı bazı râviler tarafından hadis metnine idrac edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim’e, el- Velîd → Evzâî → Nâfi’ → İbn Ömer tarikiyle rivâyet edilen hadisteki tefsiri sormuş ve Nâfi’ in sözü olduğunu öğrenmiştir.⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Müslim, “Mesâcid”, 39, h. 638.

⁷⁴¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 145.

⁷⁴² Buhârî, “Mevâkîf”, 14.

⁷⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 88.

⁷⁴⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-İlel*, I-VII, thk. Sa'd b. Abdurrahman b. el-Humeyd vd., *Metâbiul-Humeydî*, Riyad, 2006, c. 2, s. 344.

Ebû Hâtim'in, Nâfi'e nispet ettiği bu idracın, İbn Receb tarafından Evzâî'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Çünkü bu idrac Nâfi'in senedde olmadığı, Haccâc ve Evzâî'nin Zühri'den rivâyet ettiği tarikte de yer almaktadır.⁷⁴⁵ Bu örnek müellifin, idracın ve idrac yapan râvinin tespiti noktasındaki çabayı göstermesi açısından önemlidir.

3.3. Kelimeleri Tahlil Metodu

Cümleler, kelimelerin bir araya gelmesiyle meydana gelen anlamlı ifadelerdir. Cümlelerin doğru anlaşılabilmesi için onu meydana getiren kelimelerin hangi manaları taşıdığının tespit edilmesi gerekir.

Hadislerin anlaşılmasına yönelik âlimlerin ortaya koydukları çalışmalar incelendiğinde garîbü'l-hadîsin büyük bir öneme haiz olduğu görülür. Garîbü'l-hadîs, daha sonra sistemeleşecek olan şerhçiliğin de bir anlamda öncülerinden olmuştur. İbn Receb de bu garîbü'l-hadîs üzerinde durmuş; garib kelimelerin izahı, kelimenin zaptı ve manası, mürâdif kelimeler arasındaki farklar, nahvî tahliller gibi konularda örnekler vermiştir.

3.3.1. Garîb Kelimeleri İzahı

غَرِبَ عن وطنه غربةً و غُرْبَةً غريب kelimesinin çoğulu غرباء dır. غَرِبَ عن وطنه غربةً و غُرْبَةً şeklinde kullanıldığında uzaklaşmak manasına gelir. غَرِبَ الكلام غرابةً dendiğinde ise sözün kapalı olması kastedilir.⁷⁴⁶ Garîbü'l-hadîs kavramını Nevevî şöyle tarif etmiştir: “Hadis metinlerinde geçip az kullanıldığı için kapalı ve anlaşılması güç olan kelimelere garîbü'l-hadîs denir.”⁷⁴⁷

İbnü'l-Esîr (606/1210) *en-Nihâye fî garîbil'l-hadîs* isimli pek kıymetli eserinin mukaddimesinde şunları kaydetmiştir:

“Hadis ve eser ilmi iki kısma ayrılır:

⁷⁴⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 88.

⁷⁴⁶ Mecmeu'l-luğa el-Arabiyye/ İbrâhîm Mustafâ, Ahmed ez-Zeyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Dâru'd-da've, bty., s. 697.

⁷⁴⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huş, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, s. 87.

a-) Lafızların bilinmesi

b-) Manaların bilinmesi

Şüphe yok ki lafızların bilinmesi merteye bakımından manaların bilinmesinden öncedir. Çünkü hitapta asıl olan lafızlardır. Anlaşma ancak lafızlarla sağlanır. Lafızlar bilindiğinde, manalar lafızlardan üretilir. Dolayısıyla lafızlara önem göstermek daha önceliklidir.⁷⁴⁸

Garîbü'l-hadîs, hadislerin manalarının bilinmesinde kendisine çokça müracaat edilen bir ilimdir. Zira hadisleri doğru bir şekilde anlamak ve bazı hükümler istinbat etmek için metnin sahih olarak anlaşılması çok önemlidir. Bu anlamda garîbü'l-hadîs, hadis şerhçiliğinin de bir parçasıdır. İbn Receb de bu alana gerekli önemi vermiş bir şârihtir. Onun, şerhinde açıklamasını yaptığı 300 kelime tespit edilmiştir.⁷⁴⁹ Bu sayı *Fethu'l-Bârî*'deki dil tahlillerinin ne kadar yoğunluğunu göstermektedir.

İbn Receb'in garîbü'l-hadîse dair verdiği örneklerden biri "اشتغال الصماء" izafet terkiibini açıklamasıdır. Müellif, hadislerde yasaklanan⁷⁵⁰ bu giyim şeklini şöyle açıklamaktadır: "Bu giyim şekli, kişinin sadece ridâ/üst elbise giyip izâr/alt elbise giymeden ridâyı tüm bedenine sarmasıdır. Sonra ridânın iki ucunu, iki omzundan birinin üzerine koyup diğer omzunu ve diğer tarafını açık bırakmasıdır ki, böylelikle avret mahalli ortaya çıkar."⁷⁵¹

Müellifin garîb kelimeleri şerhine dair bir başka örnek de şu hadisin kelimeleri üzerinde yaptığı izahtır:

فسددوا وقاربوا، وأبشروا

⁷⁴⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, thk. Rıdvân Mâmô, Müessesetü'r-risâle en-Nâşirûn, Beyrut, 2013, s. 48

⁷⁴⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 7, s. 504-508.

⁷⁵⁰ Buhârî, "Salât", 10.

⁷⁵¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 142.

“Doğru yolu tutunuz, işlerinizde orta yollu olunuz ve müjdeleyiniz.”⁷⁵² İbn Receb’in bu hadiste geçen üç kelimeyi açıklaması şu şekildedir:

“تسدید kelimesinin mastarı olan تسدید, amaçlanan hedefe ulaşmak demektir. Aslı, okun atılan hedefi vurup ıskalamadığı zaman kullanılan “تسدید السهم/oku düzeltmekten” gelmektedir. المقاربة kelimesinin mastarı olan المقاربة, atıcının her ne kadar hedefi vuramasa da hedefe yaklaşması demektir. Ancak hedefe isabet ettirmeye gayret göstermiştir. Kimi zaman hedefi vurur kimi zaman hedefi vurmaya yaklaşır. Ya da المقاربة, isabet ettiremeyen kimseler için kullanılır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

فاتقوا الله ما استطعتم

“Gücünüz yettiği kadar Allah’tan sakının.”⁷⁵³ Rasûlullah da (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

إذا أمرتكم بأمر فأتوا منه ما استطعتم

‘Size bir şey emrettiğim zaman gücünüz yettiğince onu yerine getirin.’⁷⁵⁴ *Müsned*’de ve Ebû Dâvûd’un *Sünen*’in de el-Hakem b. Hazn el-Külefi’den aktarılan hadiste el-Hakem, Rasûlullah’ı (s.a.s.) Cuma günü minberde şöyle derken işitmiştir:

أيها الناس! إنكم لن تطيقوا - أو لن تفعلوا - كل ما أمرتكم؛ ولكن سدّدوا وأبشروا

‘Ey insanlar! Siz asla her emrettiğim şeye güç yetiremezsiniz ya da yapamazsınız. Ancak doğru olun, müjdeleyin.’⁷⁵⁵

Denildi ki تسدید ile ibâdetle orta yolu kastetmiştir. Öyleyse kişi emrolunduğu şeyi yerine getirme noktasında ihmalkârlık göstermediği gibi ibâdetlerden de gücünün yetmediğini yüklenmez. Aynı şekilde المقاربة de böyledir. تسدید ve المقاربة ile kasıt, ifrat ve tefrit arasında orta bir yol tutmaktır. Bu durumda bu iki kelime aynı

⁷⁵² Buhârî, “İman”, 29.

⁷⁵³ Teğâbüñ Süresi, 64/16.

⁷⁵⁴ Buhârî, “İ’tisâm, 2; Müslim, “Fedâil”, 37, h. 1337.

⁷⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17856; Ebû Dâvûd, “Salât”, 228.

manadadır. Yine denildi ki تسديد kelimesinden kasıt, vâcib ve mendûb olan taatte orta yolu tutmaktır. المقاربة ise vâciblerle yetinmektir. Bu iki kelime hakkında başka şeyler de söylenmiştir. أبشروا dan kasıt ise istenilen şeyi hedefleyen kimse müjdelesin demektir.”⁷⁵⁶

İbn Receb'in hadiste geçen üç kelimeyi açıklama metoduna bakıldığında geniş sayılacak izahlar yaptığı göze çarpmaktadır. Kelimenin aslına dönüp oradan yola çıkarak açıklamasını temellendirmesi, farklı ihtimalleri gündeme getirmesi, lafza yüklediği manayı âyet ve hadislerle desteklemesi garîbü'l-hadîsteki yöntemi olarak öne çıkmaktadır.

3.3.2. Kelimenin Zaptı ve Manası

İbn Receb kelimenin zaptıyla alakalı farklılığa değinip bu farklılığın manaya yansımalarına dikkat çekmiştir. Örneğin, Buhârî şöyle bir bâb başlığı kullanmıştır:

حد المريض أن يشهد الجماعة

İbn Receb bu bâb başlığında geçen حُدُّ kelimesini, bazı âlimlerin kesralı cîm ile حُدُّ zaptettiğini, bu durumda mananın “Hastanın cemaate katılmak için çaba göstermesi” şeklinde olduğunu, bazı âlimlerin ise bu kelimeyi fethalı hâ ile حُدُّ zaptettiğini, bu durumda mananın “hastanın cemaate katılmak için hırslı ve azimli olması” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁷

Konumuzla alakalı bir başka örnek olarak آخره الرجل terkiibini gösterilebilir. İbn Receb bu izâfet terkiibinin, binitlinin binek üzerinde sırtını yaslamış olduğu tahta manasına geldiğini söyler. Ardından مؤخرة الرجل izâfet terkiibiyle de aynı mananın elde edilebileceğini söyler ki, rivâyet iki şekilde de aktarılmıştır.⁷⁵⁸ Ancak tartışma

⁷⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 152.

⁷⁵⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 62.

⁷⁵⁸ Buhârî, “Salât”, 97.

مؤخرة kelimesinin okunuşuyla alakalıdır. İbn Receb bu kelimenin okunuşuyla alakalı şu farklılıklara dikkat çeker.⁷⁵⁹

1. Bazıları bu kelimeyi mîm harfinin dammesi, hemzenin sükûnu ve hâ harfinin kesresi ile مؤخرة şeklinde okumuştur. Ebû Ubeyd bu okuyuşu aktarmış, İbnü's-Sikkît (244/858) ve diğerleri ise bunu kabul etmemiştir.

2. Bazıları bu kelimeyi hemzenin sükûnu, hâ harfinin fethası ve tahfîfi ile مؤخرة şeklinde okumuştur. Kâsım b. Sâbit es-Serakustî (302/914) bu okuyuşu *ed-Delâil*'inde aktarmış, İbn Kuteybe (276/889) ve diğerleri ise kabul etmemiştir.

3. Useylî kendi Buhârî nushasında bu kelimeyi mîm harfinin fethası, hemzenin sükûnu ve hâ harfinin kesrası ile مؤخرة şeklinde rivâyet etmiştir.

4. Bazıları ise mîm harfinin dammesi, hemzenin fethası, hâ harfinin fetha ve şeddesiyle مؤخرة şeklinde aktarmıştır. *Meşâriku'l-envâr* sahibi Kâdî İyâz bunu aktarmış, *en-Nihâye* sahibi İbnü'l-Esîr ise kabul etmemiştir.

5. Bazıları da şöyle demiştir: Muhaddisler bu kelimeyi hâ harfinin şeddesiyle aktarmıştır ancak doğrusu آخرة olarak okumaktır.⁷⁶⁰

İbn Receb'in kelimenin zaptı ile alakalı yaptığı değerlendirmelere dair bir başka örnek "بُطْحَانَ" kelimesidir. Buthân'ın, Medine'nin üç meşhur vadisinden birisi olduğunu söyleyen müellif, kelimenin zaptı noktasında hadisçiler ve dilcilerin kullanım farklılığına değinir. Buna göre hadisçiler; "بُطْحَانَ" kelimesini "ب" harfinin dammesi, "ط" harfinin sükûnu ile okurken dilciler, "ب" harfini fetha ile "ط" harfini kesra ile okuyup bundan başka bir okuyuş şeklinin caiz olmadığını ifade ettiklerini aktarır.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 521.

⁷⁶⁰ Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I-II, Mektebetü'l-atîka, Kahire, c. 1, s. 21; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 72; Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*, I-XXV, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994, c. 4, s. 12.

⁷⁶¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 141.

3.3.3. Müradif Kelimeler Arasındaki Farkların Tespiti

İbn Receb şerhinde hadisin manasına doğrudan etki edecek olan müradif kelimelerin farklarına değinmektedir. Konunun ilk örneği olarak, İbn Receb'in عَنَزَةٌ kelimesiyle حربة kelimesine yaptığı değerlendirmeyi gösterebiliriz. Buhârî'nin الصلاة إلى العنزة şeklinde açtığı bâb başlığından esinlenerek Buhârî tarafından عَنَزَةٌ ve حربة kelimelerinin farklı anlaşıldığını söyleyen İbn Receb, dilcilerin bu iki kelimeye yüklediği manaları zikretmiştir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838), "aneze" kelimesini şöyle tarif etmiştir: "Yarım mızrak ya da daha fazla uzunlukta olup ucunda demir bulunan sopadır." Ardından Müslim'in rivâyet etmiş olduğu "Rasûlullah (s.a.s.) için aneze dikilir ve ona karşı namaz kılardı."⁷⁶² hadisi zikreden İbn Receb, Ebû Ubeyd'in aneze ve harbe kelimelerini müradif olarak değerlendirdiğini aktarmıştır.

Müellif, bir grup âlimin iki kelime arasında ayrıma gittiğini de aktarmıştır. Meşhur dilci el-Asmaî'ye (216/831) göre aneze ucundaki demiri yuvarlak olan sopa, harbe ise ucundaki demiri geniş olan sopadır. Başka bazı dilciler ise tam tersi bir farka işaret etmiştir.⁷⁶³

Bir başka örnek olarak اللعق ve اللبس kelimeleri verilebilir.

فتقرب ذلك الطعام إلينا، فنلعه

"Yemeği bize yaklaştırır biz de yalardık."⁷⁶⁴ İbn Receb bu cümlede geçen فَتَلَعَهُ kelimesini نلعه şeklinde tefsir ederek müradif olduğunu ihsas ettirmiştir. Peşinden bu iki kelime arasında fark olduğunu düşünenlerin de olduğunu söyleyen müellif, اللبس kelimesinin özel olarak parmakları yalamak manasına geldiğini اللعق

⁷⁶² Tespitlerimize göre, hadis İbn Receb'in zikrettiği lafızla Müslim'in Sahîh'inde yer almamaktadır. Muhtemelen müellif mana ile hadisi aktarmıştır. Hadis Müslim'in Sahîh'inde şu şekilde yer almaktadır: "Rasulullah (s.a.s.) için bir aneze dikildi. Geçip öğle namazını iki rek'at olarak kıldı. Önünden eşek ve köpek geçirdi de mani olunmazdı. Sonra ikindi namazını da iki rek'at olarak kıldı. Sonra Medine'ye dönünceye kadar iki rek'at kılmaya devam etti. Bkz. Müslim, "Salât", 47, h. 503.

⁷⁶³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 496.

⁷⁶⁴ Buhârî, "Salât", 40.

kelimesinin ise daha genel olup; hem parmağı hem de kaşık gibi şeyleri yalamak için kullanıldığını söylemiştir.⁷⁶⁵

İbn Receb'in iki kelime arasındaki farkı ortaya koyduğu bir başka örnek الفيء ve الظل kelimeleridir. Hadisteki “حتى رأينا فيء التلول”⁷⁶⁶ ifadesinden hareketle bu iki kelime arasında farka değinen müellif şöyle söylemektedir: “حتى رأينا فيء التلول” ifadesinden kasıt, “güneş meyledip göğün ortasından uzaklaşınca kadar” demektir. Öyle ki tepciklerde fey/gölge belirir. Fey, ortadan kaybolduktan sonra geri dönen gölge demektir. Çünkü güneş doğduğunda tepcik ve benzeri şeylerin uzunlamasına gölgesi olur. Sonra bu gölge, güneşin tam tepe noktasına geleceği vakite kadar kısaltmaya devam eder. Sonra güneş kaybolunca gölge döner ve tekrar uzamaya başlar. Öyleyse zeval vaktinden önceki gölgeye الظل zevalden sonraki gölgeye ise gölge kaybolduktan sonra geri döndüğü için الفيء denir.⁷⁶⁷

3.3.4. Nahvî Tahliller

Nahiv, kendisiyle kelimenin sonunun mureblik ve mebnîlik açısından bilindiği ilim dalıdır. Nahiv öğrenmek, doğru kelamla yanlış kelamı ayırt etmeye yardımcı olur.⁷⁶⁸ Bu anlamda hadislerin anlaşılması için yardımcı ilim dallarındandır. İbn Receb çok fazla olmasa da gerekli gördüğü yerlerde nahvî tahliller yapmaktadır. Bu konuda örnek olarak şu hadis zikredilebilir:

يَتَعَاقِبُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَمَلَائِكَةٌ بِالنَّهَارِ

“Gece ve gündüz melekleri nöbetleşe sizinle beraber olurlar.”⁷⁶⁹ İbn Receb bu cümlede يَتَعَاقِبُونَ ve مَلَائِكَةٌ kelimelerine dikkat çeker. Zira يَتَعَاقِبُونَ fiili, failini cemi müzekker zamiri olarak almıştır. Ancak مَلَائِكَةٌ kelimesi de merfû olduğu için onun da fail oduğu ihtimali akla gelmektedir. Bazı nahiv kitaplarında örnek olarak verilen bu

⁷⁶⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 430.

⁷⁶⁶ Buhârî, “Mevâkîf”, 10.

⁷⁶⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 58.

⁷⁶⁸ Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-tavzîh*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2000, c. 1, s. 12.

⁷⁶⁹ Buhârî, “Mevâkîf's-salât”, 16.

hadisi⁷⁷⁰ İbn Receb, “أكلوني البراغيث” lügatı ile açıklamıştır. Bu lügata göre fiil failini zamir olarak aldıktan sonra ism-i zâhiri de fail olarak almaktadır.⁷⁷¹

Muttasıl zamir getirmek mümkün iken munfasıl zamir getirilemeyeceği yerleşik bir nahiv kuralıdır.⁷⁷² İbn Receb bu noktada Buhârî'nin rivâyet ettiği

إن أتقاكم وأعلمكم بالله أنا

“Sizin en takvalınız ve Allah'ı en iyi bileniniz benim.” hadisine değinir. Zira bu hadiste muttasıl zamir getirmek mümkünken أنا zamiri munfasıl olarak gelmiştir. Oysa bu kullanım nahivcilerin çoğuna göre ancak zarurete binaen caizdir. Müellif sözlerinin devamında muttasıl zamir getirmenin mümkün olmadığı durumlarda munfasıl zamir getirilebileceğine değinip bazı örnekler vermiştir. Bu durumda hadisteki kullanımı nasıl değerlendirmek gerekir? İbn Receb hadisin kullanımına benzer bir kullanımı, şu şiirden örnek getirmiştir:

وإنما يدافع عن أحسابهم أنا أو مثلي

“Onların şereflerini ancak ben veya benim gibileri müdafaa eder.” Nahivciler bu şiiri أنا ما يدافع عن أحسابهم إلا أنا formunda tevil etmişlerdir. Müellifin şiirden yaptığı bu istişhat ile amacı hadisteki kullanımı zarurete hamletmeden değerlendirmektir.

İbn Receb gerekli gördüğünde nahvin derin sayılabilecek meselelerine değinip adeta bir nahiv kitabı gibi konuyu şiirlerle destekleyerek anlatmaktadır.⁷⁷³

3.4. Hadislerin Muhtevalarını İzah

Muhteva izahı, hadislerin lafızlarının açıklanıp anlaşılmasından sonra yapılan açıklamadır. Hadislerin muhteva olarak izahı nasslara bütüncül bir bakışı gerektirir.

⁷⁷⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Abdulcelil Attâr el-Bekrî, Mektebetü Dâri'l-fecr, Dimaşk, 2001, s. 275.

⁷⁷¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 109.

⁷⁷² İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ*, s. 162; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdullah b. Akîl el-Hemedânî, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru't-turâs, Kahire, 1980, c. 1, s. 99.

⁷⁷³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 111.

Zira muhtevanın izah ve tahlilinde konunun âyet ya da farklı hadislerle açıklanması amaçlanmaktadır.

İbn Receb yeri geldiğinde bu metodu kullanmak suretiyle hadisleri şerh ederek metnin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Onun muhteva izahında öne çıkan husus metni âyet ve farklı hadislerle anlama gayretidir.

3.4.1 Hadisleri Âyetlerle İzahı

İbn Receb şerh ettiği hadisin muhteva izahını varsa konuyla alakalı âyetleri zikrederek yapar. Müellif, Rasûlullah'ın (s.a.s.);

إن الله قبض أرواحكم حين شاء، وردّها عليكم حين شاء

“Allah dilediğinde ruhlarınızı kabzeder, dilediğinde de ruhlarınızı size geri verir.”⁷⁷⁴ hadisinin şu âyet ile muhteva açısından mutabık olduğunu söylemiştir:

الله يتوفى الأنفس حين موتها والتي لم تمت في منامها فيمسك التي قضى عليها الموت ويرسل الأخرى إلى أجل مسمى

“Allah, ruhları öldüklerinde, ölmeyenlerin ise uykularında iken alır da ölümüne hükmettiği ruhu tutar, diğerini belli bir süreye kadar bırakır.”⁷⁷⁵ Zira âyet, uykunun bir vefat olduğuna, hadis ise uykunun bir kabz olduğuna delalet etmektedir. İkisi birlikte vefat eden nefsin kabzedilmiş ruh olduğuna delalet etmektedir.⁷⁷⁶

İbn Receb bazen hadisin âyet ile izahına cümle yapısı itibariyle üslup benzerliği tespit ettiğinde başvurur. Örneğin,

لو يعلم الناس ما في النداء والصف الأول، ثم لم يجدوا إلا أن يستهموا عليه لاستهموا

İnsanlar ezân okumak ile birinci safta namaz kılmanın faziletini bilselerdi, sonra bunu yapmak için kur'a çekmekten başka yol bulamasalardı, muhakkak kur'a

⁷⁷⁴ Buhârî, “Mevâkîf”, 35.

⁷⁷⁵ Zümer Sûresi, 39/42.

⁷⁷⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 250.

çekerlerdi.”⁷⁷⁷ hadisinin açıklamasında, “عليه” ifadesinde mecrûr olarak gelen zamirin merci konusuna değinir ve iki ihtimali gündeme getirir. Zayıf olan ihtimale göre bu zamir “الصف الأول” lafzına dönmektedir. İbn Receb buna gerekçe olarak “الصف الأول” lafzının yakınlığını ve zamirin “عليهما” şeklinde tensiye gelmeyişini gösterir. Müellifin daha açık olarak vassettiği diğer görüşe göre, zamir, hem “النداء” lafzına, hem de “الصف الأول” lafzına dönmektedir. İbn Receb bu görüşü,

والله ورسوله أحق أن يرضوه

“Allah ve Rasulü razı edilmeye daha layıktır.”⁷⁷⁸ âyetindeki benzer kullanımı hatırlatarak desteklemiştir.⁷⁷⁹ Zira bu âyette de öncesinde Allah ve Rasul lafzı geçmesine rağmen zamir müfred olarak kullanılmış, tensiye getirilmemiştir.

Hadisin mefhumunun âyetle desteklenmesine dair bir başka örnek;

إذا سمعتم الإقامة فامشوا إلى الصلاة، ولا تسعوا

“Kâmeti işittiğinizde namaza doğru yürüyün, sürat etmeyin.”⁷⁸⁰ hadisidir. İbn Receb hadisi şöyle açıklamaktadır: “Rasûlullah’ın (s.a.s.) bu kavli, kâmeti işiten kimse için namaza doğru yürümeyi emrederken, süratli gelmeyi yasaklamaktadır. Kâmeti işitmek yasağın tahakkuk etmesi için şart değildir. Çünkü kâmeti işitme kaydı geneli itibara alarak getirilmiştir. Zira genellikle namaza süratli gitmek kâmet işitildiğinde ihrâm tekbiri ya da ilk rekâtın kaçırılması endişesiyle olur.”⁷⁸¹ İbn Receb, hadisi bu şekilde açıkladıktan sonra bazı âyet-i kerîmelerde geneli itibara alarak getirilen kayda atıfta bulunarak yaptığı izahı desteklemektedir. Atıfta bulunduğu âyetler şunlardır:

وإن كنتم على سفر ولم تجدوا كتابا فإلهان مقبوضة

⁷⁷⁷ Buhârî, “Ezân”, 9.

⁷⁷⁸ Tevbe Sûresi, 9/62.

⁷⁷⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 367.

⁷⁸⁰ Buhârî, “Ezân”, 21.

⁷⁸¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 433.

“Eğer yolculukta olur da kâtip bulamazsınız, alınmış bir rehin yeterlidir.”⁷⁸² İbn Receb, rehin vermenin hem seferde hem de sefer dışında caiz olduğuna işaret ederek âyetteki sefer kaydının genel durumun itibara alınmasıyla getirildiğine işaret etmiştir.⁷⁸³

وإن كنتم مرضى أو على سفر أو جاء أحد منكم من الغائط أو لامستم النساء فلم تجدوا ماء فتيمموا صعيدا طيبا

“Eğer hasta yahut bir yolculuk üzere bulunursanız yahut sizden birisi helâdan gelirse ya da kadınlarla cinsi münasebette bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin.”⁷⁸⁴ Müellif, su bulunmadığı zaman hem seferde hem de mukim iken teyemmüm yapmanın caiz olduğunu söyleyerek âyetteki sefer kaydının genel itibarıyla olduğuna değinmiştir.⁷⁸⁵

ادعوهم لأبائهم هو أفسط عند الله فإن لم تعلموا آباءهم فإخوانكم في الدين ومواليكم

“Onları, babalarına nispet ederek çağırın. Bu, Allah katında adalete daha uygundur. Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşiniz ve dostlarınızdır.”⁷⁸⁶ İbn Receb, âyetin ardından babalarının bilinmesi durumunda da kardeşler ve dostlar olarak çağırılmasının caiz olduğuna değinerek yine kaydın geneli itibara alarak getirildiğini söylemiştir.⁷⁸⁷

3.4.2. Hadisin Başka Hadislerle İzahı

İbn Receb muhteva açıklamasını konuyla alakalı farklı hadisleri zikrederek yapmaktadır. O, farklı rivâyetlere bazen kendi tercihini desteklemek için başvurur.

الملائكة تصلي على أحدكم ما دام في مصلاه

⁷⁸²Bakara Sûresi, 2/283.

⁷⁸³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 433.

⁷⁸⁴ Nisâ Sûresi, 4/43.

⁷⁸⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 433.

⁷⁸⁶Ahzâb Sûresi, 33/5.

⁷⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 433.

“Sizden biriniz namaz kıldığı yerde bulunduğu sürece, melekler ona dua eder.”⁷⁸⁸ hadisini buna örnek gösterebiliriz. İbn Receb, hadiste zikredilen musallâdan kastın, namaz kılan kimsenin namaz kıldığı yer olabileceği gibi, kişinin namaz kıldığı mescidin tamamının da musallâ olarak değerlendirilebileceği ihtimalini gündeme getirir. İbn Receb’e göre namaz kılınan mescidin tamamı, hadiste zikredilen musallâ lafzının içerisine dâhildir. O, bu noktadaki kanaatini, farklı rivâyetlerle desteklemiştir. Rasûlullah’ın (s.a.s.), sabah namazını kıldığında güneş tamamen açılana kadar musallâsında oturduğu⁷⁸⁹ bilgisini aktaran müellif, “Bilinmektedir ki, Rasûlullah’ın (s.a.s.) oturması namaz kıldığı yerde değildir. Çünkü o, namazdan sonra ashâbının bulunduğu yere doğru geçer, onlara doğru dönerdi.”⁷⁹⁰ diyerek, musallâ lafzının namaz kılınan mescidin tamamına teşmil edilebileceği görüşünde olduğunu hissettirmiştir.

İbn Receb yeri geldiğinde açıkladığı hadisteki kapalılığı kaldırmak için başka rivâyetlerden yardım almıştır. Hz. Âişe’ye (r.anhâ), Rasûlullah’ın (s.a.s.) evde neler yaptığı sorulunca, Âişe (r.anhâ),

كان يكون في مهنة أهله - تعني: خدمة أهله - ، فإذا حضرت الصلاة خرج إلى الصلاة

“Kendi ailesinin hizmetinde bulunurdu. Namaz vakti geldiğinde, namaza çıkardı.”⁷⁹¹ cevabını vermiştir.

Müellif, bu rivâyette kapalı olarak gelen “hizmet” lafzını, farklı bir rivâyeti zikrederek açmıştır. Hz. Âişe, başka bir rivâyette aynı soruya

بشر من البشر، يخدم نفسه، ويحلب شاته، ويرقع ثوبه، ويخصف نعله

“O, insanlardan bir insandır; kendi işini görür, keçisini sağlar, elbisesini yamar ve ayakkabısını tamir ederdi.”⁷⁹² şeklinde cevap vermiştir.

⁷⁸⁸ Buhârî, “Ezân”, 36.

⁷⁸⁹ Müslim, “Mesâcid”, 52, h. 670.

⁷⁹⁰ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 4, s. 45.

⁷⁹¹ Buhârî, “Ezân”, 44.

⁷⁹² Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru’l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1989, s. 190, h. 541; İbn Hibbân, *Sahîh*, c. 12, s. 488.

3.4.3. Hadisin Sahâbe, Tâbiîn ve Diğer Âlimlerin Sözleriyle Açıklanması

Şârihler, hadisleri açıklarken âyet ve hadislere başvurdukları gibi sahâbe, tâbiîn ve önde gelen diğer âlimlerin görüşlerine de sıkça başvururlar. Bu husus başta sahâbe olmak üzere diğer âlimlerin hadisleri anlama ve istinbatta bulunma yönteminin tespit edilmesi açısından fayda sağlamaktadır. İbn Receb'in şerh metodundan öğrendiğimize göre o, selef-i sâlihînin anlayış ve görüşlerine oldukça bağlı bir âlimdir. Dolayısıyla onun şerhinde bu türden nakiller önemli bir yer tutar.

Örneğin namaza başlamadan önce dua edilmesi konusu işlenirken Hz. Âişe'den rivâyet edilen şu hadis gündeme gelmiştir: Hz. Âişe'ye, Hz. Peygamber'in gece namazına hangi zikirlerle başladığı sorulunca şöyle cevap vermiştir: “Allah Resûlü (s.a.s.) 10 defa tekbir, 10 defa tesbîh (sübhânallah), 10 defa istiğfar getirir ve şöyle derdi: ‘Ey Allahım! Beni bağışla, beni hidayete eriştir, beni rızıklandır ve bana afiyet ver.’”⁷⁹³ İbn Receb bu rivâyeti aktardıktan sonra hadisin birçok tarikten, birbirine yakın lafızlarla aktarıldığını bir tarikte ise “Sonra namaza başladılar.” ziyadesinin bulunduğunu söyleyerek, Allah Resûlü'nün bu tesbihatı namazdan önce yaptığını belirtmiştir.⁷⁹⁴ Bu çıkarımına delil olarak da İbn Ömer'den nakledilen şu mevkûf rivâyeti de kullanmıştır: İbn Ömer bir gün namaza başlangıç yapıp tekbir getirdikten sonra “Ey Allahım! Beni bağışla ve bana merhamet et.” diyen bir adamı görmüş ve hemen adamın omuzlarına dokunup “Allah'a hamd ve senâda bulunarak namaza başla.” diyerek onu uyarmıştır. İbn Receb, İbn Ömer'in uyarısından hareketle hamd ve senâda bulunmanın namazın başlangıcında olacağı sonucuna varmıştır. Hz. Âişe hadisinde aktarılan tesbihatlar hamd ve senâ olmadığına göre dolaylı olarak onların namazdan önce söylendiği anlaşılmaktadır.

İbn Receb, “İnsan başkasına ait bir eve girdiğinde dilediği yerde mi namaz kılar yahut kılacağı yeri araştırmadan emredilen yerde mi namaz kılar?”⁷⁹⁵ bâbında konunun açıklanmasına yardımcı olması için Süfyân es-Sevrî'nin şu sözünü nakletmiştir: “Başkasına ait bir eve girdiğinde ev sahibin sana emrettiği yere otur. Zira ev sahibi, evinin kusurlarını en iyi bilendir. Bu bize Hz. Peygamber'den

⁷⁹³ Nesâî, “İstiâza”, 63.

⁷⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 150.

⁷⁹⁵ Buhârî, “Namaz”, 45.

ulaşmıştır.”⁷⁹⁶ Yine “İmamın sütresi arkasındakiler için de sütredir.”⁷⁹⁷ bâbında İbn Receb, konunun biraz da manevi boyutuna dikkat çekmek için ikisi de tâbiîn neslinin önde gelen âlim ve fakihlerinden olan İbn Sîrîn (110/729) ile hocası Abîde es-Selmânî (72/691) arasındaki şu diyalogunu zikreder: İbn Sîrîn diyor ki, hocam Abîde’ye “Namaz kılan kimseye ne sütre olur? Ve onun namazını ne bozar?” diye sordum. O, şöyle dedi: “Takva sütre olur, günahlar ise namazı bozar.”⁷⁹⁸

Hadisin anlaşılması için müellifin tâbiîn sözünden destek aldığına dair zikredebileceğimiz bir başka örnek, Buhârî’nin “Allah’a en sevimli gelen din (amel), devamlı olandır.”⁷⁹⁹ şeklinde açtığı bâbta İbn Receb’in Hasan-ı Basrî’den aktarılan bir sözü kullanmasıdır. Hasan-ı Basrî amellere devam edilmesi hususunda şöyle demiştir: “Melekler cennetin köşklerini (cennete girecek kimsenin) zikri mukâbilinde yaparlar. Kul gevşeklik gösterip zikri bırakırsa, melek de köşkü yapmayı bırakır. Diğer melekler köşk yapmayı bırakan meleğe “Ey falan ne oldu (neden köşkü yapmayı bıraktın?” diye sorunca o melek de “Çünkü köşkünü yaptığım kimse zikretmeyi bıraktı.” der.⁸⁰⁰

Örneklerden anlaşıldığı üzere İbn Receb hadisin anlaşılmasına yardımcı olması için sahâbe, tâbiîn ve önde gelen âlimlerin sözlerinden yardım almaktadır.

3.5. Fethu’l-Bârî Çerçevesinde Muhtelifü’l-Hadîs İlmi

Muhtelif kelimesi siga olarak *اختلف يختلف اختلافًا* babından ism-i fâildir. Lügat manası “eşit ve denk olmamak” demektir.⁸⁰¹

Hadis ilmini *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te 52 nevide inceleyen Hâkim en-Neysâbûrî, 29. nevide es-Sünenü’l-müteârıza adını verdiği muhtelifü’l-hadîsi şöyle tanımlamıştır: “Sahihlik ve zayıflık açısından eşit, birbirine zıt ve mezhep ehlinin ikisinden birini hüccet olarak kullandığı Rasûlullah’ın sünnetleri/hadisleridir.”⁸⁰²

⁷⁹⁶ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 2, s. 292.

⁷⁹⁷ Buhârî, “Namaz”, 9.

⁷⁹⁸ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 2, s. 489.

⁷⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 32.

⁸⁰⁰ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 162.

⁸⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. 9, s. 91.

⁸⁰² Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, c. 2, s. 205.

Nevevî muhtelifü'l-hadîsi şöyle tarif etmiştir: “Manası görünüşte birbirine ters olan iki hadisin aralarının bulunması ya da birinin diğerine tercih edilmesidir.”⁸⁰³

İbn Hacer’in tarifi şöyledir: “Makbûl bir hadis zıtlıktan sâlim ise muhkemdir. Eğer kendisi gibi (makbûl) bir hadisle çelişir ve aralarını cem etme imkanı varsa bu muhtelifü'l-hadîstir.”⁸⁰⁴

İsmail Lütfi Çakan ise muhtelifü'l-hadîsle alakalı tarifleri şu şekilde toplamıştır: “Muhtelifü'l-hadîs, makbûl bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbûl bir veya birçok hadise yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte mânen muhâlif olmasından ve bu muhâlefetin giderilme yollarından bahseden bir ilim dalıdır.”⁸⁰⁵

Hâkim ve Nevevî’nin tariflerinde muhtelifü'l-hadîse konu olacak hadislerin çerçevesi geniş tutulmuş; makbûl olan ve olmayan hadisler tarif içerisine alınmıştır. Ancak İbn Hacer’in tarifi bu yönden daha dardır. O muhtelifü'l-hadîsin içeriğini makbûl hadislerle sınırlamıştır. Ayrıca tariflerde dikkat çeken bir başka nokta da ihtilafın görünüşte bulunması noktasıdır. Çünkü makbûl olan iki rivâyetin birbiriyle gerçek bir çelişki arz etmesi mümkün değildir. İbn Huzeyme bu konuda iddialı sayılabilecek şu cümleyi kurmuştur: “Rasûlullah’tan (s.a.s.) sahih isnadla birbirine zıt iki hadis rivâyet edildiğini bilmiyorum. Kimin yanında böyle bir hadis varsa getirsin arasını telif edeyim.”⁸⁰⁶

3.5.1. Müşkilü'l-Hadîs İlminin Tanımı

Müşkil kelimesi sözlükte, if’âl bâbından ism-i fâil olup, karışık manasına gelmektedir. İşin karışık olduğunu ifade etmek için “أشکل الأمر: التبس” denir.⁸⁰⁷

Ebû Ca’fer e-Tahâvî (321/933), *Şerhu müşkili'l-âsâr* isimli eserinin girişinde bu ilmin tarifine ışık tutacak şu cümleleri kaydetmiştir:

⁸⁰³ Hâkim, *Ma’rifetü’l-hadîs*, s. 301.

⁸⁰⁴ Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tevdihi nuhbeti'î-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk, 2015, s. 160.

⁸⁰⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 8. Baskı, İfav, İstanbul, 2016, s. 34.

⁸⁰⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmi'l-hadîs*, s. 285.

⁸⁰⁷ Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît, Müessesetü'r-risâle*, Beyrut, 2005, s. 1019.

“Ben, Rasûlullah’tan (s.a.s.), titiz, emanet sahibi ve rivâyeti güzel bir şekilde aktaran ravilerin makbûl senedlerle aktardığı rivâyetlere baktım ve içerisinde birçok insanın bilemediği şeyler buldum. Kalbim onları düşünmeye, müşkil olanlardan güç yetirdiklerimi beyan etmeye, içerisinde bulunan hükümleri ortaya çıkartmaya ve onlarda bulunan tutarsızlıkları ortadan kaldırmaya meyletti.”⁸⁰⁸

Tahâvî’nin bu ifadelerinden yola çıkarak müşkilü’l-hadîs tabirinin ıstılahî tanımını şöyle yapılabilir: Rasûlullah’tan (s.a.s.), titiz, emanet sahibi ve rivâyeti güzel bir şekilde aktaran râvilerin makbûl senedlerle naklettiği, içerisinde birçok insanın bilemediği şeyler olan rivâyetlerdir.

Muhtelifü’l-hadîs ve müşkilü’l-hadîs tarifleri karşılaştırıldığında müşkilü’l-hadîs tabirinin daha genel olduğu görülmektedir. Zira her muhtelif olanda teâruzdan dolayı karışıklık ve iltibâs bulunur. Ancak her müşkil olan muhtelif değildir.⁸⁰⁹

3.5.2. Muhtelifü’l-Hadîs İlminin Önemi ve Bu Alanda Yazılmış Bazı Eserler

Bu ilim dalı büyük bir önem taşımaktadır. Zira Rasûlullah’ın (s.a.s.) hadislerini doğru olarak anlamak, ondan doğru olarak hüküm istinbat edebilmek için muhtelifü’l-hadîs ilminin önemi büyüktür. İmam Nevevî, bu ilmin değerine dikkat çekerek şöyle demiştir: “Muhtelifü’l-hadîs ilmi, en önemli ilim dallarındandır. Bütün âlimler bu ilmi bilmeye mecburdur.”⁸¹⁰ Muhtelifü’l-hadîs ilminin önemini artıran bir başka husus onun, fikhu’l-hadîs ile bağlantılı olmasıdır. Zira fikhu’l-hadîs, ilmin yarısı olarak tavsif edilmektedir.⁸¹¹

Birçok âlim bu ilim dalına büyük bir önem atfetmiş ve erken dönemlerden itibaren kitap tasnif etmiştir. İmam Şâfî bu sahada eser kaleme alanların ilkidir. *İhtilâfu’l-hadîs* isimli eserinde, birbirine zıt görülen bir kısım hadisleri ele almıştır. Ancak muhtelif hadislerden bir kısmını değerlendirmiş, hepsine temas etmemiştir.

⁸⁰⁸ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, I-XVI, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1994, c. 1, s. 6.

⁸⁰⁹ Hüseyin Nâfiz, *Muhtelifü’l-hadîs beyne’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*, Dâru’l-vefâ, Mısır, 1993, s. 15.

⁸¹⁰ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, c. 2, s. 205.

⁸¹¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, s. 320.

Nevevî, İmam Şafîî'nin eserini şöyle vafsetmektedir: “İmam Şafîî, bu sahada eser tasnif etmiştir. Ancak tamamını ele almayı amaçlamamış, bir kısmını zikrederek kendi metodunu göstermiştir.”⁸¹²

İmam Şafîî'den sonra bu alanda eser telif eden bir başka âlim, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* isimli eserin sahibi, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'dir. O, eserini, Müslümanlara müntesip olanlardan, hadislerde tenâkuz, ihtilâf ve anlam imkansızlığı olduğunu iddia edenlere karşı cevap mahiyetinde yazmıştır.⁸¹³

Bu alanda yazılmış bir diğer kıymetli eser, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ye aittir. Onun *Müşkilü'l-Âsâr'ı*, muhtelifü'l-hadîs sahasında yazılan eserlerin en hacimlilerindedir. Ayrıca İbn Fûrek'in (406/1015) *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuhû* isimli eseri de bu alanda zikredilmesi gereken eserler arasındadır.

3.5.3. Âlimlerin İhtilâfı Gidermede Takip Ettikleri Metotlar

Şebbîr Ahmed el-Osmânî, Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yazdığı *Fethu'l-mülhim* isimli şerhinin mukaddimesinde âlimlerin teâruz halindeki hadislerin ihtilafını gidermek için takip ettikleri metodu şu şekilde özetlemiştir: “Makbûl hadis kendi içerisinde amel edilen ve amel edilmeyen olarak ikiye ayrılır. Çünkü makbûl hadis ya kendisi gibi başka bir makbûl hadisin muârazasından kurtulmuştur ya da kurtulamamıştır. Muârazadan kurtulmuş olan hadisler muhkem ismi verilir ve örnekleri çoktur. Kendisine ters düşecek başka bir hadisin muârazasından kurtulamayan hadisler de muârazı makbûl ve merdûd olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer, muârazı merdud ise hüküm makbûl olan hadise göre verilir. Zira güçlü olan varken zayıf olan lehine hükmedilmez. Şayet muârazı da makbûl ise bu durumda ya araları zorlama olmaksızın cem edilir veya edilemez. Araları zorlamaksızın cem

⁸¹² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 206.

⁸¹³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1999, s. 195.

edilebiliyorsa ikisiyle birlikte amel edilir. Çünkü zıtlık ilk bakışta görülüp dikkatli bir incelemenin ardından aralarında hakikaten bir zıtlık olmadığı anlaşılmıştır.⁸¹⁴

Âlimlerin muhtelifü'l-hadîs ilminde takip ettikleri metotlar bakış açılarına göre değişiklik göstermiştir. Aynı usüller farklı şekilde sıralanmış ve bu farklılık sonuca yansımıştır. Burada Cumhûru ulemânın, hadisçilerin ve Hanefîlerin metodunu kısaca zikredeceğiz. Cumhûra göre ihtilâf şu dört yoldan biriyle giderilir:

- a. Cem ve te'lif
- b. Tercih
- c. Nesh
- d. Tevakkuf.⁸¹⁵

Hadisçilere göre ihtilafın çözümünde şu metod takip edilir:

- a. Cem ve telif
- b. Nesh
- c. Tercih
- d. Tevakkuf.⁸¹⁶

Hanefîler ise hadisler arasındaki teâruzu şu yöntemleri uygulayarak çözmeye çalışmaktadırlar:

- a. Nesh
- b. Tercih
- c. Cem ve te'lif

⁸¹⁴ Şebbîr Ahmed el-Osmânî el-Hindî, *Mebâdiu ulûmi'l-hadîs ve usûluhû*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, bty., Beyrut, 4. Baskı, s. 352.

⁸¹⁵ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 180.

⁸¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 168.

d. Tesâkut.⁸¹⁷

Âlimlerin teâruzu giderme yöntemleri incelendiğinde temel farklılığın Hanefilerle cumhur arasında olduğu görülecektir. Cumhurun yaklaşımı imkan ölçüsünde iki hadisle de amel etmek iken, Hanefiler nesh yöntemini önceleyerek iki hadisten birini amelden düşürmüş olmaktadır. Hanefilerin nesh yöntemini cem ve teliften önceye almaları şöyle açıklanmıştır: “Neshin, cem ve teliften öncelenmesindeki sır, mercûh olan hadisin râcih olan hadisin karşısında delil olmamasıdır. Öyleyse mercûhun göz ardı edilmesi, delilin göz ardı edilmesi manasına gelmemektedir.”⁸¹⁸ Hanefilerin hadisler arasında görülen teâruzu çözüm yöntemlerinden neshi, cem ve teliften önceye almalarını kendisi de bir Hanefî olan Abdülhay el-Leknevî (1304/1886) şu sözleriyle tenkit etmiştir: “Neshi, cem ve teliften öncelemek şu yönden hatalıdır: Şerî bir nassı amel etme imkanı varken amelden düşürmek uygun değildir. Uygun olan, teâruz halindeki iki hadisin arasının hangi açıdan olursa olsun derinlemesine bir bakış ve derin düşünce şartıyla bulunmasıdır. Eğer hiçbir yönden iki hadisin arası bulunamıyorsa, ya da o konuda ilk hükmün kalktığına dair sarih bir delil bulunursa neshe dönülür.”⁸¹⁹

3.5.4. İbn Receb’in İhtilâfı Giderme Noktasında Takip Ettiği Metod

İbn Receb’in ihtilâfı giderme noktasında izlediği yöntem hadisçilerin benimsediği yöntemle aynıdır. Yani; önce cem ve telif, sonra nesh, sonra tercih ve en son yöntem olarak tevakkuf yöntemini kullanmaktadır. Bu yöntemlerin uygulanma sıklığına bakıldığında İbn Receb’in en fazla cem ve telif metodunu kullandığı görülecektir. Tabii ki bunda İmâm Şafî’nin şu anlayışının etkili olduğunu söylemek mümkündür: “İki hadis birlikte amel edilmeye uygun ise, ikisiyle de amel edilir. İki

⁸¹⁷ Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Kavâid fî ulûmi’l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru’l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1984, s. 288.. Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâdile li’l-es’ileti’l-aşrati’l-kâmile*, Mektebetü’l-matbûât el-İslâmiyye, Haleb, 1984, 2. Baskı, s. 183.

⁸¹⁸ Bahrülulûm el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahâmût bi şerhi Müsellemi’s-sübût*, I-II, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 2002, c. 2, s. 242.

⁸¹⁹ Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâdile li’l-es’ileti’l-aşrati’l-kâmile*, Mektebetü’l-matbûât el-İslâmiyye, Haleb, 1984, 2. Baskı, s. 183.

hadisten birisi diğeri işlevsiz bırakmaz.”⁸²⁰ İmâm Şafî’ nin bu anlayışı daha sonra şu şekilde kural haline gelmiştir:

إعمال الكلام أولى من إهماله

“Kelâmın i’ mâli ihmâlinden evlâdır.”⁸²¹ Yani bir kelâma hakiki ya da mecazî bir mana yüklemek onu manasız bırakmaktan önceliklidir.

3.5.4.1. Cem ve Telif

جمع kelimesi lügatta, dağınık olan şeyi toplamak manasında kullanılır.⁸²² Terim olarak şöyle tarif edilebilir: “Zaman olarak bir olan, hüccet olmaya elverişli iki muâriz hadisin arasını bulup ikisiyle birlikte amel etmektir.”⁸²³

Örnek:

1. Hadis:

قال عبد الله: لا يجعل أحدكم للشيطان شيئاً من صلاته يرى أن حقا عليه أن لا ينصرف إلا عن يمينه «لقد رأيت النبي صلى الله عليه وسلم كثيرا ينصرف عن يساره

İbn Mes’ûd (r.a) şöyle dedi: “Sizden biri, namazdan ancak sağ taraftan ayrılması gerektiğini düşünerek namazından şeytan için bir pay ayırmasın. İnanın ben, Rasûlullah’ın (s.a.s.) çoğunlukla sol tarafından ayrıldığını gördüm.”⁸²⁴

2. Hadis:

عن السدي قال سألت أنسا كيف أنصرف إذا صليت عن يميني أو عن يساري قال أما أنا فأكثر ما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم ينصرف عن يمينه

⁸²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi, *İhtilâfû'l-hadis*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1990, s. 599.

⁸²¹ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfi es-Sübki, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1991, c. 1, s. 171; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kavâidi'l-fıkah*, I-II, thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî, Dâru İbn Kayyim, Riyad, 2010, c. 1, s. 31.

⁸²² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 8, s. 53.

⁸²³ Nâfiz Hüseyin, *Muhtelifü'l-hadis*, s. 141.

⁸²⁴ Buhârî, “Ezân”, 159; Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 7, h. 707.

Süddî şöyle dedi: Enes'e (r.a) namazı kıldıktan sonra sağ taraftan mı yoksa sol taraftan mı ayrılmam gerektiğini sordum. "Ben Rasûlullah'ın (s.a.s.) çoğunlukla sağ tarafından ayrıldığını gördüm." dedi."⁸²⁵

Örnek olarak verilen iki rivâyetten ilki, Rasûlullah'ın namazı bitirdikten sonra çoğunlukla sol tarafından ayrıldığını, ikinci rivâyet ise Hz. Enes'in Rasûlullah'ı (s.a.s.) daha çok sağ tarafından ayrılırken gördüğünü aktarmaktadır. İbn Receb, her iki ayrılma şeklini de cavâza hamlederek hadisleri cem etmiştir. Şöyle ki; insirâf yani namazdan ayrılmak, namaz kılan kimsenin namazın ardından ihtiyacı olan tarafa doğru gitmesi demektir. Bu sağ taraf da olabilir sol taraf da olabilir. Bir kişi diğer tarafta bir haceti olduğu halde özellikle sağ tarafı kastetmesi müstehab değildir. Bu, âlimlerin cumhûrunun mezhebidir.

İbn Receb, Rasûlullah'ın (s.a.s.) çoğunlukla sol tarafından ayrılmasını müminlerin annelerinin evlerinin sol tarafta olmasıyla açıklamıştır. Bu yorumuna delil olarak Ahmed b. Hanbel'in, İbn Mes'ûd'tan (r.a) rivâyet ettiği şu hadisi zikretmiştir:

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان عامة ما ينصرف من الصلاة على يساره إلى الحجرات

"Rasûlullah (s.a.s.) namazdan sonra genellikle sol tarafından eşlerinin hücrelerine doğru ayrılırdı."⁸²⁶ Şayet bir kimsenin herhangi bir yönde haceti yoksa daha faziletli olan sağ tarafından ayrılmasıdır. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.) her işinde sağ taraftan başlamayı severdi. Süddî'nin rivâyeti de bu şekilde anlaşılmalıdır.⁸²⁷

Örnek:

1. Hadis: Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

الغسل يوم الجمعة واجب على كل محتلم

⁸²⁵ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 7, h. 708.

⁸²⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 3872

⁸²⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5 s. 213-214.

“Buluğ çağına ulaşmış olan herkese cuma günü gusletmesi vâcibtir.”⁸²⁸

2. Hadis: Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

من توضأ فأحسن الوضوء ثم أتى الجمعة فاستمع وأنصت غفر له ما بينه وبين الجمعة
وزيادة ثلاثة أيام ومن مس الحصى فقد لغا

“Kim güzelce abdest alıp Cuma namazına gelir, imama yakın bir yerde oturur, imamı dinler ve konuşmazsa iki Cuma arasındaki ve fazla olarak üç günlük günahı daha bağışlanır. Kim hutbe okunurken çakıl taşlarıyla oynarsa, boş ve anlamsız bir iş yapmış olur.”⁸²⁹

Ebû Saîd'in (r.a) hadisine bakıldığında Cuma günü gusül abdesti almanın vâcib olduğu anlaşılırken, Ebû Hureyre'nin (r.a) rivâyeti ise abdestin yeterli olacağını ifade etmektedir. Burada hemen şunu belirtelim ki İbn Receb, Buhârî'de geçmesi hasebiyle Ebû Saîd'in (r.a) hadisini şerh ederken bu konuya temas etmiştir. Müslim'in rivâyet ettiği Ebû Hureyre hadisini sarahaten zikretmese de müellifin izahından Cuma günü gusül abdestinin vâcib olduğunu ifade eden hadislerle normal abdestle yetinmenin caiz olduğunu belirten hadislerin arasını cem ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Receb âdeti olduğu üzere konuyla alakalı mezheplerin görüşlerini aktardıktan sonra bu ihtilâfın çözümünde Cuma günü gusül abdesti almanın vâcib olduğunu belirten hadislerdeki vucûp kavramı üzerinde durmuştur. Ona göre buradaki vâciblik terk edenin günah kazanacağı anlamında bir vâciblik değil, istihbâb ve mendûpluk anlamındadır. Vâcib kavramına bu manayı vermesinin sebebi ikinci hadis ve o manaya gelen diğer hadislerdir. Zira bu hadislerden abdestle yetinilebileceği anlaşılmaktadır.⁸³⁰

⁸²⁸ Buhârî, “Ezân”, 161; Müslim, “Cum'a”, 1, h. 846.

⁸²⁹ Müslim, “Cum'a”, 8, h. 857.

⁸³⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 229-231.

Belki bu ihtilâf nesh yöntemine başvurularak da çözüme kavuşturulabilirdi. Ancak konunun başında aktarıldığı gibi ulemânın Cumhûrunun öncelikli hedefi her iki hadisle de amel etmektir. Bu hedef onları mümkün olduğunca cem ve te'lîf yöntemi içerisinde tutmuştur.

Örnek:

İbn Receb'in şerhinde ceme dair verdiği bir başka örnek, Rasûlullah'a (s.a.s.) muhtelif zamanlarda sorulan "En hayırlı amel hangisidir?" sorusuna farklı cevaplar vermesidir. Konuyla alakalı bazı örnekler şöyledir:

1. Hadis:

قال سألت النبي صلى الله عليه وسلم أي العمل أحب إلى الله قال الصلاة على وقتها قال ثم أي قال ثم بر الوالدين قال ثم أي قال الجهاد في سبيل الله قال حدثني بهن ولو استزدته لزادني

İbn Mes'ûd'dan (r.a) şöyle dedi: "Rasûlullah'a (s.a.s.) hangi amelin Allah'a daha sevimli geldiğini sordum." "Vaktinde kılınan namazdır" dedi. Sonra hangisidir dedim. "Sonra ana babaya iyilik yapmaktır" dedi. Sonra hangisidir diye sordum. "Allah yolunda cihad etmektir" dedi. İbn Mes'ûd dedi ki: "Bunları bana Rasûlullah (s.a.s.) aktardı. Şayet daha artırmasını isteseydim arttırırdı."⁸³¹

2. Hadis:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل أي العمل أفضل فقال إيمان بالله ورسوله قيل ثم ماذا قال الجهاد في سبيل الله قيل ثم ماذا قال حج مبرور

Ebû Hureyre'den (r.a) rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah'a (s.a.s.) hangi amelin daha faziletli olduğu soruldu. "Allah ve Rasûlüne iman etmektir." dedi. Sonra hangisidir dendi. "Allah yolunda cihad etmektir." dedi. Sonra hangisidir dendi. "Kabul edilmiş bir hacdır." buyurdu.⁸³²

⁸³¹ Buhârî, "Mevâkîtü's-salât", 5.

⁸³² Buhârî, "İman", 16.

İbn Receb, âlimlerin bu rivâyetleri cem etme noktasında birçok yorum yaptıklarını zikrettikten sonra, öne çıkan iki yorumu şerhine taşımıştır. Bu iki yorumdan birine göre, “en faziletli amel şudur” demek, bu amel en faziletli amellerdendir, mutlak olarak en faziletli amel demek değildir. Müellif, bu yorumun oldukça uzak olduğunu belirtmiştir. Diğer yoruma göre, Rasûlullah (s.a.s.) muhataplarından her birine özel olarak en faziletli ameli söylemiştir. Nitekim İbn Mes’ûd’a ihtiyacı olduğu için ana babaya iyilik yapmayı zikretmiş, başkasına bunu söylememiştir. İbn Receb bu görüşe de Ebû Hureyre’nin annesi olduğu halde ana babaya iyilik etmesinin tavsiye edilmediği için tenkit etmiştir.⁸³³

İbn Receb’e göre bu hadislerin arası şöyle bulunmalıdır: “Amellerin en faziletlisi, Allah’ın kullarına farz kıldığı ameldir. Allah’ın kullarına farz kıldığı amellerin en önce geleni ise, Allah’a ve Rasûlüne kalb ile tasdik dil ile ikrar ederek iman etmektir. Yani; kelime-i şahâdeti söylemektir. O zaman Ebû Hureyre’nin (r.a) rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah’ın (s.a.s.) en faziletli amelin hangisi olduğu sorulduğunda “Allah’a ve Rasûlüne iman etmektir.” diye cevap vermesinde herhangi bir işkâl yoktur. Çünkü Allah’a ve Rasûlüne iman etmek, mutlak olarak en faziletli ameldir. Kelime-i şahâdet, kalbin ve dilin ameli olduğu için tasdik ederek söylendiğinde amel olarak isimlendirilmiştir

Rasûlullah (s.a.s.) en faziletli amel hangisidir, diye sorulduğunda bazen, kalbin ve dilin ameli olması açısından Allah’a ve Rasûlüne imanı zikretmiş, bazen de azaların amelini zikretmiştir. Çünkü mutlak olarak amel zikredildiğinde akla ilk gelen azaların ameli olup kalbin ve dilin ameli değildir. Soru soranın kastının azaların ameli olduğu ortaya çıkınca İbn Mes’ûd hadisinde olduğu gibi cevap olarak namazı zikretmiştir. Zira namaz, azaların amellerinin en faziletlisidir.⁸³⁴

Örnek:

İbn Receb’in muâriz görülen hadislerin arasını cem ve telifine zikredilebilecek bir başka örnek, cematle kılınan namazların faziletine dair farklı derecede sevapların zikredildiği rivâyetlerdir.

⁸³³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 33.

⁸³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 34-35.

1. Hadis:

عن عبد الله بن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال صلاة الجماعة تفضل صلاة
الفذ بسبع وعشرين درجة

İbn Ömer'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:
“Cemaatle kılınan namaz tek başına kılınan namazdan 27 derece daha faziletlidir.”⁸³⁵

2. Hadis:

عن أبي سعيد الخدري أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول صلاة الجماعة تفضل
صلاة الفذ بخمس وعشرين درجة

Ebû Saîd el-Hudrî, Rasûlullah'ın (s.a.s.) şöyle dediğini işitti: “Cemaatle kılınan
namaz tek başına kılınan namazdan 25 derece daha faziletlidir.”⁸³⁶

İbn Receb, âlimlerin bu iki hadisin nasıl cem edileceği noktasında ihtilafa
düştüğünü belirtmiştir. Bir grup âlime göre, Rasûlullah'ın (s.a.s.) vemaatle kılınan
namazın faziletine dair farklı dereceler söylemesinin sebebi şöyle açıklanabilir:
“Rasûlullah, Allah Teâlâ'nın kendisine fazilet noktasında vahyettiği şeyleri
zikretmiştir. Allah Teâlâ, Rasûlüne cemaatle kılınan namazın yalnız başına kılınan
namazdan 25 derece daha faziletli olduğunu vahyetmiş, daha sonra da bundan daha
fazla olan 27 dereceyi vahyetmiştir.”⁸³⁷

Başka bir grup âlim ise bu rivâyetlerin cemini şöyle yapmıştır: “Cemaatle
kılınan namazın sevabı, tam kılınmasıyla, haklarını ve huşûsunu yerine getirmekle
fazlalaşır.”⁸³⁸ Müellif, yalnız kılınan namazın da bu hususlara riayet edilerek
sevabının fazlalaşacağını söyleyerek bu yorumu tenkit etmiştir.⁸³⁹

İbn Receb'in de içerisinde bulunduğu âlimlerin yorumu ise şöyledir:
Cemaatle kılınan namazın ecri, mescide yürümek, mescidin uzak olması, cemaatin

⁸³⁵ Buhârî, “Ezân”, 30.

⁸³⁶ Buhârî, “Ezân”, 30.

⁸³⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 22.

⁸³⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 23.

⁸³⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 23.

fazla olması, mescidin eski olması, mescide abdestli olarak yürünmesi, mescidlere erken gidilmesi, ilk safa; imamın sağ tarafına ya da arkasına durma noktasında yarışılması, imamla birlikte ihrâm tekbirine yetişilmesi, imamla birlikte âmin denilmesi, namazın ardından diğer namazın beklenmesi gibi sebeplere bağlı olarak sevap farklı olmuştur.⁸⁴⁰

3.5.4.2. Nesh

Nesh kelimesi sözlükte, bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek, ortadan kaldırmak, değiştirmek manasındadır. Güneşin gölgeyi ortadan kaldırmasını ifade etmek için “نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ وَانْتَسَخَتْهُ: أَرَأَيْتَهُ”⁸⁴¹ denir. Terim olarak nesh, şer’î bir hükmün, kendisinden daha sonra gelen şer’î bir hükümlerle kaldırılmasıdır.⁸⁴² Ya da hitâb ile şer’î bir hükmü ortadan kaldırmaktır.⁸⁴³ İbnü’l-Kayyim, neshin tanımını biraz daha geniş tutarak şöyle ifade etmiştir: “Selef âlimlerinin çoğunluğunun nâsîh-mensûh tabirinden muratları, bazen bir hükmü tamamen ortadan kaldırmak olurken ki müteahhir olanların kullanımı bu şekildedir. Bazen de âmm, mutlak, zâhir gibi lafızların tahsis, takyid, mutlakın mukayyed olana hamledilmesi, tefsir ve beyan edilmesi gibi yöntemlerle delaletini ortadan kaldırmak manasında kullanılır. Hatta zâhir olan lafzı tefsir ve beyan ettiği için, istisnâ, şart, sıfat gibi (beyan yöntemlerini) nesh olarak isimlendirmişlerdir.⁸⁴⁴

Âlimler, nâsîh ve mensûhu İslâm şer’iatının en önemli ilim dallarından gördükleri için bu ilimi bilmeye büyük önem atfetmişlerdir. Çünkü bu ilim dalı ahkâmla alakalı olup helal harama taalluk etmektedir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (73/692), Hz. Ali (40/661) ile alakalı şöyle bir olay aktarmıştır: “Bir gün Hz. Ali (r.a) insanlara kıssalar anlatan bir kıssacıya uğradı ve ona ‘Mensûh olan bir hükmün

⁸⁴⁰ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 4, s. 23.

⁸⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. 3, s. 61; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 261; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, XXXX, Dâru’l-hidâye, bty., c. 7, s. 355.

⁸⁴² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü’s-sül şerhu minhâci’l-vusûl*, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut, 1999, s. 236.

⁸⁴³ Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfî, *el-Bahru’l-muhît fi usûli’l-fıkıh*, I-VIII, Dâru’l-kütübî, Beyrut, 1994, c. 5, s. 197.

⁸⁴⁴ İbn Kayyim, *İ’lamu’l-muvakkîn*, c. 1, s. 29.

nâsîhini biliyor musun?’ dedi. Adam hayır deyince Hz. Ali, o adama ‘Helak oldun ve helak ettin.’ dedi.”⁸⁴⁵

Nâsîh ve mensûh ilmi oldukça önemli olup, âlimler bu alanda önemli eserler telif etmiştir. İbn Şâhîn’in (385/996) *en-Nâsîh ve ’l-mensûh*’u, Hâzîmî’ni (584/1188) *Kitâbu ’l-i’tibâr*’ı, Ca’berî’nin (732/1332) *Rusûhu ’l-ahbâr fî mensûhi ’l-ahbâr* isimli eseri zikredilebilir. Ayrıca Ali Osman Koçkuzu’nun *Hadiste Nâsîh ve Mensûh* adlı kitabı da bütün nesh iddîlarını ele almış olması açısından önemli bir çalışmadır.

3.5.4.2.1. Neshi Bilme Yolları

Usûl-i hadis eserlerinde genel olarak nâsîh ve mensûhun tespiti için şu yöntemler zikredilmektedir:

1. Rasûlullah’ın (s.a.s.) açıklamasıyla bilinir.

نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها ونهيتكم عن لحوم الأضاحي فوق ثلاث فأمسكوا ما بدا لكم ونهيتكم عن النبيذ إلا في سقاء فاشربوا في الأسقية كلها ولا تشربوا مسكرا

“Size kabir ziyaretini yasaklamıştım artık kabirleri ziyaret edebilirsiniz. Size üç gündenden fazla kurban etlerini biriktirmenizi yasaklamıştım. Artık ihtiyacınız kadarını tutun. Size sadece deriden yapılan kaplarda şıralarınızı içmeye izin vermiştim artık tüm kaplardan içebilirsiniz ancak sarhoş edici şeyler içmeyin.”⁸⁴⁶ Bu hadis mensûh olan hadisin Rasûlullah’ın (s.a.s.) açıklamasıyla bilinmesine dair açık bir örnektir.⁸⁴⁷

2. Sahâbîn’in açıklamasıyla bilinir. Hz. Câbir’in aktardığı

كان آخر الأمرين من رسول الله صلى الله عليه وسلم ترك الوضوء مما غيرت النار

“Rasûlullah’ın (s.a.s.) son hâli, ateşte pişen şeyi yemekten dolayı abdesti terk etmek oldu.”⁸⁴⁸ hadisi, sahâbîn’in neshe işaret etmesinin bir örneğidir.⁸⁴⁹

⁸⁴⁵ Muhammed b. Müslim b. Abdullah b. Şihâb ez-Zühri, *en-Nâsîh ve ’l-mensûh*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü’r-risâle, 1998, s. 15.

⁸⁴⁶Müslim, “Edâhî”, 5, h. 1977.

⁸⁴⁷İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 166, Süyûtî, *Tedribü ’r-râvî*, c. 2, s. 196.

⁸⁴⁸Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 73.

3. Tarihin bilinmesiyle nâsîh ve mensûhun bilinmesi. Şeddâd b. Evs'ten rivâyet edildiğın göre Rasûlullah (s.a.s.)

أَفْطَرَ الْحَاجِمُ وَالْمَحْجُومُ

“Hacamat yapanın da yaptırının da orucu bozulmuştur.”⁸⁵⁰ buyurmuştur. İbn Abbâs'tan rivâyet edilen hadiste ise

عن ابن عباس احتجم النبي صلى الله عليه وسلم وهو صائم

“Rasûlullah (s.a.s.) oruçlu iken hacamat yaptırdı.”⁸⁵¹ bilgisi aktarılmıştır. İbn Abbâs'tan rivâyet edilen hadisin, Şeddâd b. Evs'ten rivâyet edilen hadisi neshettiği belirtilmiştir. Zira İbn Abbâs'tan rivâyet edilen hadis veda haccında yani hicretin 10. senesinde meydana gelmiştir. Şeddâd b. Evs'in rivâyeti ise hicretin sekizinci yılı Mekke'nin fethi zamanında söylenmiştir.⁸⁵²

4. İcmânın mensûh olan hadise delâleti.⁸⁵³ Hz. Muâviye'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

من شرب الخمر فاجلدوه فإن عاد في الرابعة فاقتلوه

“İçki içen kimseye celde cezası verin, eğer dördüncü sefer de devam ederse onu öldürün.”⁸⁵⁴ İcmâ, bu hadisin mensûh olduğuna delalet etmektedir. Çünkü dördüncü sefer içki içen bir kimsenin öldürülmeyeceği noktasında icmâ oluşmuştur. Burada dikkat çeken başka bir nokta da, icmânın bizzat nâsîh kabul edilmeyip ancak neshe delalet etmesidir. Nevevî “İcmâyı hiçbir şey nesh edemez, icmâ da başka bir delili nesh edemez. O ancak neshe delalet eder.”⁸⁵⁵ diyerek bı noktaya dikkat çekmiştir.

⁸⁴⁹ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 166, Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 197.

⁸⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Savm”, 28.

⁸⁵¹ Buhârî, “Savm”, 32; Tirmizî, “Savm”, 61.

⁸⁵² İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 166, Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 197.

⁸⁵³ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 166, Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 197.

⁸⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 37; Tirmizî, “Hudûd”, 15.

⁸⁵⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 199.

Ulemânın Cumhûru ihtilâfı giderme yöntemi olarak neshe ancak iki müteâriz delil arasında cem ve te'lîf yapılamayacağı zaman başvurmuştur. İbn Receb'in de bu konudaki görüşü cumhûrdan farklı değildir. Cem etmek mümkünken neshe gidilemeyeceğini söylemektedir.⁸⁵⁶

Örnek:

1. Hadis: Habbâb b. el-Eret (r.a) şöyle aktarmıştır:

أتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فشكونا إليه حر الرمضاء فلم يشكنا

“Rasûlullah'a (s.a.s.) Öğle namazını kılarken sıcaklığın şiddetinden şikâyet ettik, ancak şikâyetimizi kabul etmedi.”⁸⁵⁷

2. Hadis: Ebû Hureyre (r.a) Rasûlullah'tan (s.a.s.) şöyle aktarmıştır:

إذا اشتد الحر فأبردوا عن الصلاة فإن شدة الحر من فيح جهنم

“Sıcak şiddetlendiğinde (Öğle) namazını serinliğe bırakınız! Çünkü sıcaklığın şiddeti cehennemden kaynaklanmaktadır.”⁸⁵⁸

İki rivâyet incelendiğinde teâruz açıkça görülmektedir. Çünkü ilk rivâyette Rasûlullah (s.a.s.) öğle namazının tehiri için müsaade etmemişken, ikinci rivâyette sıcak zamanlarda öğle namazının tehir edilmesini tavsiye etmiştir.

İbn Receb bu teâruzun çözümünde iki ihtimali gündeme getirmiştir. Birinci ihtimale göre Rasûlullah'ın (s.a.s.) öğle namazının tehiri için izin vermemesinin sebebi o zaman henüz ibrâd, yani; öğle namazını sıcak günlerde serin vakte tehir etme ruhsatı meşrû olmamıştı. Daha sonra bu uygulama meşrû kılınca öğle namazının sıcak zamanlarda serinliğe bırakılması için ruhsat tanındı. Bu yoruma göre iki hadis arasında nesh cereyan etmiştir. Diğer ihtimale göre Medine'de yaz aylarında sıcaklık, öğle namazının son vaktine kadar devam edip bu konuda ruhsat isteyenlerin kastı da öğle namazını son vakte kadar tehir etmek olduğu için müsaade

⁸⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 381.

⁸⁵⁷ Müslim, “Mesâcid”, 33, h. 619.

⁸⁵⁸ Buhârî, “Mevâkîtü's-salâh”, 9; Müslim, “Mesâcid”, 32, h. 615.

edilmemiştir. İkinci rivâyette verilen ruhsat ise bu kadar uzun tehir edilmeden kılınan öğle namazıyla alakalıdır. Bu yoruma göre her iki hadis arasında bir nesh gerçekleşmemiştir. Ancak İbn Receb nesh ihtimalinin daha güçlü olduğunu belirtip ilk ihtimali tercih etmiştir.⁸⁵⁹

Yukarıda İbn Receb'in de Cumhûru ulemâ gibi cem ve te'lîf metodunu öncelediği söylenmiştir. Burada ise neshi tercih ettiği görülmektedir. Muhtemelen İbn Receb'i iki hadisin arasını cem etmekten alıkoyan şey, cem şartları arasında zikredilen “zorlamaksızın cem yapılması”⁸⁶⁰ kayıdır.

Örnek:

1. Hadis:

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم استفتح الصلاة فكبر ثم أوما إليهم أن مكانكم ثم دخل فخرج ورأسه يقطر فصلى بهم فلما قضى الصلاة قال إنما أنا بشر وإني كنت جنبا

Ebû Bekre'den (r.a) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) namaza tekbir getirerek başladı. Sonra ashâba yerlerinde kalmasını işaret ederek evine gitti. Sonra saçlarından su damlayarak geldi ve namaz kıldırdı. Namazın ardından ise şöyle dedi: “Ben ancak bir beşerim. (İlk geldiğimde) cünüptüm.”⁸⁶¹

2. Hadis: Ebû Hureyre'den (r.a) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

لا يقبل الله صلاة أحدكم إذا أحدث حتى يتوضأ

“Allah Teâlâ sizden birisi abdestini bozduğunda yeniden abdest alıncaya kadar namazını kabul etmez.”⁸⁶²

Her iki hadis incelendiğinde ihtilâf noktası, birinci hadiste Rasûlullah'ın (s.a.s.) gusül abdesti alıp geldikten sonra yeni bir tekbir getirilmeden namaza devam etmiş

⁸⁵⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 212.

⁸⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 161.

⁸⁶¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 20420; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 91.

⁸⁶² Buhârî, “Hiyel”, 2; Müslim, “Tahâre”, 2, h. 225.

olma ihtimalidir. Olay bu şekilde gerçekleştiyse, iki hadis arasında teâruz meydana gelmektedir.

İbn Receb, ilk hadiste Rasûlullah'ın (s.a.s.) gusülden sonra yeni tekbir almadan namaza devam ettiğinin doğrudan anlaşılamayacağını belirtmiştir. Eğer bu ihtimal gerçekleşti yani; yeniden tekbir almadan namaza devam ettiyse, birinci hadis mensûhtur. Zira ümmetin icmâi birinci hadisteki uygulamanın tam tersi istikamette gerçekleşmiştir.

Müellif bu yorumuyla, teâruzun nesh yöntemiyle çözülebileceğini söylerken, aynı zamanda neshin tespiti noktasında icmânın delaletine işaret etmiş olmaktadır.

İbn Receb birinci hadisin anlaşılması noktasında iki ihtimali daha gündeme getirmiştir. Birinci ihtimale göre, Rasûlullah (s.a.s.) gusül abdestinden döndükten sonra hem kendisi hem de ashâb namaza başlamak için yeniden tekbir getirdiler. Bu durumda, hadiste cemaatin abdestsiz bir imamın arkasında namaz kılmasının sıhhatine dair herhangi bir delâlet kalmamış olur. Dolayısıyla teâruz ortadan kalkmış olur. İkinci ihtimale göre ise, Rasûlullah (s.a.s.) gusülden döndükten sonra namaza başlamak için yeniden tekbir aldı, ashâb ise tekbirlerini yenilemeden ilk tekbirleriyle namazlarına devam ettiler. Şayet bu ihtimal gerçekleştiyse, bu durum, İmâm Şafiî'nin, abdestsiz olduğunu unutan imamın arkasında kılınan namazın sahih olduğu noktasındaki görüşüne delil teşkil eder.⁸⁶³

3.5.4.3. Tercih

ترجیح kelimesi رجح fiilinin tef'il babından mastarıdır. Lügat olarak manası güçlendirmek ve üstün kılmaktır.⁸⁶⁴ Fahreddîn er-Râzî (606/1210) ıstılâhî olarak tercihi şu şekilde tarif etmiştir: “Daha güçlü olanın bilinmesi ve amel edilmesi, diğer delilin ise kullanılmaması için iki delilden birini diğerinden üstün tutmaktır.”⁸⁶⁵ Beydâvî'nin (685/1286) tercih tarifi ise şöyledir: “Amel edilmesi için iki delilden

⁸⁶³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 4558-460.

⁸⁶⁴ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-münîr*, el-Mektebü'l-asriyye, Beyrut, 2010, s. 115

⁸⁶⁵ Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl*, I-VI, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1997, c. 5, s. 397.

birini diğereine karşı güçlendirmektir.”⁸⁶⁶ Berzencî (1103/1691) tercihin farklı tariflerini uzunca değerlendirdikten sonra kendi tarifini şu şekilde yapmıştır: “Diğereinde bulunmayan muteber bir üstünlükten dolayı müctehidin iki müteârız delilden birini diğereine söz ya da fiille öncelemesidir.”⁸⁶⁷

3.4.4.3.1. Tercih Sebepleri

Muârız deliller arasında birini diğereine tercih etmeyi sağlayacak birçok tercih sebepleri vardır. Önemine binaen bazı âlimler bu tercih sebeplerini saymaya gayret göstermiştir. Ancak netice itibariyle birçoğu tercih sebeplerinin belli bir sayı ile sınırlandırılmayacağını belirtmiştir. Örneğin, Hâzimî (584/1188), *el-İ'tibâr* isimli eserinde tercih sebeplerinden 50 tanesini saydıktan sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: “Burada, bu kısa eserimizin hacminin artmaması için zikretmediğimiz daha birçok vecih vardır.”⁸⁶⁸

Süyûtî tercih sebeplerinin temelde yedi başlık altında incelenebileceğini ifade etmiştir. Süyûtî'nin yedili taksimi şu şekildedir:

1. Râvinin hali sebebiyle tercih.
2. Hadisin tahammülü sebebiyle tercih.
3. Rivâyetin keyfiyeti sebebiyle tercih.
4. Hadisin söylendiği vakit sebebiyle tercih.
5. Haberin lafzı sebebiyle tercih.
6. Hüküm sebebiyle tercih.
7. Harici sebeplerden dolayı tercih.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü's-sül şerhu minhâci'l-vusûl*, Dâru'l-kütübi'lilmiyye, Beyrut, 1999, s. 374.

⁸⁶⁷ Abdüllatîf Abdülazîz el-Berzencî, *et-Teârûz ve't-tercih beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1993, c. 1, s. 89.

⁸⁶⁸ Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hemedânî, *el-İ'tibar fi'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr*, Dâriretü'l-meârif el-Osmâniyye, Haydârâbâd, 1940, s. 22.

⁸⁶⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, c. 2, s. 209-215.

Kâsimî (1866/1914), *Kavâidu't-tahdîs* isimli eserinde tercih sebeplerini dört üst başlıkta ele almıştır. Kâsimî'nin belirlediği tercih sebepleri şöyledir: İsnad itibariyle tercih, metin itibariyle tercih, medlûl itibariyle tercih, harici durum itibariyle tercih.⁸⁷⁰

İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*'de muâriz görülen deliller arasında cem ve nesh yöntemini kullanmadığı zaman tercih yöntemine müracaat etmiştir. Burada onun tercih yöntemi örnekleriyle birlikte aktarılacaktır.

Örnek:

1. Hadis: Enes b. Mâlik'ten (r.a) rivâyet edilen uzun mi'rac hadisine göre Rasûlullah (s.a.s.) birinci semâda Âdem'i (a.s) yedinci kat semâda ise İbrâhîm'i (a.s) görmüştür.⁸⁷¹

2. Hadis: İbn Mes'ûd (r.a) şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.s.) mi'racı çıkartıldığında Sidretü'l-müntehâ'ya kadar götürüldü. Sidretü'l-müntehâ altıncı kat semâdaydı.”⁸⁷²

İki hadis karşılaştırıldığında Sidretü'l-müntehâ'nın kaçınıcı kat semâda olduğu noktasındaki ihtilâf göze çarpmaktadır. Hz. Enes'ten rivâyet edilen hadis, yedinci kat semâda ya da daha üstünde olduğunu belirtirken; İbn Mes'ûd'un rivâyeti ise altıncı kat semâda olduğunu belirtmektedir. İbn Receb bu teâruzun çözümünde tercih metoduna başvurmuştur. O, İbn Mes'ûd'un (r.a) rivâyetinden sonra şunları söyler: “Bu hadise göre Sidretü'l-müntehâ altıncı kat semâdadır. Ancak Hz. Enes'ten merfû olarak aktarılan hadislerin tüm tarikleri, İbn Mes'ûd (r.a) hadisiyle teâruz halindedir. Zira Enes'ten (r.a) aktarılan hadis, Sidretü'l-münehâ'nın yedinci kat semâda ya da daha üstünde olduğuna delâlet etmektedir. Merfû hadis, mevkûf hadisten (amel edilmeye) daha layıktır.”⁸⁷³

⁸⁷⁰ Kâsimî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 323.

⁸⁷¹ Müslim, “İman”, 74, h. 162.

⁸⁷² Müslim, “İman”, 76, h. 173.

⁸⁷³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 92.

İbn Receb, “Merfû hadisi mevkûf hadisten (amel edilmeye) daha layıktır.” cümlesi ile teâruz halindeki iki rivâyetten birinin diğerine tercih edilme sebebine işaret etmektedir. O, bu tercih sebebini kullanarak Hz. Enes’ten aktarılan merfû hadisi öncelemiştir.

Örnek:

1. Hadis: Ebû Saîd el-Hudrî’den (r.a) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

لا صلاة بعد الصبح حتى ترتفع الشمس ولا صلاة بعد العصر حتى تغيب الشمس

“Sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar namaz kılmak yoktur. İkinci namazından sonra da güneş batıncaya kadar namaz kılmak yoktur.”⁸⁷⁴

2. Hadis: Enes’ten (r.a) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

من نسي صلاة فليصل إذا ذكرها لا كفارة لها إلا ذلك

“Kim bir namazı kılmayı unutursa hatırladığında o namazı kılsın. Namazın bundan başka kefâreti yoktur.”⁸⁷⁵

İlk hadisin umum ifadesinden anlaşılan, ikinci namazından sonra güneş batıncaya kadar, sabah namazlarından sonra ise güneş doğuncaya kadar namaz kılmanın yasak olduğudur. İkinci hadis ise unutulmuş bir namazın hatırladığında derhal kılınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu ifade genel olduğu için kerâhet vakitlerini de içine almaktadır.

İbn Receb birinci hadisteki namaz kılma yasağını nafilelere hamletmiş ve farz namazları genel ifadede ayırmıştır. Zira namaz kılmanın yasak olduğu vakitlerde o vaktin farzının kılınabileceği noktasında neredeyse ittifak vardır. Ayrıca İbn Receb teâruzun çözümü için bir de kâide zikretmiştir. Bu kâideye göre umum ifade eden iki

⁸⁷⁴ Buhârî, “Mevâkîf”, 31; Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 51, h. 825.

⁸⁷⁵ Buhârî, “Mevâkîf”, 37; Müslim, “Mesâcîd”, 55, h. 680

nass teâruz eder, bu nasslardan birisi emir diğeri de yasak iktizâ ederse, daha ihtiyatlı olduğu için emiri gerektiren nass öncelenir. Zikrettiği bu kâideye delil olması açısından şunu aktarır: “Rasûlullah (s.a.s.) bir gün namaz kılmakta olan Ebû Saîd el-Muallâ’yı çağırır, ancak Ebû Saîd namazı bitirdikten sonra Rasûlullah’ın (s.a.s.) davetine icabet eder. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurur: ‘Allah Teâlâ ‘Ey iman edenler! Allah ve Rasûlü sizi çağırdığında icabet ediniz.’⁸⁷⁶ buyurmuyorumu?’ Bu, bize, vucûb ifade eden umum bir nassın, yasak ifade eden umum diğeri nassa karşı öncelendiğini gösterir. Ancak mübah ya da mendup kılan umum nasslar bunun tersinedir. Yani bu türden olan nasslar yasak ifade eden nasslardan öncelenmez.⁸⁷⁷

Müellifin, namaz esnasındaki konuşma yasağını umuma hamletmesi isabetli bulmuyoruz. Zira bu yasak namaz kılan kişiye hâs/özel bir yasaktır. Rasûlullah’ın (s.a.s.) emrine icabet etmek ise, namaz kılan kişiyi de içerisine alacak âmm/genel bir emirdir. Öyleyse meseleyi, “Âmm olan emir, hâs olan nehye mukaddemdir.”⁸⁷⁸ şeklinde kaideleştirmek gerekir.

Örnek:

1. Hadis:

عن عائشة قالت كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اغتسل من الجنابة غسل يديه وتوضأ وضوءه للصلاة ثم اغتسل ثم يخلل بيده شعره حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه الماء ثلاث مرات ثم غسل سائر جسده

“Hz. Âişe’den rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.) cünüplükten dolayı guslettiğinde ellerini yıkar ve namaz abdesti gibi abdest alır sonra yıkanır. Sonra eliyle saçlarını hilallerdi. Derisini suya kandırıldığını düşündüğünde üzerine üç defa su döker sonra bedeninin kalan kısmını yıkardı.⁸⁷⁹

⁸⁷⁶ Enfâl Sûresi, 8/24.

⁸⁷⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 256.

⁸⁷⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, I-IV, Vizâretü'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1994, c. 1, s. 395.

⁸⁷⁹ Buhârî, “Ğusl”, 15.

2. Hadis:

عن ميمونة قالت وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم وضوءاً لجنابة فأكفأ بيمينه على شماله مرتين أو ثلاثاً ثم غسل فرجه ثم ضرب يده بالأرض أو الحائط مرتين أو ثلاثاً ثم مضمض واستنشق وغسل وجهه وذراعيه ثم أفاض على رأسه الماء ثم غسل جسده ثم تتحى فغسل رجليه قالت فأتيته ب

Hız. Meymûne (r.anhâ) şöyle dedi: “Rasûlullah (s.a.s.) cünüplükten yıkanmak için su koydu. Sağ eliyle sol eli içine iki ya da üç defa kabı eğerek su döktü sonra avret mahallini yıkadı. Sonra elini yere ya da duvara iki veya üç defa vurdu. Sonra ağzını çalkaladı, burnuna su çekti, yüzünü ve iki kollarını yıkadı. Sonra başına su döktü. Sonra bedenini yıkadı. Sonra yıkandığı yerden uzaklaşıp ayaklarını yıkadı.” Meymûne (r.anhâ) dedi ki: “Rasûlullah’a (s.a.s.) bir bez parçası götürdüm onu istemedi ve suyu eliyle silkelemeye başladı.”⁸⁸⁰

3. Hadis:

عن عائشة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا أراد أن يغتسل من جنابة توضأ للصلاة ثم صب على رأسه ثلاث مرار يخلل بأصابعه أصول الشعر

“Âişe’den (r.anhâ) rivâyet edildiğine göre: Rasûlullah (s.a.s.) cünüplükten dolayı yıkanmak istediğinde namaz abdesti gibi abdest alır sonra başına üç defa su dökerek parmaklarıyla saç diplerini hilallerdi.”⁸⁸¹

İbn Receb, Hız. Âişe’den aktarılan ilk hadiste, Rasûlullah’ın (s.a.s.) suyu başına üç kere dökmeden önce derisini suya kandırdığını düşünene kadar saçını su ile hilallediği bilgisi olup, bu bilginin, Hız. Meymûne’den aktarılan hadiste yer almadığını belirtmiştir. Ardından bu manayı destekleyecek rivâyetleri serdettikten sonra Rasûlullah’ın (s.a.s.) yaptığı bu fiilin amacını şöyle tespit etmiştir: “Önce saçın

⁸⁸⁰ Buhârî, “Ğusl”, 16.

⁸⁸¹ Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, 26140.

hilallenmesi başın derisini yıkamak içindir. Daha sonra başından aşağıya üç defa su dökmesi ise saçlarını yıkamak içindir.”⁸⁸²

Müellife göre Hz. Âişe’den aktarılan ikinci hadiste Rasûlullah’ın (s.a.s.) saçlarını hilallemeden önce başından aşağıya üç defa su döktüğü bilgisi yine Hz. Âişe’den aktarılan ilk hadisteki önce saçlarını hilalleyip daha sonra su döktüğü bilgisiyle terstir. İbn Receb bu teâruzu, tercih yöntemlerinden râvilerin durumunu değerlendirerek çözmüştür. Şöyle ki, Hz. Âişe’den nakledilen ilk hadis, Hişâm b. Urve’nin, babası Urve tarikiyle aktarmış olduğu bir hadistir ve bu isnadın sahih olduğunda ittifak vardır. Hz. Âişe’den aktarılan ikinci hadisteki önce başından aşağı su döktüğü sonra saçlarını hilallediği bilgisi Katâde’nin Urve’den aktardığı bir rivâyet olup sıhhat bakımından Hişâm b. Urve→ Urve tariki kadar güçlü değildir. İbn Receb’in bu tahlili muâriz gördüğü iki hadisin arasını isnâdı itibara alarak çözdüğünü göstermektedir.”⁸⁸³

Müellif, Katâde→Urve tarikinın zayıflığına dair herhangi bir gerekçe göstermese de, bu isnâdın zayıf olmasının gerekçesi, Katâde’nin Urve’den hadis işitmemiş olmasıdır.⁸⁸⁴

İbn Receb, Rasûlullah’ın (s.a.s.) önce saç diplerini hilalleyip ardından başından aşağıya su dökmesi bilgisinin Meymûne (r.anhâ) rivâyetinde yer almamasını ise şöyle değerlendirmiştir: “Bu bilginin Hz. Meymûne hadisinde zikredilmemiş olması onun terk edilmesini gerektirmez. Çünkü Hz. Meymûne, Rasûlullah’ın guslüne dair muayyen bir uygulamayı aktarırken Hz. Âişe, Rasûlullah’ın (s.a.s.) cünüplükten yıkanırken davamlı yaptığı bir fiili aktarmıştır. Öyleyse Hz. Âişe’nin rivâyetini almak zorunludur.”⁸⁸⁵

İbn Receb’in muhtelifü’l-hadîse dair değerlendirmelerine örnek teşkil edecek bir başka husus sabah namazının edasının hangi vakitte daha faziletli olduğu noktasındaki ihtilafıdır. Bu konuda dört mezhep içerisinde genel olarak iki temâyül

⁸⁸² İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 281.

⁸⁸³ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 284.

⁸⁸⁴ Ebû Zür’a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî, *Tuhfetü’t-tahsîl fi zikri ruvâti’l-merâsîl*, thk. Abdullah Nevvâre, Mektebetü’r-rüşd, Riyad, y.y., s. 265.

⁸⁸⁵ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 284.

olduğu bilinmektedir. Mâlikî⁸⁸⁶, Şafîî⁸⁸⁷ ve Hanbelî Mezhepleri⁸⁸⁸ sabah namazının gales yani gecenin sonundaki karanlıkta kılmanın daha faziletli olduğunu söylerken, Hanefî mezhebi ise isfâr diye ifade edilen sabah namazını ortalığın aydınlanmasından sonra kılınmasının daha faziletli olduğu görüşündedir.⁸⁸⁹

Mezheplerin ihtilafının sebebi, konuyla alakalı farklı rivâyetlerdir. Sabah namazını gales vaktinde kılmanın daha faziletli olduğunu söyleyenlerin itimat ettikleri rivâyetlerden biri Hz. Âişe'den aktarılan şu hadistir:

كن نساء المؤمنات يشهدن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم صلاة الفجر متلفعات
بمروطهن ثم ينقلبن إلى بيوتهن حين يقضين الصلاة لا يعرفهن أحد من الغلس

“Mümin kadınlar Rasûlullah’la (s.a.s.) birlikte sabah namazına örtülerine bürünmüş halde hazır bulunurlar, sonra namazı kıldıklarında evlerine dönerlerdi de ğalesten/alaca karanlıktan dolayı hiç kimse onları tanımazdı.”⁸⁹⁰

Sabah namazını isfâr vaktinde kılmanın daha faziletli olduğunu söyleyen Hanefîlerin delillerinden birisi Râfi’ b. Hadîc’ten rivâyet edilen şu hadistir:

أسفروا بالفجر فإنه أعظم للأجر

“Sabahı ağartınız. Zira bunun sevabı daha büyüktür.”⁸⁹¹ Meselenin konumuzla alakalı olan kısmı, mezheplerin görüşlerine delil olarak kullandıkları hadislerin birbiriyle teâruz halinde olmasıdır. Konuyu geniş bir şekilde inceleyen İbn Receb ihtilafın çözümü noktasında cem, nesh ve tercih metodlarının kullanımına dair örnekler vermiştir. Yani âlimlerden bir kısmı bu teâruzı cem ederek, bir kısmı nesh yöntemine başvurarak diğer bir kısmı ise tercih yönteminden yararlanarak çözmüştür.

⁸⁸⁶ Hafîl b. İshâk el-Cündî, *Muhtasarü Halîl*, thk. Ahmed Câd, Dâru’l-hadîs, Kahire, 2005, s. 27.

⁸⁸⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû’ Şerhu’l-mühezzeb*, I-XX, Dâru’l-fikir, Beyrut, ts., c. 3, s. 43.

⁸⁸⁸ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğnî*, I-X, Mektebetü’l-Kahire, Mısır, 1968, c. 1, s. 279.

⁸⁸⁹ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i*, c.1, s. 124; Mergînânî, *el-Hidâye*, c. 1, s. 148.

⁸⁹⁰ Buhârî, “Mevâkît”, 27.

⁸⁹¹ İbn Mâce, “Salât”, 2; Ebû Dâvûd, “Salât”, 8; Tirmizî, “Salât”, 3; Nesaî, “Mevâkît”, 27.

Bir kısım âlim tağlîs ve isfâr rivâyetlerindeki teâruzu cem ve telif yöntemini kullanmak suretiyle uzlaştırmak üzere çözmüştür. Ancak bu yöntemi kullananların mezhebî kabulleri etkili olmuş ve o minvalde değerlendirme yaparak çözüm üretmeye çalışmışlardır. Cem ve telif yöntemi kullanılarak teâruzu gidermeye çalışanlar şu yorumlarda bulunmuştur:

1. Hadislerdeki isfâr lafzından murat, sabah namazı vaktinin tam olarak girmesi demektir. Öyleyse hadis, kesin olarak sabah namazı vakti girdiğinden emin olunmadan sabah namazını kılmayı yasaklamaktadır. İbn Receb bu yorumun Şafîî, Ahmed b. Hanbel ve İshâk'tan aktarıldığını belirtmiştir.⁸⁹²

2. Bir kısım âlim ise tağlîs rivâyetlerini “Namaza gales vaktinde başlanırdı”, isfâr rivâyetlerini ise “Namaz bittiğinde isfâr vakti girerdi” diyerek çözmeye çalışmıştır. Bu anlayışa göre Rasûlullah (s.a.s.) namaza gales vaktinde başlar, namazı uzun tuttuğu için tamamladığında isfâr vakti olurdu. Bu yorum Tahâvî, Atâ (114/732), Ebû Hafs el-Bermekî, Kâdî Ebû Ya'lâ (458/1066) gibi âlimlerin tercihi olmuştur.⁸⁹³

Bir grup âlim ise isfâr ve tağlîs rivâyetleri arasında nesh cereyan ettiğini ileri sürmüştür. Hangisinin nâsîh hangisinin mensûh olduğunun tespiti ise yine mezhep görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak İbn Receb bu rivâyetler arasında neshin cereyan ettiği görüşüne katılmamaktadır.⁸⁹⁴

İsfâr ve tağlîs rivâyetlerindeki teâruzu giderme noktasındaki son yaklaşım ise tercih yöntemi olmuştur. İmam Şafîî ve Ahmed b. Hanbel'in de aralarında bulunduğu âlimler tağlîs rivâyetlerini isfâr rivâyetlerinden daha güçlü buldukları için tağlîs rivâyetlerini tercih etmişlerdir. İshâk b. Hâni (275/888) *el-Mesâil* isimli eserinde Ahmed b. Hanbel ile birlikte yaşadığı şu olayı aktarmıştır: “Ebû Abdullah'la⁸⁹⁵ birlikte sabah namazını kılıp mescidden çıktık. Muhammed b. Mihraz o esnada namaz kıldırıyordu. Ebû Abdullah'a dönüp ‘Bu namaz, Râfî’ b. Hadîc'in isfâr

⁸⁹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 179.

⁸⁹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 180.

⁸⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 180-181.

⁸⁹⁵ Ebû Abdullah, Ahmed b. Hanbel'in künyesidir. Bkz. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, DİA, İstanbul 1989, c. 2, s. 75.

hakkındaki rivâyetine uygundur değil mi?’ dedim. Ebû Abdullah: ‘Hayır. Bu aşırıya kaçan kimsenin namazıdır. Râfi’ b. Hadîc’in isfâr hakkındaki hadisinin manası güneşin ışığının duvarda görülmesi demektir.’ dedi.” İshâk b. Hâni, Ahmed b. Hanbel’i şöyle derken işitmiştir: “Tağlîs konusundaki hadis daha güçlüdür.”⁸⁹⁶ İbn Receb, Ahmed b. Hanbel’in son cümlesiyle kastının, hadislerin teâruz etmesi durumunda daha güçlü olanla amel edilmesine bir işaret olduğuna dikkat çekmiştir. Müellifin kanaati de tağlîs hadislerinin isnad açısından hem daha güçlü hem de sayıca daha fazla olduğudur.⁸⁹⁷

İsfâr ve tağlîs rivâyetlerindeki teâruzun giderilmesi noktasında tercih yöntemini kullanmak isabetli görülmemektedir. Çünkü bu konudaki iki tarafın da itimat ettiği rivâyetler sahihtir ve tekellüfe düşülmeksizin uzlaştırılması mümkün görülmektedir. Böyle bir durumda iki rivâyetle amel etmek önceliklidir. Cumhûrun ve muhaddislerin mezhebine uygun olan budur. Öyleyse sabah namazının isfâr vaktinde kılınmasını emreden rivâyet, sabah namazını vaktin girdiğine emin olunduktan sonra kılınması şeklinde anlaşılabilir.

3.5.4.4. Tevakkuf

Tevakkuf kelimesi, v-g-f- kökünden tefauul bâbında mastar olup bir işi yapmayı kesmek manasına gelmektedir.⁸⁹⁸ Hadis ıstılahında, teâruz halinde olan hadislerin arasındaki ihtilafı gidermek için kullanılan yollardan sonuncusunu ifade etmekte olup, teâruz halinde olan iki hadisle de amel etmemeyi ifade etmektedir.⁸⁹⁹ Sehâvî (902/1497) tevakkufu şöyle açıklamaktadır: “Şayet müctehid herhangi bir tercih sebebi (müreccih) bulamazsa tercih sebebi ortaya çıkıncaya kadar her iki hadisle de amel etmez (tevakkuf eder).⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 184.

⁸⁹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 184.

⁸⁹⁸ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, s. 345.

⁸⁹⁹ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 168.

⁹⁰⁰ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. 4, s. 70.

Tevakkuf kavramı bazen tesâkut⁹⁰¹ olarak da ifade edilmektedir. Ancak iki delilden birinin tercih edilememesi durumu delilleri değerlendiren kişiyle alakalı olup, ona kapalı kalan hususun başkası tarafından vuzuha kavuşturulma ihtimaline binaen tevakkuf kelimesinin kullanımı daha uygun görülmüştür.⁹⁰²

Tevakkuf yönteminin teorik olup pratikte bir karşılığı olmadığı söylenebilir. İbn Huzeyme'nin (311/924) telifi mümkün olmayan iki sahih hadisin olmayacağını ifade etmesi tevakkuf yönteminin teorik olduğunun bir göstergesidir.⁹⁰³

İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî* isimli şerhinde tevakkuf yönteminin pratik olarak kullanıldığı bir örneğe rastlanmamıştır.

3.6. Buhârî'nin Terâcim/Bâb Başlıklarını Değerlendirmesi

İbn Receb'in, Buhârî'nin bâb başlıklarına yaptığı değerlendirmelerden üç başlık öne çıkmaktadır. Bâb başlığı ile altında yer alan hadis arasında uyum olmadığı için tenkit yöneltmesi, bâb başlığı ile altında yer alan hadis arasındaki uygunluğu tespitte çalışması ve Buhârî'nin, hadisi ilgili bâb başlığı altında değerlendirmesinin gerekçesi. Burada öncelikle konun önemine binaen Buhârî'nin terâcim/bâb başlıklarının kısa bir tanıtımı yapıp ardından tespit ettiğimiz başlıkları incelemeye başlayacağız.

3.6.1. Buhârî'nin Terâcim/Bâb Başlıklarının Kısa Bir Tanıtımı

Terceme lügatta bir sözü başka bir dille açıklamak demektir. Tercüman ise bir lisanı açıklayan, bir dilden başka bir dile aktaran kişidir.⁹⁰⁴ İstilah olarak terceme, altında hadislerin yer aldığı bâbın/bölümün başlığı demektir.⁹⁰⁵ İbnü's-Salâh

⁹⁰¹ Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî, *Müsellemü's-sübût*, I-II, el-Matbaatu'l-Hüseyniyye, Mısır, bty., c. 1, s. 152.

⁹⁰² İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 168.

⁹⁰³ İbnü's-Salâh, *Ulûmi'l-hadîs*, s. 285.

⁹⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 12, s. 66.

⁹⁰⁵ Aydınli, *Hadis İstilahları*, s. 317.

(643/1245), bâb başlıklarına, altında yer alan hadisleri açıklamasından dolayı terceme/terâcim dendiğini belirtmiştir.⁹⁰⁶

Terâcim konusu, Buhârî'nin, *Sahîh*'inde önemle üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Öyle ki Buhârî'nin nazarında sahih hadis tahrîc etmek kadar önemlidir. Zira onun en önemli amacı, hadis metinlerinden birçok manalar çıkartmaktır. Bu amaca binaen taktî'/bir hadisi farklı bâblarda zikretmiştir.

Buhârî'nin bâb başlıklarındaki bu incelik birçok âlimin dikkatini çekmiş olmalı ki gerek müstakil kitaplar telif ederek⁹⁰⁷ gerekse *es-Sahîh* üzerine yazdıkları şerhlerde bu konuya ayrı bir önem atfetmişler; bâb ile altında yer alan hadisler arasında münasebet kurmaya çalışıp, bâb başlığının muhtemel manaları üzerinde durmuşlardır.

Buhârî'nin bâb başlıklarının hususiyetleri arasında, bâb başlıklarında ahkâm âyetlerini kullanması gösterilebilir. İbn Hacer'in bu konudaki tespiti şöyledir: "Buhârî, *Sahîh*'inin fikhî faydalardan ve hikmetli nüktelerden boş olmasını istedi ve kendi anlayışıyla hadis metinlerinden birçok manalar çıkartıp uygunluğuna göre kitabın bâblarına dağıttı. Kitabında ahkâm âyetlerine önem verdi ve o âyetlerden nefis delâletler çıkartıp tefsirlerine işaret noktasında geniş yolları takip etti."⁹⁰⁸ Burada Buhârî'nin bâb başlıklarında âyet kullanımına dair birkaç örnek vermek istiyoruz:

1. Buhârî bazen bâb başlığı olarak âyet tercih edip beraberinde kendisinin ya da başka bir âlimin sözüne yer verir. Örneğin, Hac (vakti), bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrâma girerek) hacca başlarsa, artık ona hac esnasında cinsel ilişki, günaha

⁹⁰⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli (haleli) ve'l-ğalat ve himâyetühû mine'l-iskati ve's-sakat*, thk. Muvaffik Abdullah Abdulkâdir, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1987, s. 153.

⁹⁰⁷ Buhârî'nin terâcim/bâb başlıkları üzerine müstakil olarak telif edilen bazı eserler şunlardır: Nâsiruddîn Ahmed b. Muhamed b. Müneyyir'in *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî* isimli eseri. Bu eser, Mektebetü'l-muallâ tarafından neşredilmiştir. Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'ye ait *Şerhu terâcimi ebvâbi'l-Buhârî* isimli Dâru'l-kitâbi'l-Mısırî ve Dâru'l-kitâbi'l-Lübânî tarafından neşredilen eser. Muhammed Zekeriyâ el-Kandehlevî'ye ait *el-Ebvâb ve't-terâcim li Sahîhi'l-Buhârî* isimli altı cilt halinde Dâru'l-beşâir el-İslâmîmiyye tarafından neşredilen eser. Ali Toksarî, Buhârî'nin bâb başlıkları özelinde 14 çalışmanın yapıldığını tespit etmiştir. Bkz. Ali Toksarî *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî-Uluslararası Sempozyum-*, 18-20 Haziran 1987, 1996, s. 110-111.

⁹⁰⁸ İbn Hacer, *Hedy'ü's-sârî*, c. 1, s. 11.

düşmek ve kavga etmek yoktur.”⁹⁰⁹ Sana hilâllerden sorarlar. De ki: “Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüsüdür.”⁹¹⁰ İbn Ömer (r.anhumâ) şöyle dedi: “Hac ayları: Şevvâl, Zilka’de ve Zilhicce’den 10 gündür.” İbn Abbâs (r.anhumâ) şöyle dedi: “Bir kimsenin hac aylarında ihrama girmesi sünnettendir.” Hz. Osmân (r.a) bir kimsenin Horosân ya da Kirmân’dan ihrama girmesini kerih gördü.⁹¹¹

2. Bazen tercemede sadece âyet zikreder. Örneğin, Allah Teâlâ’nın “Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”⁹¹² kavlinin bâbı.⁹¹³

3. Buhârî bazen bâbta zikrettiği âyeti yapılan istinbata delil olarak alır. Örneğin, “İmân, ‘Bu, yapmış olduklarınız sebebiyle miras olarak verilen cennettir.’⁹¹⁴ âyetinden dolayı amelden ibarettir diyenlerin bâbı.” Birçok ilim ehli, Allah Teâlâ’nın “Rabbine yemin olsun ki hepsine yaptıklarından soracağız.”⁹¹⁵ âyeti hakkında “Lâ ilâhe illallâh sözünden sorulacaklar.” demiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “Çalışanlar bunun için çalışsın!”^{916,917}

Son olarak İbn Hacer’in Buhârî’nin bâb başlıklarına dair taksimini aktararak bu başlığı kapatmak istiyoruz. İbn Hacer, Buhârî’nin terâciminin iki kısımda ele alınabileceğini söylemiştir.

1. Zâhir/açık bâb başlıkları: Buhârî’nin bâb altında zikredeceği hadise uygunluğu açık olan bâb başlıklarıdır. Bunun faydası bâbın altında yer alacak hadislerin tanıtılmasıdır. Bazen bâb başlığı, bâbın altında yer alan hadislerle, hadisin bir kısmıyla ya da manasıyla olur. Bu, genellikle bâb başlığının birden fazla manaya ihtimalli olduğu durumlarda gerçekleşir. İhtimalden bir tanesi bâbın altında Buhârî’nin zikrettiği hadislerle belirlenir. Bazen de durum bunun tam tersine olur ki, bu

⁹⁰⁹ Bakara Sûresi, 2/197.

⁹¹⁰ Bakara Sûresi, 2/189.

⁹¹¹ Buhârî, “Hac”, 33.

⁹¹² Âl-i İmrân Sûresi, 3/130.

⁹¹³ Buhârî, “Buyû”, 23.

⁹¹⁴ Zuhrûf Sûresi, 43/72.

⁹¹⁵ Hicr Sûresi, 15/92.

⁹¹⁶ Sâffât Sûresi, 31/61.

⁹¹⁷ Buhârî, “İman”, 16.

durumda birden fazla manaya ihtimal hadiste olup ihtimallerden birinin belirlenmesi bâb başlığında olur.⁹¹⁸

2. Hafî/Kapalı bâb başlıkları: (Bu bâb başlıklarının, altında yer alan hadislere uygunluğu ancak derin bir araştırma ve ince bir düşünmeden sonra anlaşılır.) Bu kısım, *es-Sahih*'in terâcim/bâb başlıklarının müşkil olanlarının çoğunluğunu oluşturur. Bundan dolayı birçok seçkin kimsenin “Buhârî'nin fikhî terâcim/bâb başlıklarındadır.” sözü meşhur olmuştur. Buhârî çoğunlukla bâbta şartlarına uygun ve maksadına delâleti açık bir hadis bulamadığında bunu yapar. Bazen de bunu, kapalı olan şeylerin ortaya çıkartılmasıyla zihni keskinleştirmek için yapar. Çoğunlukla bunu yapmasının sebebi, bâb başlığı altında zikredeceği hadisi, daha önce zikrettiği veya sonra zikredeceği içindir. Bu şekilde hadisi zikredeceği yere rumuz ve işaret ile gönderme ve îmâda bulunmuş olur.⁹¹⁹

3.6.2. “Bâb Başlığı ile Altında Yer Alan Hadisin Uygunluk Arz Etmemesi”

Tenkidi

Buhârî'nin terâcim/bâb başlığı ile altında yer alan hadis arasındaki uyumu tespit etmeye çalışmak, Buhârî şârihlerinin önemle üzerinde durduğu konulardandır. Özellikle İbn Hacer'in hafî olarak değerlendirdiği bâblar ile o bâbların hadislerinin uyumu şârihler tarafından tespit edilemeyince Buhârî'ye bazı tenkitler yöneltilmiştir. İbn Receb de bu noktada Buhârî'ye tenkit yönelten şârihlerdendir. Örneğin, Buhârî, Kitâbu'l-ğusl'de şöyle bir bâb açmıştır: “Cünüplükten dolayı abdest aldıktan sonra (yıkadığı abdest uzuvları dışındaki) sâir bedenini yıkayıp abdest uzuvlarını bir daha yıkamayan kimse bâbı.”⁹²⁰ Bu bâbın altında yer verdiği hadis, Meymûne'den (r.anhâ) aktarılan şu rivâyettir:

وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم وضوءاً لجنابة فأكفأ بيمينه على شماله مرتين أو ثلاثاً ثم غسل فرجه ثم ضرب يده بالأرض أو الحائط مرتين أو ثلاثاً ثم مضمض واستنشق

⁹¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, c. 1, s. 22.

⁹¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, c. 1, s. 22.

⁹²⁰ Buhârî, “Ğusl”, 16.

وَعَسَلَ وَجْهَهُ وَذِرَاعَيْهِ ثُمَّ أَفَاضَ عَلَى رَأْسِهِ الْمَاءَ ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ ثُمَّ تَنَحَّى فَعَسَلَ رِجْلَيْهِ قَالَتْ فَاتَيْتَهُ بِخَرْقَةٍ فَلَمْ يَرُدَّهَا

“Rasûlullah (s.a.s.) cünüplükten yıkanmak için suyu koydu. Sağ eliyle sol eli içine iki ya da üç defa kabı eğerek su döktü sonra avret mahallini yıkadı. Sonra elini yere ya da duvara iki veya üç defa vurdu. Sonra ağzını çalkaladı, burnuna su çekti, yüzünü ve iki kollarını yıkadı. Sonra başına su döktü. Sonra bedenini yıkadı. Sonra yıkandığı yerden uzaklaşıp ayaklarını yıkadı.” Meymûne (r.anhâ) dedi ki: “Rasûlullah’a (s.a.s.) bir bez parçası götürdüm onu istemedi ve suyu eliyle silkelemeye başladı.”⁹²¹

Buhârî’nin bâb başlığı ile bâbın altında zikrettiği hadis arasındaki münasebet şudur: Rasûlullah (s.a.s.) önce ellerini yıkamış, ağzını çalkalamış, burnuna su almış sonra da yüzünü ve iki kolunu yıkayıp ardından bedeninin geri kalan yerlerini yıkamıştır. Ancak bedeninin geri kalan yerlerini yıkarken önce yıkamış olduğu uzuvları tekrar yıkamamıştır. Buhârî’nin kastı bu olsa da hadisdeki “ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ”/sonra bedenini yıkadı” ifadesinden, gusul almadan önce yıkadığı uzuvları tekrar yıkamadığı sonucu doğrudan çıkmamaktadır. Bunun için İbn Receb, bâb başlığına uygunluğu daha açık olan Müslim’in, İsâ b. Yûnûs→A’meş tarikiyle aktardığı rivâyet lafzını tercih etmediği için Buhârî’ye tenkit yöneltmiştir. Zira Müslim’in tercih ettiği rivâyet lafzında “ثُمَّ غَسَلَ سَائِرَ جَسَدِهِ”/sonra bedeninin geri kalanını yıkadı”⁹²² ifadesi yer almaktadır ki, bu ifadenin Buhârî’nin oluşturduğu bâb başlığına uygunluğu açıktır. İbn Receb şöyle der: “Buhârî’ye hayret doğrusu! Nasıl olur da bâb başlığında ‘Cünüplük için abdest alıp sonra geri kalan bedenini yıkayan kimse bâbı.’ ifadesine yer verir de sonra hadisi bu lafızla aktarmaz. Hâlbuki delâlet ancak bu hadis lafzını aktarmakla tamamlanmaktadır.”⁹²³

İbn Receb’in tenkidi bâb başlığı ile bâbın hadisi arasında açık bir uyum olmaması ve bâb ile uyumun tespitinin daha kolay sağlanabileceği rivâyet lafzının tercih edilmemesi sebebiyle olmuştur. Aynı bâb başlığı ve hadisi değerlendiren İbn

⁹²¹ Buhârî, “Gusl”, 16.

⁹²² Müslim, “Hayz”, 9, h. 317.

⁹²³ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 1, s. 286.

Hacer, bu işkale dikkat çekmiş ve verilebilecek bazı cevapları aktardıktan sonra kanaatini şöyle beyan etmiştir: “Bana öyle geliyor ki, Buhârî, “ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ/sonra bedenini yıkadı” ifadesini mecaza hamletmiştir. Yani Buhârî’nin bundan kastı ‘Yıkandığı zikredilen uzuvların dışında kalan yerleri yıkadı.’ demektir. Bunun delili ise, hadisin sonundaki ‘فَعَسَلَ رِجْلَيْهِ/sonra ayaklarını yıkadı’ kavlidir. Şayet ‘ثُمَّ غَسَلَ’ kavli umûm üzere hamledilecek olursa ikinci defa ayaklarını yıkamaya gerek duymazdı. Çünkü ayakların yıkanması da umum içerisinde yer alırdı. Bu (yorum) Buhârî’nin tasarruflarına daha uygundur. Zira kapalı olana açık olandan fazla önem vermek Buhârî’nin özelliklerindedir.”⁹²⁴

İbn Receb ve İbn Hacer’in bâb hakkındaki yorumlarına bakıldığında İbn Receb daha tenkitçi bir tutum gösterirken, İbn Hacer’in, Buhârî’nin meramının anlaşılması noktasında daha fazla çaba sarf ettiği görülmektedir.

İbn Receb’in Buhârî’ye bâb başlığı ile altında zikredilen hadis arasında uyum olmadığı noktasında yönelttiği tenkide bir başka örnek, “İmamın rükû ve secdenin tam yapılmasıyla birlikte kıyâmı kısa tutması bâbı.” şeklinde açtığı başlıktır. Bu bâbın altında Ebû Mes’ûd’dan aktarılan şu rivâyeti zikretmiştir:

أن رجلا قال والله يا رسول الله إني لأتأخر عن صلاة الغداة من أجل فلان مما يطيل بنا
فما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم في موعظة أشد غضبا منه يومئذ ثم قال إن منكم
منفرين فأياكم ما صلى بالناس فليتجاوز فإن فيهم الضعيف والكبير وذا الحاجة

Bir adam: “Ey Allah’ın Rasûlü, falancanın bize namazı uzun tutmasından dolayı sabah namazından geri kalıyorum.” dedi. (Ebû Mes’ûd) “Rasûlullah’ı hiçbir vaazında o günkü kadar sinirli görmedim.” (dedi). Sonra Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “İçinizde nefret ettirenler vardır. Herhangi biriniz namaz kıldırarak olursa hafif tutsun. Çünkü cemâatin içinde zayıf, yaşlı ve ihtiyaç sahibi olanlar vardır.”⁹²⁵

İbn Receb bu hadisten, arkasındaki cemâate uzun gelir endişesiyle imamın namazı kısa tutması gerektiğinin anlaşıldığını söylemektedir. Ayrıca imama namazı

⁹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 650.

⁹²⁵ Buhârî, “Ezân”, 61.

hafif tutma emrinin, mescidde namaz kıldırın imamlara tevcih edildiğine dikkat çekmiştir.⁹²⁶

İbn Receb'in eleştirdiği nokta, Buhârî'nin bâb başlığında değindiği, kıyâmı kısa tutup rükû ve secdenin tam yapılması hususuna hadiste temas edilmemesidir. Öyleyse mezkûr hadis ile bâb başlığı arasında tam bir uyumdan bahsedilemez. Müellife göre, Buhârî'nin bâb başlığına uygunluğu daha açık olan bir hadis zikretmemesinin sebebi, şartlarına uygun hadis bulamamasıdır.⁹²⁷ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde⁹²⁸ ve Taberânî'nin (360/971) *Mu'cem*'inde⁹²⁹ Buhârî'nin bâbına uygunluğu daha açık olan rivâyetler yer almakla birlikte şartlarına uymadığı için almamıştır.

İbn Hacer konuyla alakalı değerlendirmesinde farklı bir ayrıntıya dikkat çekmektedir. Ona göre Buhârî bu bâb başlığıyla âdeti olduğu üzere bâbta zikrettiği hadisin farklı bir taricine dikkat çekmiştir.⁹³⁰ Zira Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (307/919) *Müsned*'inde, Buhârî'nin bâbta zikrettiği hadisin farklı bir tariki yer almaktadır. O rivâyete göre namazı uzun tutan sahabî Übey b. Ka'b, uzun tutma sebebi ise uzun bir sûre okumasıdır.⁹³¹ İbn Hacer'in bu açıklaması, bâb ile hadis arasındaki uyumu göstermektedir. Zira Ebû Ya'lâ'nın rivâyetine göre, Rasûlullah'ın Übey b. Ka'b'a müdahalesi kıraat hususunda olmuş, rükû ve secdeye müdahale etmemiştir. Buhârî, muhtemelen Ebû Ya'lâ'nın tercih ettiği rivâyet lafzını şartlarına uymadığı için almamıştır.

İbn Receb ve İbn Hacer'in değerlendirme metotlarındaki farklılık sonuca da yansımıştır. İbn Receb, bâb başlığı ile ilgili hadis arasında doğrudan bir bağlantı tespit edemediği için tenkit yöneltmişken, İbn Hacer farklı bir tarihin yardımıyla bu uyumun yakalanabileceğini söylemiştir. Biz, İbn Receb'in açıklamasını daha isabetli

⁹²⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 166.

⁹²⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 167.

⁹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. 21961.

⁹²⁹ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdulmecîd, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, c. 17, s. 93; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. 4, s. 193.

⁹³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 590.

⁹³¹ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, I-XIII, thk. Hüseyin Süleym Esed, Daru'l-Me'mun, Dımaşk, 1984, c. 3, s. 334.

buluyoruz. Zira Buhârî'nin *Sahîh*'indeki bazı uygulamaları, onun, şartlarına uygunluk göstermeyen hadisi muallâk olarak zikrettiğini göstermektedir. Şayet Ebû Ya'lâ'nın rivâyetini şartlarına uygunluk göstermediği için almadıysa muallâk olarak zikredebilirdi.

İbn Receb'in bâb ile hadisi arasında uygunluk tespit edemediği için Buhârî'ye tenkit yönelttiği bir başka örnek, "Yağmur damlaları sakalından aşağıya dökülünceye kadar yağmura tutulan kimse bâbı." şeklinde açtığı bâbtır. Buhârî bu bâb başlığının altında Enes b. Mâlik'ten (r.a) rivâyet edilen şu hadise yer vermiştir:

أصابت الناس سنة على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فبينما رسول الله صلى الله عليه وسلم يخطب على المنبر يوم الجمعة قام أعرابي، فقال: يا رسول الله، هلك المال، وجاع العيال، فادع الله لنا أن يسقينا، قال: فرفع رسول الله صلى الله عليه وسلم يديه وما في السماء قزعة، قال: فثار سحاب أمثال الجبال، ثم لم ينزل عن منبره حتى رأيت المطر يتحادر على لحيته، قال: فمطرنا يومنا ذلك، وفي الغد، ومن بعد الغد، والذي يليه إلى الجمعة الأخرى، فقام ذلك الأعرابي - أو رجل غيره - فقال: يا رسول الله، تهدم البناء وغرق المال، فادع الله لنا، فرفع رسول الله صلى الله عليه وسلم يديه، وقال: «اللهم حوالينا، ولا علينا» قال: فما جعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يشير بيده إلى ناحية من السماء إلا تفرجت، حتى صارت المدينة في مثل الجوبة حتى سال الوادي، وادي قناة شهرا، قال: فلم يجئ أحد من ناحية إلا حدث بالجود

"Rasûlullah (s.a.s.) zamanında insalara kıtlık isabet etti. Rasûlullah (s.a.s.) Cuma günü minberde hutbe irad ederken bir bedevî kalkıp: "Ey Allah'ın Rasûlü! Mallar helak oldu çocuklar aç kaldı Allah'a dua et de bize yağmur yağdırsın." dedi. Enes b. Mâlik dedi ki: "Rasûlullah (s.a.s.) ellerini kaldırdı bu sırada gökyüzünde hiçbir bulut parçası yoktu." Enes b. Mâlik dedi ki: "Dağlar gibi bulutlar toplandı. Sonra Rasûlullah (s.a.s.) minberindeyken yağmur damlalarının sakalından aşağıya döküldüğünü gördüm." Enes b. Mâlik dedi ki: "O gün, bir sonraki gün, daha sonraki gün ve onu takip eden gün; nihayet diğer cumaya kadar hep yağmur yağdı. Ertesi Cuma yine o bedevî ya da başka birisi kalktı ve 'Ey Allah'ın Rasûlü! Binalar çöktü, mallar su altında kaldı. Bizim için Allah'a dua ediver.' dedi. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.s.) ellerini kaldırdı: 'Ey Allah'ım etrafımıza yağdır üzerimize değil!' diye

dua etti. Enes b. Mâlik dedi ki: “Rasûlullah (s.a.s.) eliyle semâdan nereye işaret ettiyse orası açıldı ve Medine üstü açık bir alan gibi oldu. Kanât vadisi bir ay boyunca aktı.” Enes b. Mâlik dedi ki: “Kim hangi taraftan geldiyse bol bol yağmur yağdığını söyledi.”⁹³²

İbn Receb, bu hadisin bâb başlığına da zikredilen yağmur altında kalma konusunda delil olmasının tartışmaya açık olduğunu söylemiştir. Zira temattur kelimesi, yağmur talep eden kimsenin ya da başka birisinin, yağmur kendisine isabet edinceye kadar yağmur altında kalması demektir. Rasûlullah’ın (s.a.s.) o gün yağmur kendisine isabet edinceye kadar minberinde kalmayı kastettiği bilinmemektedir. Belki sadece hutbeyi tamamlamak için minberde kalmıştır.⁹³³ İbn Receb sözlerinin devamında istimtâr/yağmur altında kalmakla alakalı Buhârî’nin şartına uymayan başka hadislerin bulunduğu dikkat çekmiştir.⁹³⁴

İbn Hacer’in bu bâbı değerlendirmesi ise Buhârî’nin kastını anlamaya yönelik olmuş ve herhangi bir tenkit tevcih etmemiştir. Ona göre, Buhârî’nin amacı, Rasûlullah’ın (s.a.s.) sakallarından yağmur damlalarının dökülmesinin tevâfuk değil kasten olduğunu beyan etmektir. Bunun için Buhârî temattara/yağmurun üzerine dökülmesini kastetmek fiilini tercih etmiştir. Zira yağmurun altında kalması ihtiyarı ile olmasaydı, mescidin tavanı ilk aktığında minberden inerdi. Ancak o yağmurun yağışı artıncaya kadar hutbesine devam etmiş ve sakallarından dökülmüştür.⁹³⁵

İki şârihin değerlendirmelerine bakıldığında İbn Hacer’in Buhârî’yi anlama çabası dikkatten kaçmamaktadır. İbn Receb ise Rasûlullah’ın (s.a.s.) minberde kalmaya devam etmesinin sebebinin hutbeyi tamamlama kastı olabileceği ihtimaline binaen Buhârî’nin bâbta tercih ettiği “yağmurun üzerine isabet etmesini kastetmesi” eylemiyle bâbın hadisi arasındaki bağlantının açık olmadığı yönünde tenkidini beyan etmiştir.

⁹³²Buhârî, “İstiskâ”, 23.

⁹³³İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 6, s. 242.

⁹³⁴İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 6, s. 242.

⁹³⁵İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. 3, s. 389.

İbn Receb'in işaret ettiği gibi "Rasûlullah'ın (s.a.s.) hutbeyi tamamlamak için minberde kalmaya devam etmesi" ihtimali yüksektir. Zira hadisin aktarımından anlaşılmalıdır ki, bedevînin Rasûlullah'tan (s.a.s.) dua istemesi hutbe esnasında olmuştur. Öyleyse Rasûlullah (s.a.s.) hutbesini ikmal etmek için minberde kalmaya devam etmiştir.

2.6.3. Buhârî'nin Bâb Başlığını Anlama Çabası

Buhârî, bâb başlığında bazen muallâk hadisler kullanır. Kullanılan bu hadisler gerek sıhhat noktasında, gerekse Buhârî'nin hadisi muallâk olarak aktarma sebebi noktasında tartışma konusu olmuştur.

Muallâk hadis, senedin başından bir veya daha fazla râvinin peşisıra düşürüldüğü hadistir.⁹³⁶ İsnadındaki kopukluktan dolayı muallâk olan senedler zayıf sayılmaktadır. Ancak usûl-i hadîs eserlerinde Buhârî ve Müslim'in muallâk olarak aktardığı senedler genel hükümden istisnâ edilerek değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede her iki kitabın müellifinin, kitaplarına sadece sahih hadis alma hedefleri etkili olmuştur. İbnü's-Salâh, Buhârî ve Müslim'in Sahîh'lerinde yer alan muallâk hadisleri ikiye ayırarak, malûm sigalar kullanılarak yapılan muallâk hadislerin söyleyenine aidiyetinin sahih olduğunu, temrîz/meçhûl sigalar kullanılarak yapılan muallâk hadislerin ise isnad edildiği kimseye aidiyetinin kesinlik ifade etmediğini belirtmiştir.⁹³⁷

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'ine yazdığı *en-Nüket* isimli eserinde, Buhârî'nin *Sahîh*'inde muallâk hadise yer verme nedenlerini tespit etmiştir. Önemine binaen İbn Hacer'in tespitlerini aktarmak istiyoruz.

"Buhârî'nin *Sahîh*'inde muttasıl senedle aktarmadığı merfû hadislerden bir kısmı kitabının başka yerinde muttasıl olarak yer almaktadır. Bir kısmı ise sadece muallâk olarak yer alır. Birincisinin, yani kitabın başka yerinde muttasıl olarak yer alan muallâk hadislerin ta'lik sebebi, Buhârî'nin, *Sahîh*'inde bir şeyi ancak bir

⁹³⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*, thk. Nureddîn İtr, Dâru'l-minhâci el-Kavîm, Dımaşk, 2019, 1. Baskı, s. 74; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 171; Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 188.

⁹³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 24-25.

faydadan dolayı tekrar etmesidir. Şayet hadis metni birtakım hükümlere şamil ise içerdiği hükümlere göre bâblarda tekrar eder. Yâhutta diğer cümleden ayrılması mümkün olan bir parçayı bâblarda tekrar eder. Bununla birlikte (tekrar ettiği hadisin) isnadını tekrar etmez. Bilakis ya hocaları ya da hocalarının hocalarını değiştirerek aktarır. Eğer hadisin mahracı dar olur ve sadece tek bir isnadı bulunur da bu isnad birtakım hükümlere şamil olup bu hükümleri tekrara ihtiyaç duyarsa, bu durumda ya isnadı yâhutta metni tekrar eder. Bu, Buhârî'nin başka bir yerde muttasıl olarak aktardığı hadisi muallâk olarak aktarmasının sebeplerinden biridir.

İkincisi, yani Buhârî'nin muallâk olarak yer verdiği hadisler, ya cezm ya da temrîz sigasıyla aktarılmıştır. Birincisi, yani cezm sigası şeklinde gelenlerin ta'lîk edilen kişiye nispeti sahihtir. Geriye râvilerinden açıkça zikrettiklerini incelemek kalır. Bu hadislerden bir kısmı Buhârî'nin şartlarına uygundur. Bu hadisleri muallâk olarak aktarmasının sebebi, ya hadisi semâ yoluyla almayı müzâkere veya icâzet yoluyla alması, ya da onun yerine geçecek başka bir hadis aktarmasıdır. Yerine geçecek başka bir hadis aktardığı için de muallâk olarak aktardığı hadisi tam bir sıyâk ile aktarmamıştır. Ya da bundan başka bir sebep içindir. Bu kısımda yer alan hadislerden bir kısmı başkaları tarafından sahih ya da hasen kabul edilse de Buhârî'nin şartına uygun değildir. Bir kısmı ise özellikle inkıtâ/kopukluktan dolayı zayıftır.

İkincisi, yani temrîz sigasıyla ta'lîk edip başka bir yerde muttasıl olarak aktarmadığı hadislerden çok azı Buhârî'nin şartlarına uygundur. Buhârî'nin bu hadisleri temrîz sigasıyla aktarmasının sebebi, mana ile zikretmesidir.”⁹³⁸

İbn Hacer'in bu tespitleri Buhârî'nin muallâkları hususunda genel bir çerçeve çizmesi açısından önemlidir. Diğer birçok şârih gibi İbn Receb de, Buhârî'nin bâb başlığında muallâk olarak aktardığı hadisi anlamak ve müellifin amacını tespit etmek için çaba sarf etmiştir. Örneğin, Buhârî, “Müezzin ezan okurken ağzını sağa sola çevirir mi? Yine müezzin, ezan okurken sağa sola döner mi?” şeklinde bâb başlığı

⁹³⁸ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbnü's-Salâh*, I-II, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, Imâdetü'l-bahsi'l-ilmî, Medine, 1984, c. 1, s. 325-326

açıp devamında temrîz sigası ile ve muallâk olarak Hz. Bilâl'in ezan okurken iki parmağını kulaklarına koyduğunu aktarmıştır.⁹³⁹

İbn Receb, öncelikle Buhârî'nin muallâk olarak aktardığı bu rivâyeti Abdürrezzâk'ın (211/826) Süfyân es-Sevrî (161/778) kanalıyla aktardığını belirterek isnadına atıfta bulunur. Abdürrezzâk'ın lafzı şöyledir:

رَأَيْتَ بِلَالًا يُؤَدِّنُ وَيُدُورُ فَاتَّبَعْتُ فَاهَ هَاهُنَا وَهَاهُنَا وَإِصْبَعَاهُ فِي أُذُنَيْهِ

“Bilâl'i ezan okuyup dönerken gördüm. Ağzını, sağa sola çevirirken takip ediyordum. İki parmağı kulaklarındaydı.”⁹⁴⁰ İbn Receb sözlerinin devamında Beyhakî'den alıntı yaparak hadiste geçen وَيُدُورُ kelimesinin müdrec olduğuna dikkat çeker. Ayrıca Vekî' (197/812) de bu hadisi Süfyân es-Sevrî'den rivâyet etmiştir ve bu lafız orada yer almamaktadır. Müellif buradan yola çıkarak Vekî'nin, Süfyân kanalıyla yaptığı rivâyetle, Abdürrezzâk'ın, Süfyân kanalıyla yaptığı rivâyetin ma'lûl olacağını belirtir. Buhârî bunun farkında olduğu için hadisi senediyle birlikte aktarma yoluna gitmemiş temrîz sigasıyla aktarmayı tercih etmiştir.⁹⁴¹

Bu örnek İbn Receb'in, Buhârî'nin bâbta kullandığı muallâk bir hadisle neyi amaçladığı ve neden muallâk hadis kullanıp muttasıl bir isnadla hadis metnini aktarmadığını açıklama çabasını göstermektedir.

Müellifin, Buhârî'nin bâb başlığındaki maksadını tespit etme çabasına bir başka örnek, “Kâmeti bekleyen kimse” bâbıdır. Buhârî bu başlık altında Hz. Âişe'den nakledilen şu hadisi aktarmıştır:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا سكت المؤذن بالأولى من صلاة الفجر قام فركع ركعتين خفيفتين قبل صلاة الفجر بعد أن يستبين الفجر ثم اضطجع على شقه الأيمن حتى يأتيه المؤذن للإقامة

⁹³⁹Buhârî, “Ezân”, 19.

⁹⁴⁰ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî, el-Meclisü'l-ilmî, Hindistân, 1982, c. 1, s. 467, h. 1806.

⁹⁴¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 423.

“Rasûlullah (s.a.s.), müezzin sabah namazının ilk ezanını okuduğunda kalkıp sabah namazından önce fecr aydınlığı belirdikten sonra hafif iki rek’at kılar sonra müezzin kâmet için gelinceye kadar sağ tarafı üzerine uzanırdı.”⁹⁴²

İbn Receb, Buhârî’nin bu bâbtan maksadının “حَتَّىٰ يَأْتِيَهُ الْمُؤَذِّنُ لِلْإِقَامَةِ” ifadesi olduğunu tespit etmiştir. Zira ona göre bu cümle, namaz kılacak kimsenin kâmeti beklemesinin ve mescidin dışında kalarak mescide girmeyi kâmet getirilinceye kadar geciktirmesinin caiz olduğuna işaret etmektedir. Buhârî bununla kâmeti mescid dışında beklemeyi mekruh görenlere muhâlefet etmek istemiştir. Zira selef âlimlerinden bir grup, kâmeti mescid dışında beklemeyi çirkin görmüş ve bu konuda ağır ifadeler kullanmışlardır.⁹⁴³

Bu bölümün nihayetinde diyebiliriz ki İbn Receb, diğer birçok Buhârî şârihi gibi bâb başlıklarının izah ve şerhine büyük önem vermiştir. Yalnızca bâb başlığının ne anlama geldiğini tespitte çalışmamış ayrıca bâb başlığı ve bâbın hadisi arasında da uyumu tespit etmeye çalışmıştır. Bu şekilde konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

İbn Receb, bâb başlıklarını değerlendirirken bâb ile ilgili hadis arasında uyum olmadığı için Buhârî’yi tenkit etmiş, savunmacı bir üslup benimsememiştir. Ancak İbn Receb’in tenkit ettiği bâb başlıkları İbn Hacer tarafından farklı anlaşılabilmiş ve olası tenkitler bertaraf edilebilmiştir. Bu durum iki şârihin esere ve müellifine yaklaşımını göstermekle birlikte İbn Receb’in tenkitçi İbn Hacer’in ise savunmacı kimliğine işaret etmektedir.

⁹⁴² Buhârî, “Ezân”, 15.

⁹⁴³ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 3, s. 407.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN RECEB'İN İLMÎ KABÜLLERİNİN ŞERHE YANSIMASI

Bir şârihin yapacağı telife ilmî kabullerinin yansması neredeyse kaçınılmazdır. Bu kabullerin yansması kendini en çok itikadî ve fikhî alanda gösterir. Zira şârih, konuyla alakalı rivâyetlerin değerlendirilmesinde sahip olduğu kabulleri genellikle savunma ve farklı delillerle güçlendirme cihetine gider. Bizce bu konuda temel kıstas, sahip olunan kabullerin delillerin değerlendirilmesinde ne derece belirleyici olduğudur.

Bu bölümde ele alacağımız temel konular İbn Receb'in itikadî, fikhî ve tasavvufî görüşlerinin şerhine yansması olacaktır.

4.1. İtikadî Görüşlerinin Şerhe Yansması

İbn Receb akîde olarak ehl-i hadîs ve selef âlimlerinin benimsediği yolu benimsemiştir.⁹⁴⁴ Kelâmî ve felsefî tartışmalardan uzak durmuştur. O, *Beyânu fadli ilmi's-selef alâ ilmi'l-halef* isimli eserinde akîdesini beyan sadedinde şöyle demiştir: “Doğru olan, selef-i sâlihînin benimsemiş olduğu gibi; Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla alakalı âyet ve hadisleri tefsir etmeden keyfîyet ve temsilsiz kabul etmektir.”⁹⁴⁵ Ayrıca, *İhtisâmu melei'l-a'lâ* isimli risâlesinde akîdesiyle alakalı şunları kaydetmiştir: “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Rabbi'ni vafettiği şeylerle vafetmesi ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Rabbi'ni vafettiği her şey haktır ve doğrudur. Allah Azze ve Celle'nin kendisini vafettiği şeylere temsilsiz olarak iman etmenin vâcib olduğu gibi bunu da iman ve tasdik etmek vâcibtir.”⁹⁴⁶

Bir müellifin mezhebî kabullerinin kaleme aldığı esere yansma gerçeği yadsınamaz. Yukarıdaki satırlarda İbn Receb sahip olduğu itikadî açıkça ortaya

⁹⁴⁴ İbn Receb'in itikadî görüşlerini daha detaylı görmek için. Ğufeylî'nin *İbn Receb el-Hanbelî ve Eseruhû fî tevzihi akîdesti's-Selef* isimli eserine bakılabilir.

⁹⁴⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Beyânu fazli ilmi's-Selef alâ ilmi'l-Halef*, thk. Muhammedb. Nâsır el-Acmî, Dâru's-sumay'î, Riyad 1985, s. 48.

⁹⁴⁶ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *İhtiyâru'l-evlâ fî şerhi hadîs ihtisâmi'l-mele'i'l-a'lâ*, thk. Câsim el-Fuheyd ed-Devsî, Mektebetü'd-dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1985, s. 40-41.

koymuştur. Bu bölümde öncelikle İbn Receb'in itikadî görüşlerinin *Fethu'l-Bârî* isimli şerhine yansımalarını tespit etmeye çalışacağız.

4.1.1. Müteşâbih Nassların Anlaşılması Konusundaki Görüşleri

المُتَشَابِه kelimesi tefâul babından ismi fâildir. تشابه iki şeyin birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzemesi demektir. Bakara Sûresindeki

إن البقر تشابه علينا

“Sığırlar bize karışık geldi.”⁹⁴⁷ şeklindeki kullanım, kelimenin lügat manasına bir örnektir.⁹⁴⁸ Terim olarak müteşâbih, Kitap ve sahih sünnette zahiri manaları esas alındığında Allah Teâlâ'nın yaratılmışlara benzediğini vehmettiren nasslardır.⁹⁴⁹

Âlimler müteşâbih âyet ve hadislerin anlaşılmasında iki yol takip etmiştir. Selef âlimleri bu nassları tevil etmeksizin olduğu gibi kabul ederken, onlardan sonra gelen halef âlimleri ise bu nassların uygun bir şekilde tevil edilebileceği görüşünü benimsemiştir. Ancak hemen belirtelim ki, selef âlimlerinin müteşâbih nassları tevilsiz kabul etmeleri mutlak değildir. Onlar, müteşâbih nassların zâhirinin murat edilmediğini söyleyerek icmâlî de olsa teville başvurmuşlardır. Müteşâbih nassların selef âlimleri tarafından nasıl anlaşıldığının beyanı hususunda Ebû Hanîfe (150/767), *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserinde şöyle der: “Allah Teâlâ'nın eli, yüzü ve nefsi vardır. Allah'ın Kur'ân'da yüz, el ve nefis konusunda zikrettiği şeyler keyfiyetsiz olarak onun sıfatıdır. Allah'ın eli, kudreti ya da nimetidir denmez. Çünkü bunda sıfatı iptal etmek vardır. Bu ise Kaderiye ve Mutezile'nin görüşüdür. Ancak Allah'ın eli keyfiyetsiz olarak sıfatıdır. Allah'ın gazabı ve rızası da keyfiyetsiz olarak sıfatıdır.”⁹⁵⁰ Ebû Hanîfe tarafından tercih edilen bu yöntem ondan sonra gelen Tahâvî tarafından da benimsenmiştir. Nitekim o, *Akîde*'sinde müteşâbih nassların hükmünün beyanı sadedinde şunları kaydeder: “Müteşâbih olan nassların mana ve tefsiri

⁹⁴⁷Bakara Sûresi, 2/70.

⁹⁴⁸Muhammed Neccâr vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 417.

⁹⁴⁹ Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-akîde et-Tahâviyye*, thk. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennâr, Dâru İbn Abdülhâdî, 2005, s. 73.

⁹⁵⁰ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Minhu'l-ravzı'l-ezher fî şerhi'l-fıkhi'l-ekber*, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1998, s. 121-123

Allah'ın murat ettiği gibidir. Biz, kendi görüşümüze göre tevil ederek ve isteğimize uygun mana vererek bu konuya girmeyiz. Çünkü onun dini hususunda güvende olmak ancak Allah Teâlâ ve Rasûlü'ne (s.a.s.) teslim olmak ve müteşâbihlerin bilgisini bilene havale etmekle mümkündür.”⁹⁵¹

Ebû Hanîfe ve Tahâvî'nin açıklamalarından anlaşıldığı üzere onlar müteşâbih nassları tevilsiz kabul etmektedirler. Bu noktada selef âlimlerinin çoğunluğunun benzer bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. İmâm Mâlik'in (179/795) istivâ hakkındaki soruya “İstivâ malum, keyfiyeti meçhul onun hakkında soru sormak ise bid'attır.”⁹⁵² şeklinde verdiği cevap da selefın anlayışını yansıtan bir başka örnektir.

Selef âlimlerinin anlayışı bu minvalde iken onlardan sonra gelenler yani halef âlimleri, müteşâbih nassların Allah'ın zatına uygun birtakım tevillerle tevil edilebileceğini söylemişlerdir. Böylece müteşâbih nassların anlaşılmasında iki farklı yaklaşım meydana gelmiştir. Selef ve halef âlimlerinin haberî sıfatlar karşısındaki tutumlarını Nûreddin es-Sâbûnî (580/1184), *el-Bidâye* isimli eserinde şöyle özetlemektedir: “Müteşâbih nasslar konusunda Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat'ın takip ettiği iki yolu vardır: Birincisi, müteşâbih nassları Allah'ın zâtına layık olmayan şeylerden tenzih ederek olduğu gibi kabul edip tevilini Allah'a havale etmektir. Bu selef-i sâlihının yoludur. Diğer ise, müteşâbih nassları kabul edip Allah'ın zâtına uygun, dilcilerin kullanımına muvâfık bir şekilde tevilini araştırmaktır. Bununla beraber, yapılan te'vilin kesin olarak Allah'ın muradı olduğuna hükmetmemektir. (Bu da halefin benimsediği yoldur.) Selef'in yolu daha selametli, halefin yolu ise daha sağlamdır.”⁹⁵³

İbn Receb, *Beyânu fadli ilmi's-selef alâ ilmi'l-halef* isimli eserinde bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: “Doğru olan, selef-i sâlihînin benimsemiş olduğu gibi; Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla alakalı âyet ve hadisleri tefsir etmeden

⁹⁵¹ Meydânî, *Şerhu'l-akide et-Tahâviyye*, s. 73.

⁹⁵² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Dâru's-saâde, Mısır, 1973, c. 6, s. 325; Gazâlî, *Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî* (ö. 505/1111), *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2004, s. 38.

⁹⁵³ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 25.

keyfiyet ve temsilsiz kabul etmektir.”⁹⁵⁴ Bu cümle, İbn Receb’in müteşâbih nassları anlama konusunda selef âlimlerinin yolunu benimsediği göstermektedir. Onun bu konudaki kanaati, *Fethu 'l-Bârî*'de de açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin,

إن أحدكم إذا قام في صلاته فإنه يناجي ربه أو إن ربه بينه وبين القبلة

“Şüphesiz ki sizden birisi kalkıp namaz kıldığında Rabbi ile münacatta bulunmaktadır ve Rabbi namaz kılan kişi ile kible arasındadır.”⁹⁵⁵ hadisini bu anlayış üzere şerh etmiştir. İbn Receb bu ve benzeri âyet ve hadislerin Allah’ın namaz kılan kişiye yakın olduğuna delalet ettiğini söylemektedir.⁹⁵⁶

Ona göre sahabe bu nasslardan murat edilen sahih mananın dışında başka hiçbir şey anlamamıştır. Bundan, Allah Teâlâ’nın büyüklük ve kudretini, kullarının hallerine muttali olduğunu, kullarını kuşattığını, onlara yakın olduğunu ve duâlarını kabul ettiğini anlamışlardır. Bu şekilde onların Allah’a karşı haşyet, tazim, hürmet, Allah’ın kendilerini murâkabe altında tutması bilinci ve O’na karşı hayâları artmış ve Allah’ı görüyor gibi ibadet etmişlerdir.⁹⁵⁷

İbn Receb’in, sahabenin müteşâbih nassları anlayış şekli olarak aktardığı bu yorum, selef âlimlerinde de açıkça görülmektedir. Müellife göre doğru olan bu anlayış şeklinin karşısında müteşâbih nassları yanlış yorumlayan bazı fırkalar da bulunmaktadır. Örneğin, Cehmiyye ve Mutezîle, Allah’ın kurbiyetine delalet eden nassları onun zatıyla her yerde olması şeklinde anlamışlardır. İbn Receb bu fırkaların “Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir.”⁹⁵⁸ “Üç kişi gizli konuşunca dördüncüleri kesinlikle O’dur.”⁹⁵⁹ gibi âyet-i kerîmelerle görüşlerini delillendirdiklerini söylemiştir. Selef âlimlerinden bir kısmı, bu fırkaların istidlallerini iptal etmek için bu âyetlerde geçen beraberliği Allah’ın ilmi ile kullarıyla birlikte olması şeklinde yorumlamıştır. İbn Receb bu yorumun Mukâtil b. Hayyân (150/767), Dahhâk (105/723), İmâm Mâlik, Abdülazîz el-Mâcişûn

⁹⁵⁴ İbn Receb, *Beyânu fazli ilmi's-selef*, s. 48.

⁹⁵⁵ Buhârî, “Salât”, 33.

⁹⁵⁶ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 255.

⁹⁵⁷ İbn Receb, *Fethu 'l-Bârî*, c. 2, s. 257-258.

⁹⁵⁸ Hadîd Sûresi, 57/4.

⁹⁵⁹ Mucâdele Sûresi, 58/7.

(212/827), Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye (238/853) gibi âlimlerden aktarıldığını belirtmiştir.⁹⁶⁰

İbn Receb'in bu ifadeleri oldukça önemlidir. Zira buradan bazı selef âlimlerinin ihtiyaç duyduklarında nassları uygun bir şekilde icmâlî de olsa tevil ettikleri anlaşılmaktadır. Öyleyse onların müteşâbih nassları tevilsiz kabul etme yöntemleri mutlak değildir. Nevevî, selefin cumhûrunun müteşâbih nassları anlamadaki tutumlarını şöyle özetlemektedir: “Selef, Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla alakalı hadislerin ona layık bir şekilde hak olduğuna ve zâhirinin bizim hakkımızda murat edilmediğine inanırlar. Allah Teâlâ'nın intikal, hareket etmek gibi yaratılmışların vasıflarından münezzehe olduğuna inanarak bu nassların te'vili hakkında konuşmazlar.”⁹⁶¹ Öyleyse selef ve halef âlimleri müteşâbih olan nassları zâhirinden çevirme üzerine icmâ ettikleri için bir anlamda teville başvurmuşlardır. Ancak selefin tevili, kesin bilgiyi Allah'a havâle ettikleri için icmâlî, halefin te'vili ise bid'atçıların fazla olmasından dolayı te'vile mecbur kaldıkları için tafsîlidir.⁹⁶²

Müellifin müteşâbih nassları anlama metodunu gösteren bir başka örnek, bazı hadislerde Allah Teâlâ'ya nispet edilen “الملل والسامة/bıkma” fiilini değerlendirmesidir. Bu fiilin Allah'a nispet edildiği en meşhur örnek şu hadistir:

عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم دخل عليها وعندها امرأة قال من هذه قالت فلانة
تذكر من صلاتها قال مه عليكم بما تطيقون فوالله لا يمل الله حتى تملوا

“Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.), Âişe'nin (r.anhâ) yanında bir kadın varken onların yanına girdi. Rasûlullah (s.a.s.) “Bu kadın kimdir?” diye sordu. Hz. Âişe “Bu falanca kadındır.” dedi ve onun namazından övgüyle bahsetmeye başladı. Rasûlullah (s.a.s.): “Tamam yeterli. Size düşen gücünüzün

⁹⁶⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 257.

⁹⁶¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, I-IX, Dâru ihyâi turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1972, c. 6, s. 36.

⁹⁶² Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtu'l-me'fâtih şerhu Mişkâti'l-mesâbih*, I-IX, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2002, c. 1, s. 162.

yettiği amelleri yapmaktır. Allah'a yemin olsun ki, siz bıkmadıkça Allah Teâlâ bıkmaz.” buyurdu.⁹⁶³

İbn Receb bu ve benzeri rivâyetlerde Allah Teâlâ'ya bıhma, usanma fiilinin nispet edilmesini şu şekilde izah etmektedir: “Bir amelden bıhma ve usanma onu terk etmeyi ve kesmeyi gerektirir. Kul bir ameli işlemekten usanırsa onu keser ve terk eder. Böylece Allah Teâlâ da ona sevap yazmayı keser. Çünkü kul, ameli karşılığında mükâfat alır. Kim amelini hastalık, yolculuk, yaşlılık gibi bir özür olmaksızın terk ederse, sevabı ve ecri kesilir.” Müellif sözlerine şöyle devam eder: “Hadiste, Allah Teâlâ'nın sevap yazmayı kesmesinin bıkmak ve usanmak olarak isimlendirilmesi, kulun bıhma ve usanma fiilinin mukabilindedir. Nitekim Allah Teâlâ;

نسوا الله فنسيهم

“Onlar Allah'ı unuttu, Allah da onları unuttu.”⁹⁶⁴ buyurmuştur. Allah Teâlâ, onların Allah'ı unutmasına mukabil olarak onları ihmal ve terk etmesini unutma fiiliyle ifade etmiştir. Bu yorum, bu konuda söylenenlerin en açıkğıdır.⁹⁶⁵

İbn Receb bu açıklamasıyla hadiste Allah'a nispet edilen bıhma ve usanma fiilini lafzî olarak değil, bu fiilin lâzımı olan ameli yazmayı terk etmek şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Zira Allah Teâlâ, kullara ait bir durum olan bıkmak ve usanmaktan münezzehtir.

Konumuzla alakalı diğer bir örnek, bazı âyet⁹⁶⁶ ve hadislerde⁹⁶⁷ Allah Teâlâ'ya nispet edilen “gelme” eylemidir. İbn Receb, öncelikle bu ve benzeri müteşâbih nasları sefelin benimsediği gibi tevilsiz, olduğu gibi kabul etme anlayışı üzerinde durur.⁹⁶⁸

Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi ve aynı zamanda yeğeni olan Hanbel b. İshâk (ö. 273/886), Ahmed b. Hanbel'den, Allah Teâlâ'ya isnad edilen “gelme” fiilinin

⁹⁶³ Buhârî, “İman”, 32.

⁹⁶⁴ Tevbe Sûresi, 9/67.

⁹⁶⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 162.

⁹⁶⁶ Bkz. Bakara Sûresi, 2/210; En'âm Sûresi, 6/158; Fecr Sûresi, 89/22.

⁹⁶⁷ Buhârî, “Ezân”, 129.

⁹⁶⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 74.

“emrinin gelmesi” şeklinde te’vil edilebileceğini aktarmıştır. İbn Receb, Hanbel b. İshâk’ı, bu nakilde tek kaldığı ve bu görüşün Ahmed b. Hanbel’in bilinen görüşüne ters olduğu için tenkit etmiştir.⁹⁶⁹

İbn Receb’e göre âyetler ve sahih hadislerde geçen müteşâbih ifadelerin tevlini ilk olarak Cehmiyye mezhebi yapmıştır. Cehm b. Safvân (128/745) ve arkadaşları, Kitap ve Sünnet’in lafızlarını müteşâbih kabul etmiş ve bu müteşâbihin anlaşılması için muhkem gördükleri aklî delillere arz etmişlerdir. Cehmiyyeye göre, Kitap ve Sünnet’in bazı nasslarının zâhiri, teccîm ve teşbîh inancına delâlet etmektedir. Kitap ve Sünnet’te bu konuda vârid olan nasslar mecaz kabilinden değerlendirilmelidir.⁹⁷⁰ Cehmiyye’nin görüşlerini bu şekilde özetleyen İbn Receb, bu anlayışın son derece yanlış olduğuna vurgu yapar. O, Cehmiyye’nin müteşâbih nassları mecaza hamletmesini, Bâtînîlerin kıyamet, cennet, cehennem gibi gaybî kavramları mecaza hamletmesine benzetir.⁹⁷¹

İbn Receb, Allah Teâlâ’yı tenzih noktasında aşırı giden kelamcılara da tenkit yöneltmiştir. Zira kelamcılar, Allah Teâlâ’yı tenzih noktasında ileri gittikleri için Allah’ı, manalara benzetme hatasına düşmüşlerdir. Manalar da tıpkı cisimler gibi muhdes/sonradan yaratılmış olduğuna göre neticede Allah’ı mahlûkata benzetme durumunda kalmışlardır. Müellife göre tüm bunların nedeni, Allah Teâlâ hakkında câiz ve muhâl olan şeylerin tafsilâtının bilgisinin Rasûlullah’ın (s.a.s.) getirdiklerinden değil, aklî delillerden alınacağı zannıdır.⁹⁷² İlim ve iman ehli olanlar ise, bunların tamamının Rasûlullah’ın (s.a.s.) getirdiklerinden alınacağını, onun bu konuda rabbinden getirdiklerinin, üzerine herhangi bir ziyade olmayan ve ondan sapılmayan bir hak olduğunu, hidayetin de ancak Rasûlullah’ın (s.a.s.) getirdiklerinden alınacağını ve ne Allah’ın kitabında ne de Rasûlullah’ın sahih sünnetinde zâhiri küfür veya teşbih yahut mustahîl bir şeyin bulunmadığını bilirler. Bilakis Allah Teâlâ’nın zatı için isbat ettiği her şey, ya da Rasûlullah’ın (s.a.s.) Allah Teâlâ için söylediği her şey haktır ve doğrudur, o şeylere Allah’tan temsîl/mahlûkâta

⁹⁶⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 74.

⁹⁷⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 75.

⁹⁷¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 75.

⁹⁷² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 77.

benzemeyi nefyederek inanmak gerekir. Zira Allah'ın zatında benzeri olmadığı gibi, sıfatlarında da benzeri yoktur.⁹⁷³

Bu örnekler İbn Receb'in tıpkı selef âlimleri gibi, Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla alakalı vârid olan müteşâbih nassların mümkün merteye herhangi bir te'vile başvurmadan olduğu gibi kabul edilmesi görüşünde olduğunu göstermektedir. Ancak müellifin ilk örnekte Allah'ın beraberliğini, O'nun ilmiyle izah etmesi, diğer örnekte Allah'ın gelmesinin, emrinin gelmesi şeklinde yapılan izah, selef de bazı durumlarda kısıtlı ve icmâlî de olsa tevile başvurduklarını göstermektedir.

4.1.2. İmanın Amelden Bir Cüz Olup Olmadığı Meselesi

İman kelimesi, korkunun kaybolması, iç huzuru, manalarına gelen e-m-n mastarından türetilmiştir.⁹⁷⁴ Emn, korkunun zıttı, emanet, ihanetin zıttı, iman ise inkârın zıttıdır.⁹⁷⁵ İmanın ıstılâhî tanımı noktasında birbirinden farklı yaklaşımlar söz konusudur. Ancak ittifak edilen husus imanın, Rasûlullah'ın (s.a.s.) Allah katından getirdiği şeyleri tasdik etmek⁹⁷⁶ olduğudur. Farklılığın ortaya koymak için yapılan birkaç tanımı aktarmaya çalışacağız.

Buhârî, iman kavramını, “söz ve amel” olarak tanımlamıştır.⁹⁷⁷ Buhârî'nin “sözden” kastı, kelime-i şehâdeti telaffuz etmek, “amelden” kastı ise kalbin ameli olan itikâdın da tanım içerisinde yer alması için hem kalbin hem de azaların amelidir.⁹⁷⁸ Buhârî'nin bu tanımı aynı zamanda selef âlimlerinin benimsediği tanımıdır. Ayrıca müellifimiz İbn Receb de bu tanımını benimsemiştir.⁹⁷⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944) imanı, “kalp ile tasdik” olarak tanımlamıştır.⁹⁸⁰ Mutezîle, Hâricîler, Ehl-i hadîs ve Şîa'ya göre iman, “Kalp ile dini bilmek, dil ile

⁹⁷³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 77.

⁹⁷⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1991, s. 90.

⁹⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 21, s. 13.

⁹⁷⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdullah el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid en-Nesefiyye*, el-Büşrâ, Pakistan, bty., s. 302.

⁹⁷⁷ Buhârî, “İman”, 1.

⁹⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 94.

⁹⁷⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 49.

⁹⁸⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 4. Baskı, 2018, s. 487.

imanı tasdik etmek ve azalarla da amel etmektir. Bütün taatler ve ister farz ister nafiye olsun hayırlı ameller imandır. İnsanı hayır bakımından artıran her şey imanını da artırır. İnsan ne zaman isyan ederse imanı azalır.”⁹⁸¹

Görüldüğü üzere bu tanımlar içerisinde sadece Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin iman tanımında “amel” kaydı yer almamaktadır. İman kavramı içerisinde ameli de eklemenin sonuçları ne olur? Amel işlemeyen kimse, iman etmiş olarak kabul edilecek midir? Büyük günah işleyen kimsenin durumu ne olacaktır? gibi sorular iman hakkındaki tartışmanın temelini oluşturmaktadır.

Hemen belirtelim ki, tanımları içerisinde amel kaydına yer verenlerin kasıtları aynı değildir. Selef âlimlerinin iman tanımı içerisinde yer alan amel kaydı, imanın kemâl şartı olarak görülürken, Mutezîle ve Hâricîlerin tanımlarında yer alan amel kaydı ise imanın sıhhat şartı olarak değerlendirilmiştir.⁹⁸² Bu durumda amel etmeyi terk eden kişi selef âlimlerine göre mümin iken, Mutezîle ve Hâricîlere göre mümin değildir. Ayrıca selefin iman tanımı içerisinde amele yer verilmesi şöyle de anlaşılabilir: İman, ebedî azaptan kurtulmanın esası anlamında kullanılırsa bundan sadece tasdik ve ikrar kastedilir. Bütün azaplardan kurtarıcı anlamında kullanılırsa bundan tasdik, ikrar ve amel kastedilir. Bu iki kullanımdan ilkinin mukabili küfür ikincisinin mukabili ise isyandır.⁹⁸³ Bu açıklamadan da selef-i sâlihînin zikrettiği amel kaydından imanın kemâli kastedildiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, İbn Receb'in iman tanımı selef ve ehl-i hadîsin iman tanımlarından pek farklı değildir. O,

بني الإسلام على خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة والحج وصوم رمضان

“İslâm beş temel üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.s.) O'nun elçisi olduğunu şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât

⁹⁸¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, I-V, Mektebetü's-selâm el-Âlemiyye, 1929, c. 3 s. 106.

⁹⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 94.

⁹⁸³ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, s. 308.

vermek, hacca gitmek, Ramazan orucunu tutmak.”⁹⁸⁴ hadisini şerh ederken iman hakkındaki düşüncesini açıkça şerhine yansıtmıştır. İbn Receb bu beş esasın en büyük rüknü olan kelime-i şehâdetin kaybolmasıyla İslâm binasının tamamen yok olacağını, diğer esaslarda meydana gelecek eksikliklerle imanın ortadan kalkıp kalkmayacağı noktasında ihtilâf olduğunu söylemiştir. Ancak yaptığı nakillerden anlaşılan onun tercihinin, sadece namaz ibadetinin terk edilmesiyle iman dairesi dışına çıkılacağıdır.⁹⁸⁵ Bu aynı zamanda Hanbelî mezhebi’nin de görüşüdür.⁹⁸⁶ İbn Receb, İslâm’ın diğer esaslarının terk edilmesiyle imandan çıkılmayacağını, Ehl-i sünnet ile Hâricîlerin farkının tam da bu noktada ortaya çıktığını belirtmektedir.⁹⁸⁷

İbn Receb İslâm’ın şartlarını kabul etmekle birlikte gereğini yerine getirmeyen kimselerin kâfir olmadığını söyleyenlerin Mürcie olarak isimlendirildiğine dikkat çeker. Bununla alakalı bazı nakillerde bulunur ve herhangi bir itiraz da dile getirmez.⁹⁸⁸ Bu tavrı onun da aynı görüşte olduğunu ihsâs ettirmektedir.

İrcâ lügatte “sonraya bırakmak, ertelemek” anlamlarına gelmektedir.⁹⁸⁹ İbn Hacer, mürcie denildiğinde iki sınıfın anlaşıldığını söylemiştir. Birisi, Hz. Osmân’ın vefatından sonra savaştan birinin tasvîp edilmesi hakkındaki hükmü erteleyenlerdir. Diğerisi ise, farzları terk edip büyük günahları işleyen kimseler hakkındaki cehennem hükmünü erteleyenlerdir. Çünkü bu anlayışa göre iman sadece ikrâr ve tasdikten ibaret olup, amelin terk edilmesi ise imana hiçbir zarar vermez.⁹⁹⁰ Tarihte ircâ kavramını birinci anlamında kullanan ilk kişinin tâbîfinden Ebû Muhammed el-Hasen b. Muhammed b. Alî (ö. 100/718) olduğu söylenmiştir.⁹⁹¹

Tehânevî (1892/1974) birinci anlamda kullanılan ircânın itikâdî bir sapıklık olmadığını, aksine ihtiyat ve şüpheli şeylerden kaçınmanın bir gereği olduğunu belirtmiştir. Öyleyse hakkında mürcie ifadesi kullanılan herkes dini hususunda itham

⁹⁸⁴ Buhârî, “İman”, 1.

⁹⁸⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 61-64.

⁹⁸⁶ İbn Kudâme *el-Muğnî*, c. 2, s. 330.

⁹⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 62.

⁹⁸⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 61-62.

⁹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 1, s. 84.

⁹⁹⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, c. 2, s. 1238.

⁹⁹¹ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî, 2003, c. 2, s. 1081.

edilmiş ve Ehl-i sünnetin dışına çıkmış değildir.⁹⁹² Tehânevî, muhaddislerin, imanın artıp azalmasını kabul etmeyen ve amelin imana dâhil olmadığını söyleyenlere mürcie demesini cerh sebebi olarak değerlendirmez. Çünkü buradaki tartışma lafzî olmaktan öteye geçmemektedir.⁹⁹³ Zira amelin imandan bir parça olduğunu söyleyen selef âlimleri bununla imanın kemalini kastetmişlerdir. Ayrıca Tehânevî'nin bu açıklamasından ircânın, İbn Hacer'in işaret ettiği iki grubun dışında üçüncü bir grup için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şehristânî (548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserinde Mürcie fırkalarından Gassâniyye'yi anlatırken Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının bu fırkanın kurucusu Gassân el-Kûfî (II./VIII. yüzyıl) tarafından Mürcie'ye nispet edildiğini, ancak bunun Gassân tarafından uydurulan bir yalan olduğunu belirtmiştir. Şehristânî, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının sünnî mürcî olduğunu söylemiştir.⁹⁹⁴ Şehristânî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nispet edilmesinin iki sebebi olabilir. İlk sebep, Ebû Hanîfe'nin, imanı kalp ile tasdik olarak tanımlayıp artıp azalmayacağını söylediği için ameli önemsemediği zannedilmiştir. Diğer bir sebep ise Ebû Hanîfe, Kaderiyye ve Mutezîle'ye (kader konusunda) muhâlefet etmekteydi. Mutezîle, kader konusunda kendi görüşüne muhâlefet edenleri mürcî olmakla itham ettiği için Ebû Hanîfe'ye mürcî denmiştir.⁹⁹⁵

Konuyla alakalı bir başka örnek,

من ترك صلاة العصر فقد حبط عمله

“İkinci namazını terk eden kimsenin ameli boşa gitmiştir.”⁹⁹⁶ hadisidir. İbn Receb, bazı farzların terki ve birtakım haramların işlenmesinden dolayı amellerin boşa gideceğini ve bu görüşün selef-i sâlihîne ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca amel

⁹⁹² Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1983, s. 233.

⁹⁹³ Tehânevî, *Kavâid*, s. 235.

⁹⁹⁴ Ebû'l-Feth Tâcüdîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1993, s. 163.

⁹⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel*, s. 164. Ebû Hanîfe'nin ircâ fikri ile itham edilmesine dair daha detaylı bilgi için, Bekir Şahbaz'ın, *Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği Tartışması* adıyla hazırladığı yüksek lisans tezine (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Seyit Bahçıvan'ın, *İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamı* isimli makalesine bakılabilir.

⁹⁹⁶ Buhârî, “Mevâkîtü's-salât”, 15.

lafzı mutlak olarak kullanılırsa, bundan imanın değil azaların amelinin kastedildiğini belirtmiştir. Bu aynı zamanda, selef âlimleri ile Hâricîler'in ayrıldığı noktadır. Çünkü Hâricîler büyük günahların işlenmesi ile hem imanın hem de amelin boşa gittiğini, büyük günah sahibinin de ebedî cehennemlik olduğunu söylemektedirler. İbn Receb bunun bâtil bir söz olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁷

İbn Receb bu hadisin anlaşılması noktasında müteahhir âlimlerin görüşlerini de aktarmış, ancak bu görüşleri selefın görüşüne ters olduğu için tekellüf ve zorlama olarak nitelendirmiştir.⁹⁹⁸ Buna göre:

1. İkinci namazını terk etmekle sadece o günün ameli boşa gitmiştir.

2. Terk ederek ecrini kaçırmış olduğu o günün ikinci namazı boşa gitmiştir. İbn Receb, bu görüşü herhangi bir faydası olmadığı için zayıf bulmaktadır.

3. Bazıları ise bu hadisi, herhangi bir namazı kasten terk edip vaktini geçiren kimsenin kâfir ve mürted olacağı şeklinde yorumlamıştır. İbn Receb bu görüşü, ikinci namazının özel olarak zikredilme faydasını ortadan kaldırdığı için tenkit etmiştir. Çünkü bu görüş sahiplerine göre diğer namazların terki de küfürdür.⁹⁹⁹

İbn Receb'in değerlendirmeleri onun, selef âlimleri gibi ameli imandan bir cüz olarak telakkî ettiğini göstermektedir. Ancak namaz ibadeti dışında diğer ibadetlerin terkinden ve büyük günah işlenmesinden dolayı kişinin küfre düşmeyeceğini belirtmesi de amel kaydının imanın kemali için getirildiği görüşünde olduğunu teyit etmektedir. Özellikle bu hususu, Hâricîler ile selef-i sâlihînin itikâdı noktasında fark olarak zikretmesi de dikkate değer bir durumdur. İkinci örnekte selefın anlayışından farklı biçimde öne sürülen görüşleri zorlama olarak vasıflandırması, İbn Receb'in nassları anlama noktasında selefın anlayışına ne kadar sadık kaldığının göstergesidir.

⁹⁹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 97.

⁹⁹⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 97.

⁹⁹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 97.

4.1.3. “İman ve İslâm Kavramları Arasının Ayırımı” Meselesi

İman kavramının hem lügat hem de ıstılah manası yukarıda verilmişti. İslâm kavramı ise lügatte s-l-m kökünden if’âl babına aktarılmış bir mastardır. Boyun eğmek ve barış içerisine girmek manasına gelir.¹⁰⁰⁰ Râgıb, terim olarak İslâm’ı şu şekilde tarif etmiştir: “İslâm iki kısımdır. Birincisi imandan daha alt bir mertebedir ki, bu dil ile tasdik etmektir. İslâm’ın bu mertebesi ile kişinin kalbinde iman olsun ya da olmasın kanı korunur. İslâm’ın diğer kısmı imandan daha üstün bir mertebedir ki bu dil ile itirafın yanında kalp ile tasdik, amel ile gereğini yerine getirmek, Allah’ın takdir ve hükmettiği her şeye boyun eğmektir.”¹⁰⁰¹

Râgıb’ın İslâm kavramı için yaptığı bu tarif ile iman kavramının aynı manada olmadığı görülmektedir. Bu iki kelime arasında fark olup olmaması meselesi bu başlığımızın temelini oluşturmaktadır. Zira bu konuda mezhepler arasında farklı yaklaşımlar söz konusudur. Mâtürîdî mezhebine göre iman ve İslâm kavramları mürâdiftir. Yani her mümin müslim, her müslim de mümindir. Bir kimsenin Müslüman olduğunu söyleyip mümin olduğunu söylememek veya mümin olduğunu söyleyip Müslüman olduğunu söylememek doğru değildir.¹⁰⁰² Eş’arî mezhebî ise îman ile İslâm kavramlarının farklı olduğunu savunmaktadır. Bâkîllânî (403/1013) bu hususta şunları söylemektedir: “Bilinmesi gerekir ki, her iman İslâm’dır ancak her İslâm, iman değildir. Çünkü İslâm’ın manası boyun eğmek, imanın manası ise tasdik etmek demektir. Bir şeyi tasdik edenin o şeye boyun eğmemesi muhaldir. Ancak bir şeye boyun eğenin onu tasdik etmemesi muhal değildir.”¹⁰⁰³ Selefiyye de bu konuda Eş’arî mezhebiyle hemfikirdir.¹⁰⁰⁴

İbn Receb’in bu konudaki görüşü Selefiyye ve Eş’arî mezhebiyle aynı istikamette olup iman ve İslâm kavramları arasında fark bulunduğunu düşünmektedir. Onun bu konudaki görüşünü Buhârî’nin bab başlığına yaptığı

¹⁰⁰⁰ Râgıb, *el-Müfredât*, s. 423; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. 12, s. 293

¹⁰⁰¹ Râgıb, *el-Müfredât*, s. 423.

¹⁰⁰² Taftazânî, *Şerhu’l-akâid*, s. 316; Alî el-Kârî, *Minhu’l-ravzı’l-ezher*, s. 391.

¹⁰⁰³ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 2. Baskı, Mısır, , 2000, s. 56.

¹⁰⁰⁴ Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-İmân*, el-Mektebü’l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1996, s. 7.

değerlendirmede görmek mümkündür. Buhârî şu şekilde bâb başlığı kullanmıştır: “İslâm gerçek manasında kullanılmazsa boyun eğme ve ölmekten korkmak manası gelir.” Devamında gerçek manasının dışında kullanımına örnek olarak “Bedevîler inandık dediler. De ki: ‘İman etmediniz. Fakat teslim olduk deyin.’¹⁰⁰⁵ âyetini, gerçek anlamında kullanımına örnek olarak ise “Allah katında din İslâm’dır.”¹⁰⁰⁶ ve “Kim İslâm’dan başka din ararsa, bilsin ki kendisinden asla kabul edilmeyecektir.”¹⁰⁰⁷ âyetlerini zikretmiştir.¹⁰⁰⁸

İbn Receb, Buhârî’nin bu bâb başlığında İslâm’ı iki farklı itibarla kullandığına dikkat çekmiştir. Birisi hakiki manasında kullanımınıdır ki; İslâm Dini kastedilir. Diğeri ise kişinin korktuğunda kalbinde iman olmamakla birlikte görünürde boyun eğmesidir. İbn Receb buradan hareketle Buhârî’nin iman ve İslâm kelimeleri arasında bir fark gözetmediği, birinin bulunmaması durumunda diğerin de olmayacağı görüşünde olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁹

İki kavram arasında fark gözetenler de diğer görüş sahipleri gibi Hucurât Sûresi’nin 14. âyetini delil olarak kullanmışlardır. Nitekim hadiste zinâ edenden, hırsızdan, içki içenden imanın nefyedildiği, ancak İslâm’ın nefyedilmediği gibi,¹⁰¹⁰ âyette de bedevîlerden imanın nefyedilmesinden, İslâm’ın da nefyedildiği sonucu çıkmamaktadır.¹⁰¹¹

İbn Receb, Buhârî’nin bu konudaki görüşünü kısaca aktarıp bâb başlığını açıkladıktan sonra kendisi iman ve İslâm kavramları arasında fark olduğunu düşünenlerin görüşünü benimsediği için ağırlıklı olarak o görüşün delilleri üzerinde durmuştur. Ayrıca iman ve İslâm kavramları arasında fark gözetenlerin bu farkın tespiti noktasındaki ihtilaflarını da aktarmıştır. Müellifin bu tutumu itikâdî görüşünün açık bir şekilde şerhine yansımalarının bir göstergesidir.

¹⁰⁰⁵ Hucurât Sûresi, 49/14.

¹⁰⁰⁶ Âl-i İmrân Sûresi, 3/19.

¹⁰⁰⁷ Âl-i İmrân Sûresi, 3/85.

¹⁰⁰⁸ Buhârî, “İman”, 19.

¹⁰⁰⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 134.

¹⁰¹⁰ Buhârî, “Mezâlim”, 31; Müslim, “İman”, 24, h. 100.

¹⁰¹¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 135.

İman ve İslâm kavramları arasında fark gözetenler bu farkın tespiti noktasında farklı görüşler öne sürmüştür. Buna göre:

1. İslâm, kelime-i şehâdet, iman ise amel etmektir.
2. İslâm daha genel, iman ise daha özeldir. Kim büyük günah işlerse özel iman dairesinden genel İslâm dairesine iner.
3. İman kalbin tasdikidir. O, kalbin bilgisi ve fiilidir. İslâm ise boyun eğme, teslim olma ve itaat etmektir. İslâm, kalbin ve azaların fiilidir.
4. İslâm ve iman kelimelerinin delâleti yalnız ve beraber kullanımlarına göre değişiklik gösterir. Herhangi birisi yalnız kullanıldığında diğeri de onun içinde yer alır. Ancak ikisi birlikte kullanıldığında birbirinden farklı manalara delalet ederler.

İbn Receb, aktardığı bu yorumlar içerisinden en isabetli olanın son yorum olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹²

Konuyla alakalı bir başka örneği, yine Buhârî'nin bâb başlığı üzerinden vermek istiyoruz. Rasûlullah (s.a.s.), Cibrîl'in (a.s) iman, İslâm, ihsân ve kıyametin vaktiyle alakalı sorularını cevaplandırdıktan sonra ashâbına şöyle demiştir: "Bu gelen Cibrîl idi. Size dininizi öğretmek için geldi."¹⁰¹³ Rasûlullah (s.a.s.) iman, İslâm, ihsân ve kıyametin vaktiyle alakalı soruları cevapladıktan sonra hepsini "din" olarak isimlendirmiştir. Din ise İslâm'ın ta kendisidir. Çünkü Allah Teâlâ "Kim İslâm'dan başka din ararsa, bilsin ki kendisinden asla kabul edilmeyecektir."¹⁰¹⁴ buyurmaktadır. Ayrıca Abdü Kays heyeti, Rasûlullah'ı (s.a.s.) ziyarete geldiğinde ona imanı sormuşlar, Allah Rasûlü de (s.a.s.) imanı, tıpkı Cebrâîl'in (a.s) İslâm sorusuna verdiği cevapla cevaplamıştır.¹⁰¹⁵ Bu, iki kavramın mürâdif olduğunun bir başka delilidir.¹⁰¹⁶

¹⁰¹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 135-136.

¹⁰¹³ Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 1, h. 1.

¹⁰¹⁴ Âl-i İmrân Sûresi, 3/85.

¹⁰¹⁵ Buhârî, "İman", 38; Müslim, "İman", 6, h. 23.

¹⁰¹⁶ Buhârî, "İman", 37.

Bâb başlığını yorumlayan İbn Receb, Buhârî'nin yine iki kavramı mürâdif olarak değerlendirdiğini belirtmiştir. Bu noktada Buhârî'den farklı düşündüğü için onun bu istinbatına katılmaz ve cevap olarak bu iki kavramın birlikte kullanıldığında delâletinin farklı, ayrı ayrı kullanıldığında ise kullanılmayan kelimenin kullanılan kelime içerisinde mevcut olduğunu söyler. Kanaatini güçlendirmek için seleften iki kavram arasında fark gözeten Hasan-ı Basrî (110/728), İbn Sîrîn (110/729), Katâde (117/735), Dâvûd b. Ebû Hind, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî, Zührî (124/742), Hammâd b. Zeyd (179/795), Şerîk (177/794), İbn Ebû Zi'b (159/776), İbn Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme (234/849), Yahyâ b. Maîn gibi âlimleri zikretmiştir.¹⁰¹⁷

4.1.4. Teberrükle İlgili Görüşleri

Teberrük kelimesi b-r-k kökünden alınmış tefeuul babından mastardır. Berake fiilinin mastarı “burûk” ve “tebrâk” olarak gelir. Burûk, devenin yere çökmesi demektir.¹⁰¹⁸ Yine bu kökten gelen bereket, artmak, çoğalmak, mutluluk gibi manalara gelmektedir. Teberrük ise “hayır ve bereket ummak” demektir.¹⁰¹⁹

İbn Receb'in teberrükle alakalı görüşünü yansıtan örneklerden birisi, Itbân b. Mâlik'in rivâyet ettiği hadistir. Kavmine imamlık yapan Itbân'ın (r.a), gözü zayıf görmektedir. Çok yağmur yağdığına mescide gidemediği için Rasûlullah'tan (s.a.s.) evine gelip namaz kılmasını ve onun namaz kıldığı yeri namazgâh edineceğini söylemiştir. Rasûlullah da (s.a.s.), Hz. Ebûbekir ile birlikte giderek onun bu isteğini yerine getirmiştir.¹⁰²⁰

İbn Receb bu rivâyetin Rasûlullah'ın (s.a.s.) namaz kıldığı yerlerin namazgâh edinilmesinin müstehab olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.¹⁰²¹ Onun bu istinbatından anlaşılan Rasûlullah'ın geride bıraktığı şeylerle teberrükte bulunmanın caiz olduğudur. Müellif, Hz. Ömer'in (r.a) Rasûlullah'a (s.a.s.) “İbrâhîm'in (a.s) makâmından namazgâh edinmeyelim mi? diye sorması üzerine “İbrâhîm'in

¹⁰¹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 190-191.

¹⁰¹⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. 27, s. 59.

¹⁰¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 10, s. 395-396.

¹⁰²⁰ Buhârî, “Salât”, 46.

¹⁰²¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 299.

makâmından kendinize namazgâh edinin.”¹⁰²² âyetinin indiğine dikkat çekmiş ve bunun yukarıda yaptığı istinbatına delil olduğunu belirtmiştir.¹⁰²³

İbn Receb teberrükü câiz görmekle birlikte bu konuda aşırıya kaçılmaması gerektiğini de tavsiye etmektedir. Ahmed b. Hanbel’den yaptığı şu nakil bunu desteklemektedir. Ahmed b. Hanbel’e, Rasûlullah’ın (s.a.s.) namaz kıldığı yerlerde namaz kılmanın ve Abdullah b. Ömer’in yaptığı gibi Rasûlullah’ın izini takip etmenin hükmü sorulmuş, o, bunda bir sakınca olmadığını ancak insanların aşırıya kaçtığını söylemiştir. İbn Receb buradan hareketle Rasûlullah’ın geride bıraktığı şeyleri takip etmede aşırıya kaçmanın fitneye sebep olabileceğini belirtmiştir.¹⁰²⁴

İbn Receb, teberrük hususunda aşırıya gidilmesinin caiz olmadığına dair görüşüne delil olarak Hz. Ömer iki uygulamasını örnek göstermiştir. Birincisi, Ma’rûr b. Suveyd’in aktardığı şu rivâyettir:

خرجنا مع عمر في حجة حجها، فقرأ بنا في الفجر: ألم تر كيف فعل ربك بأصحاب الفيل، ولإيلاف قريش، فلما قضى حجه ورجع والناس يبتدون فقال: «ما هذا؟» فقالوا: مسجد صلى فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «هكذا هلك أهل الكتاب، اتخذوا آثار أنبيائهم بيعا، من عرضت له منكم فيه الصلاة فليصل، ومن لم تعرض له منكم فيه الصلاة فلا يصل»

“Hz. Ömer’le birlikte hac yapmak için çıkmıştık. Sabah namazında bize Fecr ve Kureyş Sûreleri’ni okudu. Haccını tamamlayıp dönerken insanlar bir mescid gördüler ve süratle mescide gittiler. Hz. Ömer “Bu nedir?” diye sordu. Oradakiler “Bu Rasûlullah’ın içinde namaz kıldığı bir mesciddir.” dediler. Hz. Ömer “Sizden öncekiler bu şekilde helak oldular. Peygamberlerinin geride bıraktığı şeyleri ibadethane edindiler. Sizden kimin burada namaz kılması gerekirse namaz kılın. Namaz kılması gerekmeyenler ise yoluna devam etsin.” dedi.¹⁰²⁵

Diğeri ise Nâfi’den aktarılan şu rivâyettir:

¹⁰²² Bakara Sûresi, 2/125.

¹⁰²³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 299.

¹⁰²⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 300.

¹⁰²⁵ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1988, h. 7550.

بلغ عمر بن الخطاب أن ناسا يأتون الشجرة التي بويح تحتها قال فأمر بها ففقطعت

“Hz. Ömer’e insanların Rasûlullah’ın (s.a.s.) rıdvân bey’atını yaptığı ağacın altına geldiği bilgisi ulaşınca emir verip ağacı kestirdi.”¹⁰²⁶

İbn Receb’in teberrükle alakalı görüşünü yansıtan bir başka örnek şu rivâyettir:

أن أم حبيبة وأم سلمة ذكرتا كنيسة رأيتها بالحبشة فيها تصاوير فذكرتا للنبي صلى الله عليه وسلم فقال إن أولئك إذا كان فيهم الرجل الصالح فمات بنوا على قبره مسجدا وصوروا فيه تلك الصور فأولئك شرار الخلق عند الله يوم القيامة

“Ümmü Habîbe ve Ümmü Seleme Habeşistan’da gördükleri arasında suret bulunan bir kiliseyi anlattılar. O kiliseyi Rasûlullah’a da (s.a.s.) anlattılar, o şöyle buyurdu: “Bunlar öyle kimselerdir ki, aralarında salih bir insan öldüğünde kabri üzerine mescid yapar, içerisine de bu suretleri yaparlardı. Bunlar kıyâmet günü Allah katında insanların en kötülerini olacaktır.”¹⁰²⁷

İbn Receb bu hadisten hareketle salihlerin kabirleri üzerine mescid yapmanın ve mescidler içerisine Hristiyanların yaptıkları gibi, Salihlerin suretlerini çizmenin haram olduğunu ifade etmiştir. Yine teberrük ve fayda ummak için nebilerin ve salihlerin suretlerini çizmenin, İslâm’da haram olduğu gibi putlara tapmak cinsinden bir iş olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁸

Verilen iki örnekten anlaşılan İbn Receb’e göre Rasûlullah’ın (s.a.s.) geride bıraktığı şeylerle teberrükte bulunmak câizdir. Ancak onun asıl dikkat çektiği husus teberrük noktasında aşırıya kaçılmamasıdır.

¹⁰²⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, h. 7545.

¹⁰²⁷ Buhârî, “Salât”, 48.

¹⁰²⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 314.

4.1.5. İmâm (Halîfe) Seçimi Konusundaki Görüşü

İmâm, sözlükte kendisine uyulan kimse demektir.¹⁰²⁹ Cemaate namaz kırdıran kişiye de liderlik vasfından dolayı imâm denmişse de, karışmaması için devlet başkanlığı görevine el-imâmetü'l-kübrâ/büyük imâmlık denilmiştir.¹⁰³⁰ Hilâfet istilâhi imâmet ıstılahından daha eski olsa da, imâmet ve hilâfet ıstılahları mürâdiftir. Mâverdî'ye (450/1058) göre imâmet, dini koruma ve dünyevî siyaset konusunda nübüvvetin yerine konmuş bir makamdır.¹⁰³¹

Rasûlullah (s.a.s.) vefat ettikten sonra Benî Saîde'de Ensâr ve Muhâcirlerden bir grubun katılımıyla toplantı düzenlenmiş, katılan herkes görüşünü beyan etmiş ve neticede Hz. Ebûbekir (r.a) halîfe olarak tayin edilmiştir. Hz. Ebûbekir (r.a) vefat etmeden önce yerine Hz. Ömer'i (r.a) aday göstermiş ve İslâm toplumu Ömer'in (r.a) halîfeliğine razı olarak ona bey'at etmiştir. Hz. Osman (r.a) ve Hz. Alî'nin (r.a) hilâfet makamına geçmeleri de yine ümmetin mutabakatıyla olmuştur. Hz. Muâviye'den sonra ise hilâfet makamı artık bir saltanata dönüşmüş ve halîfeler verâset usulüyle tayin edilmiştir.

Mâverdî, halîfenin “ehlü'l-hall ve'l-akd” denilen heyetin seçimiyle, ya da hayatta olan halîfenin, yerine geçecek olan halîfeyi tayin etmesiyle tespit edileceğini söylemiştir.¹⁰³²

İbn Receb halîfe seçimine dair görüşünü, Buhârî'nin, “İnsanlar ezan okuma konusunda tartıştılar. Sa'd b. Ebî Vakkâs aralarında kura çekti.”¹⁰³³ şeklinde belirlediği bâb başlığına yaptığı değerlendirmede ortaya koymuştur. O, Şâlecî'nin Süleymân b. Dâvûd el-Hâşimî'dan yaptığı: “Müezzin ölür ve geride sâlih bir oğlu varsa o ezan okumaya daha layıktır. Eğer ezan okumayı istemez ya da müezzinliğe ehil değilse mesciddeki sâlih kimseler de bu görevi isterlerse, aralarında kura çekilir.” şeklindeki naklini aktarmış ve Cûzcânî'nin (259/873) “İnsanların ihtilâfi,

¹⁰²⁹ Zeynuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebûbekir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1999, s. 22.

¹⁰³⁰ Mustafa Öz ve Avni İlhan, “İmâmet”, DİA, İstanbul, 2000, c. 22, s. 201.

¹⁰³¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006, s. 15.

¹⁰³² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 21-22.

¹⁰³³ Buhârî, “Ezân”, 9.

çözüm için sünnete götürülür.” sözüyle tenkit etmiştir.¹⁰³⁴ İbn Receb buradan hareket ederek müezzinlik görevinin tevârüs yoluyla babadan oğla geçmesinin uygun olmadığı gibi halîfeliğin de babadan oğla geçmesinin uygun olmadığına vurgu yapmıştır. Muâviye (r.a) oğlu Yezîd için bey’at aldığında Abdurrahmân b. Ebûbekir’in söylediği “Halifeliği, Hırakılığa¹⁰³⁵ çevirdiniz. Oğullarınıza bey’at ediyorsunuz.” sözünü aktaran İbn Receb, bu sözü Hz. Âişe ve diğer sahabîlerin duyduğunu ve kimsenin reddetmediğini belirtmiştir. Buradan yola çıkarak oğullara yapılan bey’atın Rûm ve İrânlıların yolu olduğu, Müslümanların yolunun ise ümmet için daha uygun ve daha faziletli olan kimseye bey’at etmek olduğunun altını çizmiştir.¹⁰³⁶

İbn Receb’in bu cümlelerinden açıkça anlaşılmaktadır ki o halîfeliğin babadan oğula geçen bir müessese olmasını uygun görmemektedir. Ona göre en uygun yöntem bu göreve ehil olan kimseye bey’at etmektir.

4.1.6. “Kabir Azabının Ruh ve Cesede Olması” Meselesi

İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil bir canlıdır. Kendisine takdir edilen ömrü yaşayıp tamamladıktan sonra dünya hayatını tamamlayıp kabir hayatına başlayacaktır. Kabir hayatı ölümle başlayıp kıyamete kadar devam eder. Kabir hayatı, bir bakıma ahiretin başlangıcıdır. Ölen kişi, ister kabre konsun, ister cesedi yanıp kül olsun, onun için kabir hayatı başlamış olur.

Ehl-i sünnete göre, kâfirlere ve bazı günahkâr müminlere kabir azabı, itaâtkâr müminlere kabirde nimetler verilmesi, münker ve nekîr isimli meleğin sorgusu haktır.¹⁰³⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de kabir sorgusuna delalet eden âyetlerden biri, Allah Teâlâ’nın iman edenleri dünyada da âhirette de sağlam söz üzere sabit tutacağını beyan etmesidir.¹⁰³⁸ Bir başka âyette ise, Firavn ailesinin sabah akşam azaba sunulduğu, kıyamet koptuğunda ise daha büyük bir azaba sokulacakları beyan

¹⁰³⁴ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 3, s. 361.

¹⁰³⁵ Bu sözüyle hükümdarların oğullarına yapılan bey’atı Rûmların ve Acemlerin âdetine benzetmiştir. Bkz. İbn Esîr, *en-Nihâye*, s. 1309.

¹⁰³⁶ İbn Receb, *Fethu’l-Bârî*, c. 3, s. 362.

¹⁰³⁷ Taftazânî, *Şerhu’l-akâid*, s. 255-257; Alî el-Kârî, *Minhu’r-ravzi’l-ezher*, s. 293-296. Meydânî, *Şerhu akâidi’t-Tahâviyye*, s. 133

¹⁰³⁸ İbrâhîm Sûresi, 14/27.

edilmiştir.¹⁰³⁹ Sahih hadislerde de kabir sorgusunun olacağına değinilmektedir. Münker ve nekîr meleklerinin kişiye rabbini, peygamberini, dinini soracağı, müminlerin bu sorulara doğru cevap vereceği, kâfir ve münâfıkların ise cevap veremeyeceği ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁰

Kabir hayatını kabul eden âlimler, kabirdeki kimsenin azabı ya da nimeti tadacak bir hayata sahip olacağı hususunda hemfikirdirler. Ancak ruhun iade edilip edilmeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimler ruhun iade edileceğini söylerken bazıları ise sorgunun sadece bedene olacağını ileri sürmüştür.¹⁰⁴¹

İbn Receb'in bu konudaki görüşü kabir sorgusunun, kabir azabının ve kabirde verilecek nimetlerin hem ruh hem de beden tarafından idrak edileceği yönündedir. Bu görüşüne delil olarak, "Allah, ölen insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerin ruhlarını ise uykularında alır."¹⁰⁴² âyet-i kerîmesi ile yolculuk esnasında sabah namazına kalkamayıp uyuya kaldıklarında Rasûlullah'ın (s.a.s.) ashâba

إن الله قبض أرواحكم حين شاء وردها عليكم حين شاء

"Allah dilediğinde ruhlarınızı kabzeder, dilediğinde de size geri iade eder."¹⁰⁴³ hadisini zikreder.

İbn Receb yukarıdaki âyet ve hadisten yola çıkarak, ruhların bedenlerden kabzedilmesi için tamamen bedenden ayrılmasının şart olmadığını, bilakis ruhların kabzedilip beden ruh ile bir şekilde bağlantısının devam ettiğini belirtmiştir. Ayrıca ölen kimsenin bedeninin nimeti ya da azabı tatması ve kabre bulunduğu sorguya çekilmesi için ruhların cesetlerle muttasıl olmasının tam bir hayat, daha sonra (azabı ya da nimeti tattıktan ve sorguya çekildikten sonra) ruhların bedenlerden ayrılmasının tam bir ölüm olarak isimlendirilemeyeceğini; aksi halde ölünün, berzah hayatında birçok kez ölüp dirilmesinin gerekeceğini vurgulamıştır. Bu

¹⁰³⁹ Mü'min Sûresi, 40/46.

¹⁰⁴⁰ Buhârî, "Cenâiz", 67; Müslim, "Cennet", 17, h. 2870.

¹⁰⁴¹ Alî el-kârî, *Minhu'r-ravzi'l-ezher*, s. 294.

¹⁰⁴² Zümer Sûresi, 39/42.

¹⁰⁴³ Buhârî, "Mevâkî", 35.

durumun, kabir sorgusu, kabir nimeti veya azabı tadılırken ruhun bedene iade edilmesini kabul etmeyenlerin aleyhine bir delil olduğunu söylemiştir. Onun bu çıkarımından anlaşılan kendi görüşünün, kabir sorgusu, kabir nimeti veya azabının hem ruha hem de bedene olacağı yönündedir.¹⁰⁴⁴

4.1.7 Evliyânın Kerâmeti Meselesi

كَرَامَةٌ kelimesi lügatta كرم fiilinin mastarıdır.¹⁰⁴⁵ Istilahî olarak şöyle tarif edilmektedir: “Meydan okumaksızın, harikulade olarak, dindarlığı açık, peygamberlerden birisine uymaya bağlı bir kimsenin elinde, doğru inanış ve salih amelle beraber ortaya çıkan şeydir.”¹⁰⁴⁶

Kerâmet, tabiat kanunlarıyla açıklanamaması açısından mûcizeden farklı değildir; aralarındaki fark ortaya çıkış şekliyle ilgilidir. Mûcize peygamberlerden, kerâmet ise peygamberlere bağlı velilerden zuhur eder. Peygamber gösterdiği mûcize ile inanmayanlara meydan okurken, velî, velîlik ideasında değildir ve kimseye de meydan okumaz. Mûcize ve kerâmetin yaratıcısı ve hakiki sahibi Allah'tır.¹⁰⁴⁷

Ehl-i sünnet akâid ve kelam kitaplarında evliyânın kerâmetinin hak olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁴⁸ İbn Receb'in velîlerin kerâmeti hususundaki kanaati ehl-i sünnet itikadıyla aynı istikamettedir. Rasûlullah'ın (s.a.s.) tavsiyesi üzerine Hz. Ebûbekir'in suffe ashâbından üç kişiyi evinde misafir etmesi, misafirlerini yalnız bırakması sebebiyle yemeğin geç yenmesini aktaran uzunca rivâyette¹⁰⁴⁹ onun kerâmet konusundaki kanaatini görmek mümkündür. Misafirlerin yemeği yeyip karınlarını doyurdukları halde tabaktaki yemeğin azalmadığı bilgisinden hareketle kerâmet konusuna değinen müellif şunları kaydeder:

“Bu hadisten elde edilen faydalardan biri de evliyânın kerâmetini ve onların hârikulâde şeylere sahip olduklarını ispattır. Bu Ehl-i sünnet'in çoğunluğunun

¹⁰⁴⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 250-251.

¹⁰⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 12, s. 510.

¹⁰⁴⁶ Meydânî, *Şerhu'l-akîde et-Tahâviyye*, s. 163.

¹⁰⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Keramet”, DİA, Ankara, 2002, c. 25, s. 265.

¹⁰⁴⁸ Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 54; Alî el-Kârî, *Minhu'l-ravzı'l-ezher*, s. 235; Meydânî, *Şerhu'l-akîde et-Tahâviyye*, s. 163.

¹⁰⁴⁹ Buhârî, “Mevâkîf”, 41.

görüşüdür. Mutezîle, Ehl-i sünnete, Hz. Ebûbekir'in kıssasında olduğu gibi peygamberler hayatta iken meydana gelen kerâmetleri kabul etme noktasında muvafakat göstermiş ve bunu peygamberlerin o zamanki mûcizelerinden saymıştır. Doğrusu kerâmetlerin her durumda ve her zamanda peygamberlerin mûcizeleri cümlesinden olmasıdır. Zira Allah Teâlâ'nın kerâmet vererek velîlerine ikramda bulunması ancak onların peygamberlere tâbi olması ve peygamberlere güzel bir şekilde uyması bereketiyledir. Hârikulâde işlerin peygamberlere tâbi olan özel kişiler için devam etmesi, peygamberlerin mûcizelerinden ve alâmetlerindedir.”¹⁰⁵⁰

İbn Receb, “Bu Ehl-i sünnet'in çoğunluğunun görüşüdür.” diyerek inanç itibarıyla Ehl-i sünnet'e bağlılığını vurgulamasının yanında, hadisi yorumlarken keramet konusundaki düşüncesini de şerhine yansıttığını göstermektedir.

4.2. Fıkhî Görüşlerinin Şerhe Yansımaları

“İbn Receb fıkhî olarak İmam Ahmed b. Hanbel'in (241/855) mezhebini benimsemiştir. Gerek yaşadığı muhitteki insanların gerekse ders almış olduğu hocalar genellikle Hanbelî mezhebine mensup olması onun mezhep tercihinde etkili olmuştur. *el-Kavâidü'l-fikhiyye* isimli eserinin Hanbelî mezhebinde kavâid literatürünün ilk örneklerinden sayılması¹⁰⁵¹, ayrıca *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserinde Hanbelî âlimleri tanıttığı olması, onun Hanbelî mezhebine müntesip olduğunun göstergesidir. İbn Receb, Hanbelîler'in hocası olarak anılmaktadır.¹⁰⁵²

Mezhebe bağlılığı doğal olarak şerhine yansımış ve tercihini çoğunlukla bağlı olduğu mezhebi yönünde kullanmıştır. Ancak bu durum, onun tüm meselelerde Hanbelî mezhebi içerisinde kaldığı anlamına gelmemektedir. Örneklerde de görüleceği üzere bazı meselelerde Hanbelî mezhebini tenkit etmiş ve daha güçlü gördüğü delilden yola çıkarak farklı bir görüşe sahip olabilmektedir. Bu husus, İbn Receb'in delilleri mukayese edip tercihte bulunabilecek seviyede bir âlim olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁵⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 294.

¹⁰⁵¹ Kallek, “İbn Receb”, c. 20, s. 244.

¹⁰⁵² İbn Müflih, *el-Maksadü'l-Erşed*, c. 2 s. 82.

4.2.1. Hanbelî Mezhebi'nin Görüşünü Desteklemesi

İbn Receb delili kuvvetli bulunduğu Hanbelî mezhebinin görüşünü desteklemiştir. Örnek olarak cünüp olan kimsenin mescidden geçmesiyle alakalı mesele verilebilir. Ebû Hureyre'den şöyle nakledilmiştir:

أقيمت الصلاة وعدلت الصفوف قياما فخرج إلينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما قام في مصلاه ذكر أنه جنب فقال لنا مكانكم ثم رجع فاغتسل ثم خرج إلينا ورأسه يقطر فكبر فصلينا معه

“Namaz için kâmet getirildi ve saflar ayağa kalkılarak düzeltildi. Rasûlullah (s.a.s.) odasından çıktı ve namaz kıldıracağı yere geldiğinde cünüp olduğunu hatırladı. Bize ‘Yerinizden ayrılmayın.’ dedi. Sonra gidip gusül abdesti aldı. Daha sonra yanımıza geldi. O sırada saçından su damlaları dökülüyordu. Tekbir getirdi biz de onunla birlikte namaz kıldık.”¹⁰⁵³

İbn Receb yukarıdaki hadisi aktardıktan sonra Buhârî'nin, mescidde iken cünüp olduğunu hatırlayan kimsenin hemen mescidden çıkması gerektiği, çıkarken yürümesi için teyemmüm almasına gerek olmadığı görüşünde olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵⁴ Ardından cünüp kimsenin teyemmüm almadan mescidden geçmesinin mübah olup olmaması meselesine temas etmiş ve bu konuda iki görüş olduğunu belirtmiştir. Selef âlimlerinin çoğu, Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Evzaî (157/774) ve diğer âlimlere göre cünüp olan kimse ihtiyaç olması halinde mescidde beklemekten içerisinden geçebilir. Müellif bu görüşü teyid etmek için, “Ey iman edenler! Sarhoşken –ne dediğinizi bilinceye kadar- cünüpken -yolcu olmanız hariç- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.”¹⁰⁵⁵ âyet-i kerîmesini aktarmıştır. “Namaza yaklaşmayın.” şeklinde tercüme edilen kısmın “Cünüp iken namaz kılma yerine yani mescide yaklaşmayın.” manasına da gelebileceğini, bu yasaktan, “âbir-i sebîl” diye ifade edilen kimselerin istisnâ edilip bunların, mescidden beklemeksizin geçen kimseler demek olduğunu belirtmiştir. Âyetin, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah

¹⁰⁵³ Buhârî, “Gusl”, 17.

¹⁰⁵⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 290.

¹⁰⁵⁵ Nisâ Sûresi, 4/43.

b. Abbâs, Enes b. Mâlik gibi sahâbîler tarafından bu şekilde anlaşıldığı rivâyet edilmiştir.¹⁰⁵⁶ İbn Receb bu görüşü ayrıca, Hz. Ali'nin (r.a) kapısı hariç mescide açılan tüm kapıların kapatıldığı, Hz. Ali'nin (r.a) mescidden cünüp iken geçtiğini¹⁰⁵⁷ belirten rivâyetle de desteklemiştir.¹⁰⁵⁸

Konuyla alakalı diğer görüş, cünüp olan kişinin mescidden geçemeyeceği, buna mecbur kalırsa teyemmüm almasının gerekli olduğu görüşüdür. Bu görüş, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe (150/767), İshâk b. Râhûye ve İmâm Mâlik'in diğer görüşüdür. Bu görüş sahipleri, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'nin rivâyet ettiği

لا أحل المسجد لحائض ولا جنب

“Mescidi hayızlı ve cünüp için helal kılmıyorum.”¹⁰⁵⁹ hadisine dayanmıştır. İbn Receb, hem Hz. Âişe hem de Ümmü Seleme tarafından rivâyet edilen hadisin isnadında zayıflık olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu rivâyet sahih kabul edilirse, delilleri uzlaştırma adına hadisteki yasağın, mescidde beklemeye yönelik olması şeklinde tevili mümkündür.¹⁰⁶⁰

Ümmü Seleme tarikiyle aktarılan edilen hadis İbn Mace'nin *Sünen*'inde yer almaktadır.¹⁰⁶¹ Hz. Âişe tarikiyle aktarılan hadis ise, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer almaktadır.¹⁰⁶² İbn Receb her iki isnadı da herhangi bir cerh sebebi göstermeden taz'îf etmiştir. Biz, İbn Mâce'nin senedinde yer alan Ebu'l-Hattâb el-Hecerî¹⁰⁶³ ve Mahdûc ez-Zühî'nin¹⁰⁶⁴ mechûl olduğunu tespit ettik. Ebû Dâvûd'un senedinde yer alan Eflet b. Fuleyt isimli ravinin ise sadûk olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶⁵ Râvinin sadûk olarak vasedilmesi rivâyetlerinin mutlak olarak kabul edilmesi anlamı

¹⁰⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 291.

¹⁰⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, h. 3061.

¹⁰⁵⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 291.

¹⁰⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 92.

¹⁰⁶⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 292.

¹⁰⁶¹ İbn Mâce, “Tahâre”, 126.

¹⁰⁶² Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 92.

¹⁰⁶³ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-minhâc, Cidde, 2012, 9. Baskı, s. 664.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, s. 550.

¹⁰⁶⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, s. 153.

taşımamaktadır. Zira bu tabir râvinin zaptı noktasında bir güvence vermemektedir. Rivâyetleri incelemeye tabi tutulur, zaptı tespit edilirse kabul edilir.¹⁰⁶⁶

Yukarıdaki örnekte açıkça görüldüğü üzere İbn Receb, müntesip olduğu mezhebin görüşünü desteklemek, diğer görüşün delilini taz'îf veya tevil yoluna gitmek suretiyle şerhine mezhebî kabulünü yansıtmıştır.

Konuyla alakalı bir başka örnek, Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivâyet edilen şu hadistir:

والذي نفسي بيده لقد هممت أن أمر بحطب فيحطب ثم أمر بالصلاة فيؤذن لها ثم أمر رجلا فيؤم الناس ثم أخالف إلى رجال فأحرق عليهم بيوتهم والذي نفسي بيده لو يعلم أحدهم أنه يجد عرقا سمينا أو مرماتين حسنتين لشهد العشاء

“Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, ateş yakılması için odun toplanmasını emretmeyi, sonra namaz için ezan okunmasını, sonra birisine emredip insanlara imam olmasını, sonra da cemaatle namaz kılmayanların evlerine gidip yakmayı düşündüm. Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, cemaatten geri kalanlardan birisi burada bol etli bir kemik parçası ya da iki tane güzel koyun parçası bulacağını bilse yatsı namazına mutlaka gelirdi.”¹⁰⁶⁷

İbn Receb, bu hadisin namazların mescidlerde cemaatle kılınmasının ve müezzine icabet etmenin vacip olduğuna dair açık bir delil olduğunu belirtmektedir. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.) cemaatle namaza gelmeyenlerin evlerini yakmayı düşünmüştür. Bu derece sert bir ceza ancak bir vacibin terkinde uygulanır.¹⁰⁶⁸

İbn Receb’in namazın cemaatle kılınmasının vacip olduğuna dair görüşü, aynı zamanda Hanbelî mezhebinin de görüşüdür.¹⁰⁶⁹ Hanefî ve Mâlikî mezheplerinde ise

¹⁰⁶⁶ Nevevî, *İrşâd*, s. 101.

¹⁰⁶⁷ Buhârî, “Ezân”, 29.

¹⁰⁶⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 11.

¹⁰⁶⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. 2, s. 130; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, c. 1, s. 454.

cemaatle namaz kılmanın hükmü, sünnet-i müekkededir.¹⁰⁷⁰ Şafî mezhebinde ise sünnet-i müekkede ve farz-ı kifâye olduğu yönünde iki görüş aktarılmıştır.¹⁰⁷¹

İbn Receb'e göre, cemaatle namaz kılmanın hükmünü vacip olarak değerlendirmeyenler yukarıdaki hadise şu yönlerden itiraz etmişlerdir:

1. Hadisteki tehdit özellikle Cuma namazına gelmeyenlerle alakalıdır.
2. Münafıkların nifakından dolayı onların evini yakmak istemiştir. Çünkü münafık cemaati terk ettiğinde evinde namaz kılmayacaktır.
3. Rasûlullah (s.a.s.) bu ifadeyi evleri yakmak için değil, tehdit olarak söylemiştir.¹⁰⁷²

Müellif, bu itirazları aktardıktan sonra her birine cevap vermiştir. Bu cevaplar şu şekilde özetlenebilir:

Hadisteki tehdit sadece Cuma namazına gelmeyenlerle alakalıdır, denemez. Çünkü hadisin devamında etli kemik parçası ya da iki koyun parçası bulacaklarını bilmeleri durumunda cemaate iştirak edecekleri vurgulanmıştır. Bu ifade hadisin yatsı namazına gelmeyenlere yönelik bir tehdit olduğunu göstermektedir. Ayrıca başka rivâyetlerde herhangi bir namaz kaydı olmaksızın mutlak olarak cemaati terk edenlere yönelik benzer tehditler yer almaktadır.¹⁰⁷³

Hadisteki bu tehdidin münafıklara yönelik olması yorumuna İbn Receb şöyle cevap vermiştir: “Rasûlullah (s.a.s.) münafıkların nifakını biliyordu. Ancak onları nifaklarından dolayı cezalandırmamıştır. Bilakis onların gizli hallerini Allah'a havale edip onlara Müslüman muamelesinde bulunmuştur. Onlara ancak açık olarak yaptıkları günahlarından dolayı ceza vermiştir. Öyleyse yukarıdaki hadiste geçen

¹⁰⁷⁰ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Mergînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedi*, I-VIII, thk. Abdulhayy el-Leknevî, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, İstanbul, 2018, c. 1, s. 233; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Arafed-Desûki, *Haşiyetü'd-Desûki alâ şerhi'l-kebîr*, I-IV, Dâru'l-fikir, Beyrut, bty., c. 1, s. 319.

¹⁰⁷¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhîrî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti elfâzi'l-minhâc*, I-VI, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1994, c. 1, s. 465.

¹⁰⁷² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 11.

¹⁰⁷³ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, I-X, thk. Târik b. Avadullah, Dâru'l-harameyn, Kahire, bty., c. 3, s. 149, h. 2763.

evlerin yakılması cezası ancak açık günahattan dolaydır ki bu günah, mescidde cemaatle namazı terk etme günahıdır, gizli olan nifak değildir.”

İbn Receb, evlerin yakılma tehdidinin sadece korkutma amaçlı söylenmiş bir söz olduğu iddiasını ise şöyle cevaplandırmıştır: “Hadisteki tehdidin yapılması caiz olmayan bir şey ile korkutmak için söylendiği iddiasına gelecek olursak, böyle bir şeyin caiz olup olmadığı tartışmalıdır. Her halükârda Rasûlullah’ın (s.a.s.) evleri yakmakla alakalı söylediği söz bu kabilden değildir. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.) namaza gelmeyenlerin evlerini yakmayı düşündüğünü belirtmiştir. O, ancak yapılması caiz olan bir şeyi yapmayı düşünebilir. Korkutmak ise, buna cevaz verenlere göre yapılması caiz olmayan bir şey ile olur, bu şeyi yapmayı düşünerek değil.”¹⁰⁷⁴

Konuyla alakalı başka bir örnek, cemaatin namazdan ayrılırken imamla birlikte mi yoksa imamdan sonra mı selam vereceği konusudur. Hanefî mezhebinin görüşü, cemaatin imamla birlikte selam vermesi yönündedir. Bu görüş Ebû Hanîfe’den aktarılmıştır. Ebû Hanîfe’nin diğer görüşü, Ebû Yûsuf (182/798) ve İmam Muhammed’e (189/805) göre cemaat imamın selamından sonra selam verir.¹⁰⁷⁵ Mâlikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerine göre de cemaat imamdan sonra selam verir.¹⁰⁷⁶

İbn Receb’in bu konudaki kanaati de cemaatin imamdan sonra selam vermesi yönündedir. Onun bu kanaati Itbân’dan (r.a) rivâyet edilen hadise yaptığı yorumdan anlaşılmaktadır. Itbân (r.a) şu bilgiyi aktarmıştır:

صَلِينَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَلَّمْنَا حِينَ سَلَّمَ

“Rasûlullah’la (s.a.s.) namaz kıldık, o selam verdiği biz de selam verdik”¹⁰⁷⁷ İbn Receb bu hadisin zâhirinden ashâbın Rasûlullah’la (s.a.s.) birlikte

¹⁰⁷⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 11-14.

¹⁰⁷⁵ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, I-VII, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1986, c. 1, s. 214.

¹⁰⁷⁶ ed-Desûki, *Haşiyetü'd-Desûki*, c. 1, s. 340; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmu' şerhu'l-mühezzeb*, I-XX, Dâru'l-fikir, Beyrut, bty., c. 3, s. 484; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, c. 1, s. 465.

¹⁰⁷⁷ Buhârî, “Ezân”, 153.

selam verdiğinin anlaşıldığını belirtmiştir. Çünkü hadiste geçen حِينَ lafzı, vakit manasına gelmektedir ki bu, ashâbın selamının Rasûlullah'ın (s.a.s.) selamıyla beraber olduğunu gösterir. Müellif, hadisten anlaşılanın cemaatin imamla birlikte selam vermesi olduğunu belirtmekle birlikte kastedilenin bu olmadığını söyler. Ona göre bu ifadeden kasıt, ashâbın Rasûlullah'ın (s.a.s.) selamından hemen sonra selam verip selamı tehir etmemeleridir. Itbân (r.a) bu durumu vakit birliği olarak ifade etmiştir.¹⁰⁷⁸

İbn Receb'in bu değerlendirmesinde de mezhebî kabulünün etkisi görülmektedir. Bizce konuyla alakalı aktarılan hadisleri cem ve te'lîf yoluna giderek; ashâbın bazen de Rasûlullah'la (s.a.s.) birlikte selam verdiğini söyleseydi daha yerinde olurdu.

4.2.2. Hanbelî Mezhebi'nin Görüşünü Tenkit Etmesi

İbn Receb şerhinde fikhî meselelerde genel olarak Hanbelî mezhebinin görüşünü desteklemiştir. Ancak her meselede kendisini Hanbelî mezhebi içerisinde görmemiş deliller çerçevesinde farklı görüşler ortaya koymuştur.

Konuyla alakalı ilk örnek, Ebû Hureyre'den rivâyet edilen şu hadistir:

إذا أدرك أحدكم سجدة من صلاة العصر قبل أن تغرب الشمس فليتم صلاته وإذا أدرك سجدة من صلاة الصبح قبل أن تطلع الشمس فليتم صلاته

“Sizden birisi güneş batmadan önce ikindi namazından bir secdeye yetişirse namazını tamamlasın. Güneş doğmadan önce sabah namazından bir secdeye yetişen namazını tamamlasın.”¹⁰⁷⁹

İbn Receb bu hadisle alakalı şu konuları zikretmiştir:

1. Bir kimse ikindi namazının bir kısmını kıldıktan sonra güneş batması durumunda namazını tamamlar ve iade etmez. Bu konuda icma vardır.

¹⁰⁷⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 173.

¹⁰⁷⁹ Buhârî, “Mevâkîf”, 17.

2. Bir kişi namaz kılarken güneş batması durumunda geri kalan rekâtlarını tamamlanması gerekir. Bu konuda da icma vardır. Bu bize hadisteki idrak etmek/yetişmek ifadesinin vakte yetişmek manasında olduğunu göstermektedir.

3. Namaz kılarken güneşin batması durumunda güneş battıktan sonra kılınan rekâtların eda mı yoksa kaza mı olduğu noktasında ihtilaf vardır. Hanefilere göre güneş battıktan sonra kılınan rekâtler kazadır. Şafîler ve Hanbelîlerin bir görüşü de bu istikamettedir. Şafîler ve Hanbelîlerin esah olan görüşü ise, güneş battıktan sonra kılınan rekâtların da eda hükmünde olduğudur.

4. Henüz bir rekât kılınmadan güneş batması durumunda Hanbelî mezhebinin çoğunluğuna göre güneş batmadan önce bir rekât kılmış olsun ya da olmasın bir rekâta yetişmiş gibidir. Yani bir rekât namaz kılmış kimse gibi değerlendirilip kılacağı diğer rekâtlar da eda hükmündedir.¹⁰⁸⁰

İbn Receb, Hanbelîlerin son maddedeki görüşlerine delil olarak bazı hadislerde geçen

من أدرك سجدة

“Kim bir secdeye yetişirse”¹⁰⁸¹ kaydını kullanıp, bunu “Kim bir secde miktarı yetişirse” şeklinde yorumladıklarını belirtmiştir. Ancak o, Hanbelîler’in bu istişhâdına katılmamaktadır. Müellife göre “Kim bir secdeye yetişirse” hadisindeki secdeden kastedilen rekâttır. Bu aynı zamanda yukarıda zikredilen hadisten de kastedilen şeydir.¹⁰⁸²

İbn Receb’in mezhebine yönelttiği tenkidin bir başka örneğini Hz. Âişe’den (r.anhâ) rivâyet edilen şu hadisin yorumunda görmekteyiz:

كنت أنام بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم ورجلاي في قبلته فإذا سجد غمزني فقبضت رجلي فإذا قام بسطتهما قالت والبيوت يومئذ ليس فيها مصابيح

¹⁰⁸⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 113.

¹⁰⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 16, s. 124 h. 10129; Nesâî, “Mevâkît”, 30.

¹⁰⁸² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 114.

“Ben, Rasûlullah’ın (s.a.s.) önünde ayaklarım kıblesinde olduğu halde uyurdum. Secde ettiği zaman bana dokunur ben de ayaklarımı toplardım. Kıyama kalktığı anda ayaklarımı tekrar yayardım. O gün henüz kandiller yoktu.”¹⁰⁸³

İbn Receb bu hadisin bir kimsenin aynı namazda olmayan bir kadına karşı namaz kıldığında, namazının sahih olduğuna delil teşkil ettiğini belirtmiştir. Ancak aynı namazda olup aralarında sütte olmazsa bunda erkeğin namazının geçerli olup olmamasında ihtilaf olduğunun altını çizmiştir. Devamında Ahmed b. Hanbel’in, kadına karşı namaz kılma ruhsatının Rasûlullah’a mahsus olduğu, zira onun nefesine hâkim olup diğer insanların ise fitneye düşme tehlikesi bulunduğu yönündeki görüşünü aktarıp bunun delilsiz bir iddia olduğunu belirterek tenkit etmiştir.¹⁰⁸⁴

Bir diğer örnek, müezzinin okuduğu ezan kelimelerine icabet etmesiyle alakalı konudur. İbn Receb, Hanbelîlerin bunun meşrû gördüğünü, Ahmed b. Hanbel’den de müezzinin okuduğu ezana icabet edebileceği görüşünün aktarıldığını belirtmiştir. O, Hanbelîlerin bu görüşüne delil olarak şu hadisin umum ifadesini kullandıklarını belirtmiştir:

إذا سمعتم المؤذن فقولوا مثل ما يقول

“Müezzini işittiğinizde söylediğini aynen tekrar edin.”¹⁰⁸⁵ Bu durumda müezzin de ezan kelimelerine icabet etmekle emrolunmuştur. Ayrıca Hanbelîler, müezzinin okuduğu ezana icabet edip tekrar etmesini, imamın Fâtiha Sûresi’ni okuduktan sonra âmîn demesine kıyas etmişlerdir.¹⁰⁸⁶

İbn Receb bu konuda Hanbelî mezhebinin görüşüne katılmamakta ve yaptıkların istidlâli tenkit etmektedir. “Müezzini işittiğinizde” şeklinde başlayan hadisin zâhirinin, ezanı işiten kimseyle okuyan müezzinin arasını ayırdığını belirten İbn Receb, müezzinin bu ifadenin içerisinde yer almadığını söylemektedir. Bu konuyu hutbe okuyan hatibi dinleyen kimselerin konuşmasının yasak olup hatibin bu yasağın dışında kalmasına benzetmiştir. Müezzinin okuduğu ezan kelimelerini tekrar

¹⁰⁸³ Buhârî, “Salât”, 104.

¹⁰⁸⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 547.

¹⁰⁸⁵ Müslim, “Salât”, 7, h. 384.

¹⁰⁸⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 348.

etmesinin, imamın okuduğu Fâtiha'ya âmîn demesine benzetilmesini de yerinde bulmayarak, imamın âmîn demesi için birçok nass bulunduğunu ancak müezzin için böyle bir delil olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁸⁷

4.2.3. Buhârî'nin İstinbâtını Tenkit Etmesi

İbn Receb, İmam Buhârî'nin yaptığı bazı fikhî istinbatlara tenkit yöneltmiştir. Örneğin, Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadiste Rasûlullah (s.a.s.) ashâba hitaben şöyle buyurmuştur:

أرأيتم لو أن نهرا بباب أحدكم يغتسل فيه كل يوم خمسا ما تقول ذلك يبقي من درنه قالوا لا يبقي من درنه شيئا قال فذلك مثل الصلوات الخمس يمحو الله به الخطايا

“Ne dersiniz? Sizden birinin kapısının önünde nehir olsa, o nehirden günde beş defa yıkansa, kirinden bir şey bırakır mı?” Sahâbîler: “O kimsenin kirinden bir şey bırakmaz.” dediler. Rasûlullah (s.a.s.): “Beş vakit namaz aynı bunun gibidir. Allah beş vakit namazla günahları temizler.” buyurdu.¹⁰⁸⁸ İbn Receb, Buhârî'nin, hadiste geçen “Sizden birinin kapısının önünde” ifadesinden hareketle namazların günahlara kefâret olması için cemaatle kılınmasının şart olmadığı görüşünde olduğunu tespit etmiştir. Buhârî'ye göre namazını evde kılan kimse, evinin önünde kılmış gibidir.¹⁰⁸⁹ (Yani hadisin ifadesiyle evinin önündeki nehirden yıkanmış ve temizlenmiş olur.)

İbn Receb, Buhârî'nin bu istinbatına şu şekilde itiraz etmiştir: “Eğer namazları evde kılmak günahlara kefâret olsaydı nehrin evin içinde olması gerekirdi. Rasûlullah'ın (s.a.s.) nehrin kapının önünde olduğunu söylemesi, nehrin evin dışında olduğunu göstermektedir. Bu ise mescid yakın bile olsa namazların mescidde kılınması gerektiğine işaret eder. Ayrıca Ebû Saîd'in rivâyet ettiği hadiste nehrin ev ile iş yeri arasında olduğu söylenmiştir.”¹⁰⁹⁰ Netice itibarıyla İbn Receb, nehrin kişinin kapısının önünde olması kaydından hareketle, bir kimsenin hadiste işaret edilen

¹⁰⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 349.

¹⁰⁸⁸ Buhârî, “Mevâkîf”, 6.

¹⁰⁸⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 42.

¹⁰⁹⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 3, s. 43.

müjdeye nail olabilmesi için evinden dışarı çıkıp mescide gitmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

İbn Receb'in, Buhârî'nin bu istinbatına yapmış olduğu itirazda mezhebî kabulün etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Hanbelî mezhebinde namazların cemaatle eda edilmesi vaciptir.¹⁰⁹¹

Konuyla alakalı bir başka örnek imama rükûda yetişen kimsenin o rek'ata yetişmiş sayılıp sayılamayacağı konusudur. Ebû Bekre'nin aktardığına göre o, namaza Rasûlullah (s.a.s.) rükûda iken yetişmiş ve safa girmeden rükû yapmıştır. Bu durumu Rasûlullah'a (s.a.s.) anlatınca, Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Allah hırsını artırsın, bir daha yapma!"¹⁰⁹²

İbn Receb bu hadisten istidlâl edilen konulardan birinin, imama rükûda yetişen kimsenin o rekât yetişmiş sayılması olduğunu söyler. Âlimlerin birçoğunun bu kanaatte olduğunu belirttikten sonra, İshâk b. Râhûye'ye göre bu konuda âlimlerin icmâ ettiği, Ahmed b. Hanbel'e göre ise bu konuda Ehl-i İslâm'dan kimsenin muhalefet etmediği bilgisini aktarır.¹⁰⁹³ İbn Receb bu nakillerle, âlimlerin konu hakkındaki genel kanaatini yansıtmış olup, hakikaten bir icmâyı kastetmemektedir. Zira Buhârî ve hocası Alî b. Medîni'nin (234/848) imama rükûda yetişen kimseyi o rek'ata yetişmemiş saymaları, icmâ olmadığını göstermektedir. Bu iki İslâm âlimine göre imama rükûda yetişen kimse, imamla birlikte kıyam edemeyip, Fâtiha Sûresi'ni okuyamadığı için o rek'ata yetişmemiştir. Buhârî'nin Alî b. Medîni'den aktardığına göre, bir kimsenin rükûya yetişmesiyle o rekâta yetişmiş sayılması görüşü, sahabeden imamın arkasında kıraat yapmanın vacip olmadığını düşünenlerin görüşüdür. Ebû Hureyre gibi imamın arkasındaki cemaatin de kıraat yapmasının vacip olduğunu düşünenlere göre kişi, rükûya yetişmekle o rek'ata yetişmiş sayılmamaktadır. Çünkü Ebû Hureyre imama uyan kimseye "Kıraati içinden oku" ve "Rükûya yetişmekle rek'ata yetişilmez." demiştir.¹⁰⁹⁴ Ayrıca Buhârî, görüşünü teyit etmek için *el-Kırâ'a halfe'l-imam* isimli eserinde Ebû Hureyre'den şu nakilde

¹⁰⁹¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. 2, s. 130.

¹⁰⁹² Buhârî, "Ezân", 114.

¹⁰⁹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 6.

¹⁰⁹⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 7.

bulunmuştur: “(Rekâta yetişmiş olmak için) İmama rükû etmeden kıyamda yetişmen gerekir.”¹⁰⁹⁵

İbn Receb, Buhârî'nin Ebû Bekre'den aktarılan hadise iki şekilde cevap verdiğini belirtmiş ve bu cevapları tenkit etmiştir. Buhârî'nin birinci cevabı şudur: “Ebû Bekre'nin, Rasûlullah'ı (s.a.s.) rükûda iken yetiştigi rek'atı dikkate aldığına dair açık bir şey yoktur.” İbn Receb bu cevabın geçersizliğinin açık olduğunu, zira Ebû Bekre'nin safa girmeden rükûya yetişmek için gösterdiği hırsın, ancak o rekâta yetişmek için olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹⁶

Buhârî'nin ikinci cevabı ise şudur: “Rasûlullah (s.a.s.), Ebû Bekre'yi yapmış olduğu şeyi tekrarlamaması için uyarmıştır.” İbn Receb'in bu cevaba tenkidi ise şöyle olmuştur: “Rasûlullah (s.a.s.), Ebû Bekre'yı namaza hızlı bir şekilde gelmekten yasaklamıştır.¹⁰⁹⁷ Nitekim bir başka hadiste şöyle buyrulmuştur: “Namaza koşarak gelmeyin.”¹⁰⁹⁸ İbn Receb'e göre Buhârî'nin bu görüşe sahip olmasındaki etken, Kûfeliler'in, Fâtiha Sûresi okunmadan kılınan namazın hem imam hem de cemaat için sahil olacağı noktasındaki görüşüne şiddetli bir şekilde karşı çıkmasıdır.¹⁰⁹⁹

Bu örnekler İbn Receb'in deliller çerçevesinde Buhârî'ye haklı itirazlar yönelttiğini göstermektedir. Özellikle ikinci örnekte Buhârî'nin görüşüne gerekçe olarak Kûfelilere karşı takındığı menfî tavrın etkili olduğunu belirtmesi önemli bir tespittir.

İbn Receb'in Buhârî'nin istinbatına yönelik tevcih ettiği tenkitlere bir başka örnek, Hz. Âişe'den aktarılan şu hadistir:

وكننت أنا ممن أهل بعمره فأدركني يوم عرفة وأنا حائض فشكوت إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال دعني عمرتك وانقضي رأسك وامتشطي وأهلي بحج

¹⁰⁹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Kirâ'a halfe'l-imam*, thk. Fadlu'r-Rahmân es-Sevrî ve Muhammed Atâullâh Hanîf, el-Mektebetü's-selefiyye, Pakistan, 1980, s. 36.

¹⁰⁹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 9.

¹⁰⁹⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 9.

¹⁰⁹⁸ Müslim, “Mesâcid”, 28, h. 602.

¹⁰⁹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 9.

“Ben umre niyetiyle ihrama girenlerdendim. Arefe günü bana eriştiğinde hayızlı halde idim. Durumumu Rasûlullah’a (s.a.s.) söyledim. ‘Umreni bırak, saçını çöz, tara ve hac niyetiyle ihrama gir.’ buyurdu.”¹¹⁰⁰

Müellif, Buhârî’nin bu hadisten iki hüküm istinbat ettiğini ve bu istinbatları doğrultusunda bâb açtığını belirtmiştir. Buhârî’nin ilk istinbatı, kadının gusül ederken saçlarını taraması, diğeri ise hayızdan temizlendiği için gusül ederken saçlarını çözmesidir. Ancak iki istinbat da İbn Receb’e göre isabetli değildir. Çünkü Hz. Âişe’nin Rasûlullah’ın emriyle gusül etmesi hayızdan dolayı değildir. Bilakis gusül ederken hayızı devam etmektedir. Zira Hz. Âişe’nin hayızı bitmiş olsaydı, umresinin tavafını yapardı. Hâlbuki o bunu sormaya ihtiyaç duymamıştır. Rasûlullah (s.a.s.), ona hayızlı iken yıkanmasını ve hac niyetiyle ihrama girmesini emretmiştir. Öyleyse Hz. Âişe bu guslü, ihrama gireceği için almıştır. Nitekim Rasûlullah (s.a.s.), Esmâ bint Umeys’e de Zü’l-huleyfe’de doğum yapıp nifas olduğunda yıkanıp ihrama girmesini emretmiştir.¹¹⁰¹

4.2.4. İbn Receb’in İstinbât Metodu

İbn Receb’in istinbat metodunu ortaya koyan en önemli husus, nassları anlamada takip ettiği yöntemi tespit etmektir. Ona göre en doğru anlama yöntemi nassları aktaran sahabe, tâbiîn, tebei tâbiîn ve onlardan ilim alan âlimlerin kelimelere yüklediği manalara uygun olarak anlamaktır. Onların anlayışını bir tarafa bırakıp sadece Arap dili yardımıyla kelimeleri anlamlandırıp istinbatta bulunmak uygun değildir. İbn Receb bu konuda şunları söyler: “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın, fıkıhçıların kelimeleri açıklamasını lügatçıların açıklamalarından öncelemesi çok güzeldir. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.), Arap kelimelerinden bir kelam edip, bazen Arapların kullanımından daha özel ya da daha genel manada kullanabilmektedir. Bu kelamı ondan, âlim ve fakih sahâbiler alır. Sonra onlardan tâbiîn alır. Tâbiînden de âlimlerin önde gelenleri alır. Merfû hadiste gelen bir kelimenin tefsiri ancak ilmi, kendilerinden öncekilerden alan, önde gelen âlimlerin söyledikleriyle olur. Bundan yüz çevirmek ve hadiste gelen lafzı sadece Arap lügatından anladıklarıyla

¹¹⁰⁰ Buhârî, “Hayz”, 15.

¹¹⁰¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 413.

açıklayanların tefsirine itimat etmek doğru değildir. Bu çok önemli bir konudur. Bunu ihmal eden, birçok sünnet nassının tahrif edilmesi hatasına düşer ve nassları hamledilmemesi gereken yerlere hamleder.”¹¹⁰²

İbn Receb el-Hanbelî, bazı konularda kendi kanaat ve tercihini ortaya koymaktadır. O, bir görüş ortaya koyarken konuyla alakalı delilleri bütüncül bir şekilde görmeye çalışır. Bunun örneğini, kâfir bir kimsenin Müslüman olduktan sonra kâfirken yaptığı iyiliklerin sevabını alıp alamayacağı konusunda görmekteyiz. İbn Receb’e göre, bir kâfir Müslüman olduktan sonra önceki iyiliklerinin sevabını alır. Bu görüşü benimserken şu hadisleri kullanmıştır:

Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

إذا أسلم العبد فحسن إسلامه كتب الله له كل حسنة كان أذلفها ومحيت عنه كل سيئة كان أذلفها

“Bir kul Müslüman olup güzel bir Müslümanlık yaşarsa Allah Teâlâ onun önceden yaptığı tüm iyiliklerini yazar. Önceden yaptığı tüm kötülükler de silinir.”¹¹⁰³

Müellifin delil olarak zikrettiği bir başka rivâyet ise şudur:

أن حكيم بن حزام أخبره أنه قال لرسول الله صلى الله عليه وسلم رأيت أموراً كنت أتحنث بها في الجاهلية هل لي فيها من شيء فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم أسلمت على ما أسلفت من خير والتحنث التعبد

“Hakîm b. Hizâm, Allah Rasûlü’ne (s.a.s.) “Câhiliyede ibâdet amacıyla yaptığım şeylerden hakkında ne buyurursunuz bunlarda bana mükâfat var mıdır?” diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.): “Sen daha önce yaptığın iyilikler sebebiyle Müslüman oldun.” buyurdu.¹¹⁰⁴

¹¹⁰² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 143.

¹¹⁰³ Nesâî, “İman”, 10.

¹¹⁰⁴ Müslim, “İman”, 55, h. 123.

İbn Receb bu iki rivâyetten hareketle şunları söyler: “Bu iki hadis, kâfirin, kâfirken yaptığı iyiliklerden Müslüman olduktan sonra sevap kazanacağına delâlet etmektedir. Daha sonra Müslüman olması, Müslüman olmadan önceki iyiliklerinin sevabını elde etmesi için yeterlidir.”¹¹⁰⁵

Konumuza dair başka bir delil Hz. Âişe’den aktarılan şu hadistir:

يا رسول الله ابن جدعان كان في الجاهلية يصل الرحم ويطعم المسكين فهل ذاك نافعه قال
لا ينفعه إنه لم يقل يوما رب اغفر لي خطيئتي يوم الدين

“Hz. Âişe (r.anhâ) Rasûlullah’a (s.a.s.) İbn Ced’ân’ın câhiliyede yaptığı iyiliklerin ona fayda verip vermeyeceğinden sordu. Rasûlullah (s.a.s.): “O, hiç bir gün ‘Rabbim benim günahlarımı din gününde bağışla!’ demedi.” buyurdular.¹¹⁰⁶

İbn Receb bu rivâyetin, ölmeden bir gün belki bir an bile önce olsa bu sözü söylemesiyle daha önceki iyiliklerinden faydalanacağına delil olduğunu söyler. Kâfirin, Müslüman olmadan önceki iyiliklerinden Müslüman olduktan sonra karşılık göremeyeceğini; o iyiliklerin boşa gittiğini söyleyen bazı kelamcıları, sahih nassları uzak te’villerle yorumladıkları gerekçesiyle tenkit etmiştir.¹¹⁰⁷

İbn Receb bu meseleyle alakalı, Müslümanın İslâm’dan çıkıp sonra yeniden Müslüman olmasıyla eski amellerinin geri dönüp dönmeyeceği meselesine de değinerek bu konudaki kanaatinin, eski amellerinin geri döneceği yönünde olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁸

İbn Receb’in nassları anlama yöntemini yansıtan bir başka husus, usul kaidelerinden yardım alması ve metni bu çerçevede anlamaya çalışmasıdır. Örneğin, Huzeyfe’den (r.a) rivâyet edilen hadiste Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

وجعلت لنا الأرض كلها مسجدا

¹¹⁰⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 157.

¹¹⁰⁶ Müslim, “İman”, 92, h. 214.

¹¹⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 157.

¹¹⁰⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 158.

“Yeryüzünün tamamı benim için mescid kılındı.”¹¹⁰⁹ İbn Receb, bazı kimselerin “كُلُّهَا” tekidinden hareketle hadisin umum ifadesinden istisnâ edilemeyeceğini söylediklerini aktarmıştır. Çünkü bu anlayışa göre bir umurun كَلِّ lafzıyla tekid edilmesi ondan istisnâ edilmesi ihtimalini ortadan kaldırır. Zira tekid mecâzî ortadan kaldırır. Kendisinden istisnâ yapılan umum ise mecaza dönüşür. (Yani hadisin umum ifadesi كَلِّ lafzıyla tekid edildiğinden artık istisnâ yapılmaya uygun değildir.)

Ancak İbn Receb bu usûl anlayışını kabul etmemektedir. Gerekçe olarak bu kaideyi nakzeden bazı kullanımları öne sürmüştür. Örneğin, Hz. Âişe’den (r.anhâ) rivâyet edilen hadiste o, Rasûlullah’ın (s.a.s.) Şa’bân ayında tuttuğu orucu şöyle aktarmıştır:

كان يصوم شعبان كله كان يصوم شعبان إلا قليلا

“Rasûlullah (s.a.s.), Şa’bân’ın birkaç günü hariç tamamını oruçlu geçirirdi.”¹¹¹⁰ İbn Receb bu hadisin, كَلِّ lafzıyla yapılan tekidin istisnâyaya mani olmadığına delil olduğunu belirtmiştir. O ayrıca Kur’ân’da da yukarıdaki kaideyi nakzeden kullanımlar bulunduğu dikkat çekmiştir. Örneğin,

فسجد الملائكة كلهم أجمعون إلا إبليس

“İblîs hariç meleklerin tamamı secde etti.”¹¹¹¹ bir başka âyet-i kerîmede ise İblîs’in sözü şöyle aktarılmıştır:

قال فبعضتك لأغوينهم أجمعين إلا عبادك منهم المخلصين

“Kudretine yemin olsun ki, onların ihlâsa erdirilmiş olanlar müstesnâ hepsini azdıracam.”¹¹¹² İbn Receb iki âyetin de tekid edilmiş umumdan istisnâyaya örnek

¹¹⁰⁹ Müslim, “Mesacid”, 1, h. 522.

¹¹¹⁰ Müslim, “Sıyâm”, 34, h. 1156.

¹¹¹¹ Sâd Sûresi, 38/73-74.

¹¹¹² Sâd Sûresi, 38/82-83.

olduğunu ve istisnânın sahih olduğu lafızdan tahsîsin de sahih olduğunu söylemiştir.¹¹¹³

Müellif kabul ettiği bu usûl kaidesini yukarıdaki hadise uygulayarak hadisin umum ve tekid edilmiş ifadesinden istisnâ yapılabileceğini öne sürmüştür. Buna göre “الأَرْضُ” lafzının içerisinde yer alsa da başka hadislerde¹¹¹⁴ namaz kılınması yasaklanan kabirler, deve ahırları, hamam gibi yerleri istisnâ ederek namaz kılmanın buralarda caiz olmadığı sonucuna ulaşılabilir.¹¹¹⁵

İbn Receb'in istinbat metodunu yansıtan bir başka örneği, usul-i hadîs alanında vermek istiyoruz. Râvinin yaptığı rivâyetin makbûl olması için adâlet ve zabt sahibi olması gerekir. Râvinin âdil olabilmesinin en önemli şartı ise Müslüman olmasıdır. Yani Müslüman olmayan bir kişinin yaptığı rivâyet makbûl değildir. Usûlcülerin râvide aradığı İslâm şartı, râvinin doğruluğunun ispatı için değildir. Çünkü küfür haddi zatında doğru sözlü olmaya engel teşkil etmez. Öyleyse usûlcülerin râvide aradıkları İslâm şartı, kâfirin İslâm'a olan düşmanlığından ötürü rivâyetlerine yalan karıştırma şüphesinden dolayıdır. Çünkü rivâyetler, şeriatın hükümlerinin tesbit edildiği kaynaklardandır. Kâfirler ise din konusunda Müslümanlara şiddetli bir düşmanlık beslemektedirler. Bu düşmanlık onları İslâm'da olmayan şeyleri ona sokmak suretiyle dini bozma noktasında gayret göstermelerini gerekli kılar. Bazı usûl eserlerinde konunun daha iyi anlaşılması için babanın oğlu lehine yaptığı şahitliğin mahkemece kabul edilmemesi örneği verilmiştir. Buna göre mahkemenin babanın oğlu lehine yaptığı şahitliği reddetmesinin sebebi babanın yalancı olmasından dolayı değil, oğluna olan şefkatinin onu oğlu lehine yalancı şahitlik yapmaya sevk etme ihtimaline binaendir.¹¹¹⁶

Usûlcülerin râvide aradıkları İslâm şartı, tahammül için değil edâ için aranmaktadır. Yani bir râvi, kâfirken tahammül ettiği bir rivâyeti Müslüman olduktan

¹¹¹³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 347.

¹¹¹⁴ Ebû Dâvûd, “Salât”, 24-25.

¹¹¹⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 346.

¹¹¹⁶ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, I-IV, Dâru'l-kitâb el-İslâmî, c. 2, s. 393.

sonra aktarması durumunda bu rivâyet kendisinden kabul edilmektedir.¹¹¹⁷ İbn Receb'in bu konudaki kanaati de aynı istikamettedir. Delil olarak Cübeyr b. Mut'im'in (r.a) rivâyetini kullanmıştır. Cübeyr (r.a), Rasûlullah'ın (s.a.s.) akşam namazında Tûr Sûresi'ni okuduğunu aktarmıştır.¹¹¹⁸ İbn Receb bu rivâyetin, Müslümanın kâfirken tahammül ettiği bir hadisi Müslüman olduktan sonra aktarması durumunda kabul edileceğine delil olduğunu söylemiştir. Zira Cübeyr (r.a), Rasûlullah'ın (s.a.s.) akşam namazında Tûr Sûresi'ni okuduğunu duyduğunda henüz Müslüman değildi. Bedir Savaşı'nda esir düşen müşriklerin fidyesi için Medine'ye gelmişti.¹¹¹⁹

4.3. İbn Receb'in Tasavvufla Olan Bağı

İbn Receb el-Hanbelî bazı eserlerinde mutasavvıflardan alıntı yapıp onların sözlerini zikretmektedir. *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserinde bu konuda birçok örnek bulmak mümkündür. Örneğin:

1. Muhammed b. Ali b. Hüseyin'den (481/1088) bahsederken “Tarih, nesep ve hadisleri bilmede ve Arapça'da tam bir nasibi vardı. Tefsir ve öğüt vermede kâmil bir imamdı. Tasavvuf, tasavvufla irtibat ve sûfi arkadaşlarıyla muâşeretinde güzel bir yol tutmuştu.” diyerek onun tasavvufla olan bağına tenkit etmediği gibi, ondan övgüyle bahsetmiştir.¹¹²⁰

2. İbn Receb, Ali b. Akîl b. Muhammed'in (513/1119) farklı ilim dallarında kendisinden istifade ettiği hocalarını sayarken şöyle demiştir: “Kıraatte hocam İbn Şîtâ, nahiv ve edebiyatta Ebü'l-Kâsım b. Burhân, zühd alanında Ebûbekir ed-Dînevî, Ebûbekir b. Zeydân, Ebü'l-Hüseyin el-Kazvîni, bunların dışında erkek ve kadınlardan başlarını da saydı, tasavvuf âdâbında Sâhibu'z-ziyâde Ebû Mansûr el-Attâr.” Ali b. Akîl, hocası Ebû Masnûr'u zühd ve mütekaddîm tasavvufçuların ahlakına sahip olduğunu için övmüştür.¹¹²¹

¹¹¹⁷ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, c. 6, s. 148.

¹¹¹⁸ Buhârî, “Ezân”, 99.

¹¹¹⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 344.

¹¹²⁰ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 143.

¹¹²¹ İbn Receb, *Zeyl*, c. 1, s. 318.

3. İbn Receb, Ahmed b. İbrahim b. Abdurrahman'dan (711/1311) bahsederken oldukça önemli olan şu cümleleri kullanmıştır: “Sünnete, usûl ve furû bakımından önem verdi. Arkadaşlık kurduğu ve tanıdığı ittihadiyye¹¹²² ve diğer bidatçi gruplara karşı bir reddiye yazmaya başladı ve onların ayıplarını beyan edip, iç yüzlerini ortaya çıkarttı. İmam Ahmed b. Hanbel'in mezhebine geçti. Bana ulaşan bilgilere o, *el-Kâfi* isimli eseri eş-Şeyh Mecdüddîn el-Harrânî'ye okurdu. Bu eseri *el-Bulğa* isimli bir cilt halinde ihtisar etti. Nebevî yol, rivâyet merkezli bir sülûk ve Muhammedî fakr¹¹²³ konularında birçok eser yazdı. Bu eserler mürîdler için en faydalı sûfî kitaplarından. Ehl-i hadîsin mutasavvıflarından ve âbidlerinden olan insanlar bu eserlerden faydalanmıştır. Şeyh Takiyyüddîn İbn Teymiyye (738/1328), ona saygı ve hürmet gösterirdi. Ahmed b. İbrahim hakkında ‘O zamanının Cüneydi derdi. Ona Mısır’dan bir mektup yazdı. Mektubun başı ‘İmam, ârif, önder ve sâlik olan şeyhimize’ şeklindeydi.”¹¹²⁴

İbn Receb'in, Ahmed b. İbrahim hakkındaki bu cümlelerini değerli buluyoruz. Zira bu ifadeler onun yanlış birtakım anlayışları tenkit ettiği gibi Kitap ve sünnete ters düşmeyen zühd merkezli tasavvuf anlayışını da reddetmediğini göstermektedir.

Müellif başka eserlerinde de zâhidlerin sözlerine çokça yer vermiştir. Örneğin, ilk zâhidlerden Mâlik b. Dînâr (131/748)¹¹²⁵, Abdullah b. Mübârek (181/797),¹¹²⁶ Bişr el-Hâfi (227/841),¹¹²⁷ Zünnûn el-Mısırî (245/859),¹¹²⁸ gibi meşhur zatlardan nakillerde bulunmuştur. Ayrıca İranlı İbn Bâkûye'yi (442/1050) sûfî nisbesiyle anarak ondan nakilde bulunması da dikkat çekicidir.¹¹²⁹ Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu isimlerin sözlerinin İbn Receb tarafından naklediyor olması, onun zâhidler ve sûfilerle olan bağıını göstermektedir.

¹¹²²İttihad, iki ayrı şeyin tek olması anlamında, Arapça bir kelime. Vehdet-i vücud. Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları İstanbul, 2009, s. 328.

¹¹²³Fakr, kişinin kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında bir tasavvuf terimi. Bkz. Süleyman Uludağ, “Fakr”, DİA, İstanbul, 1995, s. 12, s. 132.

¹¹²⁴ İbn Receb, *Zeyl*, c. 4, s. 382.

¹¹²⁵ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 1, s. 260, 298.

¹¹²⁶ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 1, s. 263.

¹¹²⁷ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 1, s. 262, 301.

¹¹²⁸ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 1, s. 302.

¹¹²⁹ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 1, s. 308.

İbn Receb, zâhid ve sûfilerle olan bu olumlu kanaatinin yanında sonraki dönemlerde sözde tasavvuf adı altında ortaya çıkmış yanlış görüş ve düşünceleri de sert bir şekilde eleştirmiştir. *Beyânu fadli ilmi's-selef alâ ilmi'l-halef* isimli eserinde, evliyânın enbiyâdan üstün olduğunu yahut enbiyâdan müstağnî olduğunu iddia edenleri, rasullerin getirdiği şeriata eksiklik nispet edenleri, hulûl, ittihad ve vahdet-i vücud gibi görüşlere müntesip olanları, küfür, fîsk ve isyan ile vasıflandırmıştır.¹¹³⁰

İbn Receb'in zâhid ve sûfilerden nakillerde bulunuyor olması onun tasavvuf karşıtı olmadığını göstermekle birlikte Kitap ve sünnete ters düşen anlayışları sert bir şekilde eleştirmesi de sonradan ihdas edilmiş birtakım algı, fikir ve felsefeleri reddettiğini ortaya koymaktadır. Hülâsa o, selef âlimlerinin yaşadığı zühd ve verâ merkezli bir tasavvufî anlayışın savunucusu ve bizzat tatbik edicisidir.

4.3.1. Tasavvuf Anlayışının Fethu'l-Bârî'ye Yansıması

İbn Receb diğer eserlerinde zâhid ve mutasavvıflardan yaptığı nakilleri *Fethu'l-Bârî*'de de görmek mümkündür. Onlardan yaptığı nakillerle bazen kendi görüşünü desteklemektedir. İbn Receb kelam ilmiyle meşgul olmaya sıcak bakmayan bir âlimdir. Bunu farklı vesilelerle dile getirmiştir. Ona göre Allah'ın zat, sıfat ve isimleri hakkında ancak sahabe ve tâbiîn'in konuştuğu kadar konuşmak gerekir, bu sınırı geçmek bid'attır. Örneğin, İmam Mâlik'in öğrencisi Eşheb (204/820) hocasının şöyle dediğini nakletmiştir: "Bid'at ehlinden sakının! 'Ey Ebû Abdullah (İmam Mâlik'in künyesi) bid'at ehli kimdir?" dendi. Ebû Abdullah şöyle cevap verdi: "Bid'at ehli, Allah'ın isimleri, sıfatları, ilmi ve kudreti hakkında konuşanlardır. Onlar sahabe ve onlara ihsân ile tabi olan tâbiîn'in sustuğu yerde susmazlar." İbn Receb bu naklin sûfi olan Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (412/1021) *Zemmü'l-keâm* isimli eserinde de yer aldığını belirtmiştir. Sözlerinin devamında yine Sülemî'nin eserine atıf yaparak Cüneyd el-Bağdâdî (297/909), İbrahim el-Havvâs (291/904) gibi sûfilerin de kelamla meşgul olmaktan sakındırıldığını belirtip bu noktada ümmetin fakih, hadisçi ve sûfilerinin ittifak halinde olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹¹³¹

¹¹³⁰ İbn Receb, *Mecmû'u'r-resâil*, c. 3, s. 25.

¹¹³¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 78.

Bu örnek, İbn Receb'in kelimeler hakkındaki duruşunu ortaya koymakla birlikte, görüşüne destek teşkil etmesi açısından mutasavvıfları zikretmesi onların da görüşlerine değer verdiğinin açık bir göstergesidir.

İbn Receb'in bazı yorumlarında tasavvuf eserlerinde görülebilecek türden örneklere rastlamak mümkündür. Müslim'in tahrîc ettiği hadiste Rasûlullah (s.a.s.) vefat etmeden beş gün önce şöyle buyurmuştur:

إني أبرأ إلى الله أن يكون لي منكم خليل فإن الله تعالى قد اتخذني خليلاً كما اتخذ إبراهيم خليلاً ولو كنت متخذاً من أمتي خليلاً لاتخذت أبا بكر خليلاً

“Sizlerden bir dostum olmasını kabul etmiyorum. Çünkü Allah Teâlâ, İbrahim'i (a.s.) nasıl dost edindiyse beni de dost edinmiştir. Eğer ümmetinden bir dost edinecek olsaydım Ebûbekir'i dost edinirdim.”¹¹³²

İbn Receb bu hadisi şöyle değerlendirmiştir: “Rasûlullah (s.a.s.) bu hadiste insanların dostluğundan berî olmasının sebebine işaret etmiştir. Bu sebep, Allah Teâlâ'nın, İbrahim'i (a.s.) dost edindiği gibi Rasûlullah'ı da dost edinmiş olmasıdır. Kim Allah'ın dostu olursa, onun beşerden bir dost edinmesi uygun değildir. Bundan dolayı şöyle denmiştir: ‘İbrahim (a.s.), kalbini yaşlılığında kendisine verilen oğlu İsmâil'e olan sevgi ve aşırı bağlılıktan arındırmak için onu kesmekle emredilmiştir. İbrahim (a.s.), Allah'ın emrine imtisal edip ona itaat ederek hemen oğlunu yatırıp kalbinden çıkartmaya koşunca, Allah Teâlâ ondan oğlunu kesme emrini düşürmüştür. Çünkü bundan amaç oğlunun kanını akıtması olmayıp bilakis dostluk mahallini boşaltmaktır. Nihayet tek ve bir olanın dostluğuna, çocuk sevgisi rekabet etmesin.”¹¹³³

İbn Receb diğer eserlerinde olduğu gibi *Fethu'l-Bârî*'de de bazı zâhidlerden nakiller yapmıştır. İhsan mertebesine dair yaptığı açıklamada Fudayl b. İyâz (187/803), Ma'rûf el-Kerhî (200/815), Zünnûn el-Mısrî gibi önde gelen zâhidlerin sözlerini şerhine taşımıştır. Fudayl b. İyâz şöyle demiştir: “Allah Teâlâ dostu iken insanlardan uzak duran kimseye ne mutlu!” Ma'rûf el-Kerhî bir adama şöyle

¹¹³² Müslim, “Mesâcid”, 3, h. 532.

¹¹³³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 2, s. 434.

demiştir: “Allah Teâlâ’ya tevekkül et ki, o senin dostun, arkadaşın ve şikâyet mericin olsun.” Zünnûn ise şöyle demiştir: “Allah için sevenlerin alameti, Allah’tan başkasını dost edinmemeleri, onunla beraber iken yalnızlık hissetmemeleridir. Allah sevgisi kalbe yerleşirse, kalp Allah ile yakınlık kurar. Çünkü Allah Teâlâ, ariflerin kalplerinde, ondan başkasını sevmekten daha yücedir.”¹¹³⁴ İbn Receb başka bir yerde ise Şam ehlinin âbidlerinden olarak vassfettiği İbn Sevbân’nın bir gece vitir namazını kıldığını ancak sabah namazına geçemediğini bu durumla alakalı “Bana cennet bahçelerinden bir bahçe gösterildi ben de sabahlayıncaya kadar ona baktım.” dediğini aktarmıştır.¹¹³⁵

İbn Receb’in muhtelif kitaplarında zâhid ve sûfilerden yaptığı istişhâd kabilinden olan bu alıntılar onun tasavvuf ehliyle olan bağıını göstermektedir. Bazı eserlerinde vahdet-i vücüd gibi bazı anlayışları tenkit etmesi onun tümünden tasavvuf karşıtı olduğu anlamı taşımamaktadır. Onun benimsediği tasavvufî anlayışı, ilk dönem sûfilerinin de yolu olan; insanlardan uzak, ibadet, zühd ve verâ merkezli bir anlayıştır. Öyleyse İbn Receb, fıkıh ve itikad noktasında selef âlimlerini takip ettiği gibi tasavvuf alanında da onların izinde gitmeye gayret göstermiştir.

¹¹³⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 195.

¹¹³⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, c. 4, s. 308.

SONUÇ

İbn Receb el-Hanbelî, 736/1335 yılının Rebûlevvel ayında, Bağdat'ta dünyaya gelmiş, ömrünü ilim tahsil etmek, kitap telif etmek ve öğrenci yetiştirmekle geçirmiş kıymetli bir âlimdir. İbn Receb, ilim tahsil etmeye doğduğu şehir olan Bağdat'ta başlamış, Dımaşk, Mısır, hac farızasını yerine getirmek için iki kere gittiği Mekke'deki ilim ehlinde istifade etmiştir İlmî yolculuklarının ardından Dımaşk'a dönmüş ve vefat edinceye kadar burada bulunmuş olan İbn Receb, 795/1393 tarihinde Dımaşk'ta vefat edip el-Bâbü's-sağîr kabristanına defnedilmiştir.

Hadis ilminde iz bırakmış önde gelen âlimlerinden olan İbn Receb el-Hanbelî, tefsir, fıkıh, kelam, tabakat gibi alanlarda da eser vererek farklı sahalarda yetkinliğini ispat etmiştir. Hicrî sekizinci asırda Dımaşk ve çevresinde Hanbelî mezhebinin önderliğini yapmış ve "Hanbelîlerin hocası" olarak vasıflandırılmıştır. Farklı alanlarda eser kaleme almış olmasının yanında onun derinleştiği alan hadis ilmi, hadis ilmi içerisinde de şerhçilik olmuştur. Zira eserlerinin çoğu genel olarak hadis ilmiyle, özel olarak ise hadis şerhi ile alakalıdır. Bu noktadan bakıldığında İbn Receb'in değerli şârihtir

İbn Receb'in ilmî inkişafına katkı sağlayan 44 hocasını ve onun ilminden istifade eden 22 öğrencisini tespit ettik. Hocalarının çoğu Hanbelî mezhebine müntesip olmakla birlikte başka mezhebe müntesip hocalardan da istifade etmiş olması o mezhebi tanımasına katkı sağlamıştır. İbn Receb bu zenginliği *Fethu'l-Bâri*'ye yansıtmış, özellikle fikhî meselelerin açıklanmasında Hanbelî mezhebinin yanında diğer üç mezhebin görüşlerini de aktarmıştır.

İbn Receb'in hadisle münasebetini daha yakından görmek için onun rivâyet ve dirâyet alanına katkılarını tespit etmek gerekmektedir. O, rivâyet alanına bazı hadisleri kendi isnadıyla aktararak, dirâyet alanına ise hadis şerhçiliği ile katkı sağlamıştır. Müstakil hadisleri şerh ettiği risâlelerinde selef âlimlerinden ve ilk dönem zâhidlerinden yaptığı nakiller, eserlerini zenginleştirmiştir. Ayrıca şerh etmek için seçtiği hadislerin zühd, ilim ve takva gibi konularla alakalı olması risâlelerine

vaaz üslubunu hâkim kılmıştır. İbn Receb'in bu risâleleri bugün de vaazda kullanılabilecek niteliktedir.

İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*'yi dokuz temel hadis kitabının yanı sıra aslî hadis kaynakları ve diğer alanlarda telif edilmiş 250'den fazla kaynaktan yararlanarak yazmıştır. Kullanmış olduğu kaynakların en bariz vasfı hicrî ilk dört asrın telifatı olmalarıdır. Şerh alanında İbn Abdülberr ve Hattâbî, İbn Receb'in kendilerinden en çok istifade ettiği âlimler olmuştur.

İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*'yi ikmal edemese de şerh ettiği kısımdan elimizde bulunanlar onun şerh metodunu ve muhtevasını göstermesi açısından yeterlidir. Onun isnad değerlendirme metodu en çok Buhârî'nin *Sahîh*'inin dışında getirdiği hadislerde ortaya çıkmakla birlikte bazı konularda Buhârî'ye tenkit yöneltmiştir. Ravinin vehmi, sikalık ve zayıflık açısından değerlendirilmesi, isnadın hükmü, Buhârî'nin muallâk hadisinin muttasıl senedinin tespit edilmesi gibi konular müellifin metodunu yansıtmaktadır. Ayrıca sahabenin tamamını adil olarak gören genel kanaat İbn Receb tarafından da benimsenmiş ve sahabeyi tenkit dışı bırakmıştır.

İbn Receb hadis metinlerini geniş bir şekilde ve farklı açılardan ele alarak şerh etmiştir. Hadis metnini tarihi veriler ışığında anlama çabası, metindeki idracı ve vehmi tespit etme gibi konular, onun doğru hadis metnini tespit etme noktasındaki çabasının bir sonucudur. Garîb kelimeleri açıklayıp, mürâdif kelimeler arasındaki farkları tespit ederek hadis metnini kelime bazında ele almış, ayrıca muhteva analizi yaparak açıkladığı hadisin, âyetler ve diğer hadislerle irtibatını tespit edip konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca müellif çok fazla olmasa da gerekli gördüğü yerlerde nahvî tahliller de yapmıştır.

İbn Receb senedleri değerlendirirken Buhârî'yi tenkit ettiği gibi metinleri tahlil ederken de bazı tenkitler tevcih etmiştir. Bu tenkitler, ağırlıklı olarak vehim ve idrac gibi usûl cihetiyle yapılan hatalara yönelik tenkitlerdir.

İbn Receb'in *Fethu'l-Bârî*'de önemle üzerinde durduğu konular arasında muhtelifü'l-hadîs de yer almaktadır. Muhaddislerin teâruzu ortadan kaldırmak için

takip ettikleri yöntemler olan, cem ve te'lif, nesh, tercih ve tevakkuf İbn Receb tarafından da benimsenmiştir. O, mümkün oldukça iki hadisle de amel etmeye gayret göstermiş ve şerhinde bu konuda en fazla cem ve te'lif yöntemini kullanmıştır. Ayrıca nesh ve tercih yöntemine de müracaat eden müellif tevakkufa dair örnek vermemiştir.

Buhârî şârihlerinin önem verdiği konulardan biri *Sahih*'in bâb başlıklarını açıklama ve değerlendirmesidir. İbn Receb de bu konu üzerinde yeterince durmuştur. Bazı bâbları, altında yer alan hadislerle uygunluk arz etmediği için tenkit etmiş, bazen de Buhârî'nin bâb başlığına yerleştirmiş olduğu fikhî istinbatı eleştirmiştir. İbn Receb'in Buhârî'nin fikhî çıkarımlarına yönelik tenkitlerinde Hanbelî mezhebini kabulünün etkili olduğu göze çarpmaktadır. Yeri geldiğinde de bâb ile hadis arasında uygunluk tespit etmeye çalışmıştır. Sened ve metin cihetiyle yönelttiği tenkitlerin yanında, bâb başlığı hususunda da Buhârî'ye bazı eleştiriler getirmesi onun tenkitçi kimliğini ortaya koymaktadır.

İbn Receb amelî mezhep olarak Hanbelîliği, itikadî mezhep olarak da selef-i sâlihinin takip ettiği menheci takip etmiştir. Gerek amelî gerekse de itikadî mezhebi doğal olarak şerhine yansımıştır. Bununla birlikte fikhî konuların tamamında Hanbelî mezhebi içerisinde kaldığı da söylenemez. O, delili mezhebî bağlılığının önünde tutmuş ve bazı konularda mezhebinden farklı bir görüş ortaya koyabilmiştir. Ancak itikad açısından selefî anlayışından ayrılmamıştır. Binaenaleyh müteşâbih nassları tevilsiz kabul etme ve kalamî konulardan uzak durma hatta kelâm ilmini zemmetme esere yansımıştır.

İbn Receb gerek başka eserlerinde gerekse de *Fethu'l-Bârî*'de ilk dönem zâhid ve mutasavvıflarının görüşlerine önem vermiş, onların sözlerini eserlerine taşımıştır. Bununla birlikte hulul, ittihad, vahdet-i vücûd gibi tasavvuf felsefesine dair meseleleri de sert bir dille tenkit etmiştir. Onun tasavvuf anlayışı ilk dönem sâfîlerinde olduğu gibi zühd ve verâ merkezli olup, felsefî sayılabilecek yorumlardan uzaktır.

Kısaca ifade etmek gerekirse İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî* isimli şerhiyle Buhârî'nin *Sahîh*'inin anlaşılmasına, dolayısıyla hadislerin yeni nesillere anlatılmasına katkı sağlamış bir âlimdir. Bu vesileyle ömrünü gerek eser telif ederek gerek talebe yetiştirerek faydalı bir şekilde geçiren tüm âlimlerimizi, hassaten *Fethu'l-Bârî* isimli eseri üzerinde çalışma yaptığımız İbn Receb el-Hanbelî'yi rahmetle yâd ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî el-Mezhebü'l-Hanbelî dirâseten fî tarîhî ve simâtî, Müessesetü'r-risâle en-Nâşirûn, I-II, Beyrut, 2011.

Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, Mu'cemu musannefâti'l-Hanâbile, I-VIII, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad, 2001, 1. Baskı.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (211/826-27), el-Musannef, I-XI, thk. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî, el-Meclisü'l-ilmî, Hindistân, 1982.

Arık, Selim, Ebu Bekr İbnu'l-Arabi ve sünen şerhi "Arizatü'l-Ahvezi", (Basılmamış doktora tezi), Bursa, 2001.

Akdokur, Fatma, Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında Taberî'nin Hadisçiliği (Basılmamış doktora tezi) Ankara, 2010.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (241/855), el-Müsned, I-XXXXX, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2001.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî (1014/1605), Minhu'l-ravzı'l-ezher fî şerhi'l-fikhi'l-ekber, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1998.

....., Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh, I-IX, Dâru'l-fikir, Beyrut, 2002.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Kayyim el-Cevziyye", DİA, İstanbul, 1999.

Atmaca, Veli, "Hadis'te İsrâiliyât", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Şanlıurfa, 1996.

Aydınlı, Abdullah, Hadis İstılahları, 8. Baskı, İfav, İstanbul, 2015.

Başaran, Selman, "Alâî", DİA, İstanbul, 1989.

Bolay, M. Naci, “Delâlet”, DİA, İstanbul, 1994.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî (256/870), el-Câmiu’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih, I-IX, thk. Muammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki’n-necât, Cidde 2001.

....., el-Edebü’l-müfred, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru’l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1989.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn (1051/1641), Keşşâfü’l-kınâ’ an metni’l-ikna’, Âlemü’l-kütüb, Beyrut, 1983.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn (1051/1641), Keşşâfü’l-kınâ’, I-VI, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, bty..

İbn Müflih, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed (884/1479), el-Maksadü’l-erşed fî zikri eshâbi’l-İmam Ahmed, I-III, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1990.

Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yayınları İstanbul, 2009.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (370/981), el-Fusûl fî’l-usûl, I-IV, Vizâretü’l-evkâf el-Kuveytiyye, 1994.

Çakan, İsmail Lütfî, Hadis Edebiyatı, İfav, İstanbul, 2013, 11. Baskı.

....., Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları, 8. Baskı, İfav, İstanbul, 2016.

Çelebi, İlyas, “Kitâbü’s-sünne”, DİA, İstanbul, 2002.

Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed (385/995), el-İlzâmât ve’t-tettabbu’, thk. eş-Şeyh Abdurrahmân Mukbil b. Hâdî, Dâru kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1985.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman (255/869), Sünen, thk. Ammâr et-Tayyâr ve İzeddîn Dallî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2017.

....., el-İlelü'l-vâride fî ehâdîsi'n-Nebeviyye, I-XV, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah es-Selefî vd., Dâru Taybe, 1985.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (275/889), es-Sünen, thk. Yâsir Hasan v.d., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2015.

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ, I-X, Dâru's-saâde, Mısır, 1973.

Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (307/919), el-Müsned, I-XIII, thk. Hüseyin Süleym Esed, Daru'l-Me'mun, Dımaşk, 1984.

Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (458/1066), İbtâlû't-te'vîlât fî ahbâri's-sıfât, I-II, thk. Muhammed b. Hamd el-Hamûd en-Necdî, , Dâru ilâfî'd-devliyye, Kuveyt, bty..

ed-Desûki, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe (1230/1815), Haşiyetü'd-Desûkî alâ şerhi'l-kebîr, I-IV, Dâru'l-fikir, Beyrut, bty..

ed-Dümeynî, Misfer Ğurmullah, Mekâyis nakdi mutûni's-sünne, Riyad, 1984.

en-Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî, ed-Dâris fî Târihi'l-medâris, I-II, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1990.

el- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî (388/998), Meâlimü's-sünen, I-IV, thk. Râğîb et-Tabbâh, el-Matbaâ el-İlmiyye, Haleb, 1932.

el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (403/1013), el-İnsâf, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2. Baskı, Mısır, 2000.

el-Berzencî, Abdüllatîf Abdülazîz, et-Teârûz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1993.

el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (730/1330), Keşfü'l-esrâr fî şerhi usûli'l-Pezdevî, I-IV, Dâru'l-kitâb el-İslâmî, Kahire, bty..

el-Cündî, Halîl b. İshâk (776/1374), Muhtasaru Halîl, thk. Ahmed Câd, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2005.

el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), el-Kâmûsu'l-muhît, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2005.

el-Ğufeylî, Abdullah b. Süleymân, İbn Receb el-Hanbelî ve eseruhû fî tevzîh akîdesti's-Selef, I-II, Dâru's-seyr, Riyad 1998.

el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbüri (405/1014), el-Müstedrek alâ's-sahîhayn, I-IV, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990.

el-Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hemedânî (584/1188), el-İ'tibar fi'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr, Dâriretü'l-meârif el-Osmâniyye, Haydârâbâd, 1940.

el-Hüseynî, Şemsüddîn Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali b. El-Hasan b. Hamza (765/1363), Zeylü tezkirati'l-huffâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1998.

el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî (772/1370), Nihâyetü's-sûl şerhu minhâci'l-vusûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1999.

el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (587/1191), Bedâ'i'u's-sanâ'i, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1986.

el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî (1866/1914), Kavâidi't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs, thk. Muhammed Behce el-Baytâr, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 2010.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (450/1058), el-Ahkâmü's-sultâniyye, thk. Ahmed Câd, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006.

en-Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (676/1277), el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb, I-XX, Dâru'l-fikir, Beyrut, bty..

....., el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc, I-IX, Dâru ihyâi turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1972.

....., et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr, thk. Muhammed Osmân el-Huşt, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1985.

....., İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik, thk. Nureddîn Itr, Dâru'l-minhâci el-Kavîm, Dımaşk, 2019, 1. Baskı.

er-Râzî, Zeynuddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Ebûbekir (666/1267), Muhtâru's-sihâh, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1999.

es-Süyûtî, Celâlüddîn (911/1505), Hüsnu'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kahire, I-II, thk. Muhammed Ebü'l-fadl İbrâhîm, Dâru ihyâi kütübi'l-Arabiyye, Mısır, 1967.

....., Tabakâtu'l-huffâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1982.

....., Tedrîbu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî, I-II, thk. Muhammed Fâryâbî, Dâru Taybe, Riyad, 1994.

eş-Şâfîî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfîî (204/820), Müsnedü Muhammed b. İdrîs eş-Şâfîî, thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 2005.

eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî (977/1570), Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti elfâzi'l-minhâc, I-VI, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1994.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (360/971), el-Mu'cemu'l-kebîr, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdulmecîd, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994.

....., el-Mu'cemü'l-evsat, I-X, thk. Târik b. Avadullah, Dâru'l-harameyn, Kahire, bty..

et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (321/933), Şerhu müşkili'l-âsâr, I-XVI, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1994.

et-Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, Mu'cemu musannefâti'l-Hanâbile, I-VIII, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad, 2001, 1. Baskı.

et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd (204/819), el-Müsned, I-IV, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicre, Mısır, 1999.

et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî (792/1390), Şerhu'l-akâid en-Nesefiyye, el-Büşrâ, Pâkistân, bty..

et-Tîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdillâh Şerefüddîn (743/1343), el-Hulâsa fî Ma'rifeti'l-hadîs, thk. Ebû Âsım eş-Şevvâmî el-Eserî, el-Mektebe el-İslâmiyye 2009.

Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî (905/1499), Şerhu't-tasrîh ala't-tavzîh, I-II, Dârul-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2000.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), Siyeru A'lâmi'n-nübelâ, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle 1985.

....., Mu'cemu'ş-şuyûhi'l-kebîr, I-II, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Mektebetü's-sıddîk, Taif, 1988.

....., Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1963.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî (794/1392), el-Bahru'l-muhît, I-VIII, Dâru'l-kütübî, Mısır, 1994.

ez-Zühri, Muhammed b. Müslim b. Abdullah b. Şihâb (124/742), en-Nâsîh ve'l-mensûh, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-risâle, 1998.

Fayda, Mustafa, "TABERÎ, Muhammed b. Cerîr", DİA, İstanbul.

Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (770/1368-69), el-Misbâhu'l-münîr, el-Mektebü'l-asriyye, Beyrut, 2010.

Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (505/1111), el-İktisâd fî'l-i'tikâd, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2004.

Görmez, Mehmet, "Fıkhu'l-hadîs", DİA, İstanbul, 1987.

Ğavrî, Seyyid Abdülmâcid, Masâdiru'l-hadîs ve merâciuhû, I-II, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2010, 1. Baskı.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (405/1014), Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 2003.

Halîl, Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed (175/791), Kitâbu'l-ayn, I-VIII, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Semerrâî, Dâru mektebeti'l-hilal, bty..

Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed (463/1071), el-Fakîh ve'l-mütefakkîh, I-II, thk. Ebû Abdîrrahman Âdil b. Yûsuf, Dâru İbni'l-Cevzî es-Suûdiyye, 2000.

....., el-Câmi li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi, I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyad 1989.

....., Şerefu eshabi'l-hadîs, thk. Amr Abdülmun'im Selîm, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994.

....., Târîhu Bagdâd, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî Beyrut 2002.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân (807/1405), Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid, I-X, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Mektebetü'l-kudsî, Kahire, 1994.

Hüseyn, Nâfiz, Muhtelüfü'l-hadîs beyne'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn, Dâru'l-vefâ, Mısır, 1993.

İbn Abdülazîz, Sâlih b. Abdilazîz b. Alî (1410/1989), Teshîlü'l-sâbile li mürîdi ma'rifeti'l-Hanâbile, I-IV, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001.

İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (463/1071), el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992

....., el-İstizkâr, I-IX, thk. Sâlim Muhammed Atâ v.d., Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2000.

İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî (769/1367), Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru't-turâs, Kahire, 1980.

İbn Dakîki'l-İd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (702/1302), el-İktirâh fî beyâni'l-istılah, thk. Kahtân Abdurrahîm ed-Dûrîyy, Dâru'l-ulûm, Ürdün, 2008.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (327/938), el-İlel, I-VII, thk. Sa'd b. Abdurrahman b. el-Humeyd vd., Metâbiul-Humeydî, Riyad, 2006.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (235/849), el-Musannef, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1988.

İbn Fâris, Ahmed b. Fâris el-Kazvînî (395/1004), Mu'cemü mekâyîsi'l-luga, I-VI, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikir 1979.

İbn Fehd, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Takiyyü'd-Dîn (871/1466), Lahzü'l-elhâz bi zeyli tabakâti'l-huffâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (852/1449), Takrîbü't-tehzîb, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-minhâc, Cidde, 2012, 9. Baskı.

....., en-Nüket alâ kitâbi İbn Salâh, I-II, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, Medîne, 1984.

....., İnbûu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr, I-IV, thk. Hasan Habşî, el-Meclis el-A'lâ li's-Şuûn el-İslâmiyye, Mısır, 1969.

....., ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mie es-Sâmine, I-VI, thk. Muhammed Abdülmuîd, Meclisü Dâirati'l-Meârif el-Osmâniyye, Hindistan, 1972.

....., en-Nüket alâ kitâbi İbnü's-Salâh, I-II, thk. Rabî' b. Hâdî, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî es-Suûdiyye, 1984.

....., Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî I-XVII, thk. Nazar Muhammed el-Fârayâbî, Dâru Taybe, Riyad, 2010.

....., el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe, I-VIII, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, bty..

....., Nüzhetü'n-nazar fî tevdîhi nuhbeti'i-fiker fî mustalahi ehli'l-eser, thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 2015.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (456/1064), el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal, I-V, Mektebetü's-selâm el-Âlemiyye, 1929.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), el-İhsân fî takrîbi sahîh İbn Hibbân, I-XIX, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1988.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (761/1360), Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ, thk. Abdulcelîl Attâr el-Bekrî, Mektebetü Dâri'l-fecr, Dîmaşk, 2001.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî (311/924), Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-müsned ani'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem bi-nakli'l-adl ani'l-adl mevsûlen ileyhi sallallâhu aleyhi ve sellem min ğayri kat' fi'l-isnâd ve lâ cerh fî nâkılı'l-ahbâri'lletî nezkûruhâ bi-meşî'eti'llâhi Te'âlâ, I-IV, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2003.

İbn İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), Şezerâtü'z-eheb fî ahbâri men zeheb, I-XI, thk. Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1986.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî (751/1350), İlamu'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1991.

....., et-Turuku'l-hikemiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye, I-II, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamd, Dâru âlemi'l-fevâid, Mekke, 2007.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (620/1223), el-Muğnî, I-X, Mektebetü'l-Kahire, Mısır, 1968.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), Te'vilü muhtelifi'l-hadîs, El-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887), es-Sünen, thk. Yâsir Hasan v.d., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2017.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (711/1311), Lisânü'l-Arab, I-XXV, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994.

İbn Nâsirü'd-Dîn, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dımaşkî (842/1438), er-Reddü'l-vâfir, thk. Zehîr eş-Şâvîr, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1973.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (795/1392), Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmî'i'l-kelim, I-II, thk. Ebû Muâz Târik b. Avadullah b. Muhammed, Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut 2015.

....., Şerhu İleli't-Tirmizî, I-II, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.

....., Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî, I-VII, thk. Ebû Muâz Târik b. Avadullah b. Muhammed, Dâru İbn Cevzî, Riyad 2009.

....., Şerhu ileli't-Tirmizî, I-II, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Mektebetü'l-menâr Ürdün 1987.

....., İhtiyâru'l-evlâ fî şerhi hadîs ihtisâmî'l-mele'i'l-a'lâ, thk. Câsim el-Fuheyd ed-Devsî, Mektebetü'd-dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1985.

....., Mecmû' resâili İbn Receb el-Hanbelî, I-IV, thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâati ve'n-neşri, byy., 2003.

....., ed-Dürerü'l-melîhatü'l-müntekât min şerhi hadîsi "ed-Dînü'n-nasîha.", thk. Eşref b. Abdülmaksûd, Dâru âlemi'l-kütüb, Mısır, 1991.

....., el-İstihrâc li ahkâmî'l-harâc, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985.

....., Kelimetü'l-ihlâs ve tahkîku ma'nâhâ, thk. Züheyr Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1978, 5. Baskı.

....., Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr, thk. Hâlid Abdüllatîf es-Seb', Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1994, 3. Baskı.

İbn Seyydü'n-nâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (734/1334), en-Nefhu'sezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî, I-II, thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm, Dâru'l-âsime Riyad 1989.

İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf (874/1470), en-Nucûmu'z-zêhira fî Muluki Mısır ve'l-Kâhira, I-XVI, Dâru'l-Kütüb, Kahire, bty..

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdidîn Abdisselâm el-Harrânî (728/1328), el-Îmân, el-Mektebü'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Ekfânî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Ensârî es-Sincârî (749/1348), İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-makâsıd, thk. Abdulmun'im Muhammed Ömer, Dâru'l-fikir el-Arabî, Kahire, bty..

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), el-Kâmil fi't-târîh, I-X, thk. Ömer Abdüsselâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

....., Üsdü'l-ğâbe fî ma'arifeti's-sahâbe, I-VI, Dâru'l-fikir, Beyrut, 1989.

....., en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs, thk. Rıdvân Mâmô, Müessesetü'r-risâle en-nâşirûn, Beyrut, 2013.

İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî (826/1423), Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl, thk. Abdullah Nevvâre, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, bty..

İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî (909/1503), el-Cevheru'l-munaddad fî tabakâti muteahhirî ashâbı Ahmed, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 2000.

İbnü'l-Mulakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (804/1401), el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâidi'l-fıkıh, I-II, thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî, Dâru İbn Kayyim, Riyad, 2010.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (643/1245), Ulûmu'l-hadîs, thk. Nûreddîn İtr, Dâru'l-fıkr, Dımaşk, 1998.

İsmâîl Paşa, İsmâîl b. Muhammed b. Emîn el-Bağdâdî (1399/1978), Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-miellifin ve âsârü'l-musannifin, I-II, Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, Beyrut, bty..

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (772/1370), Nihâyetü's-sül şerhu minhâci'l-vusûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1999.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (544/1149), el-İlmâ ilâ ma'rifeti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ', thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-türâs Kahire, 1979.

....., Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr, I-II, Mektebetü'l-atîka, Kahire, bty..

Kallek, Cengiz, "İbn Receb", DİA, İstanbul, 1999.

Kandemir, Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", DİA, İstanbul 1989.

....., "Cevamiu'l-kelim", DİA, İstanbul, 1993.

Karacabey, Salih, Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001.

....., "Hattâbî", DİA, İstanbul, 1989.

....., Sahih-i Buhârî'nin İlk Şerhi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sayı: 4, c. 4, 1992.

Karahan, Abdullah, İbn Receb el-Hanbelî Hayatı Eserleri Hadis İlmindeki Yeri, Emin Yayınları, Bursa, 2012, 1. Baskı.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (923/1517), *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1905.

Kâtip Çelebi, Hacı Halîfe Mustafâ b. Abdillâh (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî Beyrut, bty..

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî (1381/1962), *Fihrisü'l-fehâris ve'l-essbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, I-II, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.

Kettânî, Yusuf, eş-Şurûh el-Mağribiyye li Sahîhi'l-Buhârî, *Mecelletü dâri'l-hadîs el-Haseniyye*, Mağrib, sayı: 2, 1981.

Kevserî, Muhammed Zâhid (1879/1952), *el-İşfâk alâ ahkâmi't-talâk*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire, bty..

Küçük, Raşit, “Muhammed b. Eslem, DİA, İstanbul, 2005.

Leknevî, Abdülhay (1304/1886), *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşrati'l-kâmile*, Mektebetü'l-matbûât el-İslâmiyye, Haleb, 1984, 2. Baskı.

Leknevî, Bahrülulûm (1225/1810), *Fevâtihu'r-rahâmût bi şerhi Müsellemi's-sübût*, I-II, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2002.

Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (179/795), *Muvatta*, thk. Külâl Hasan Ali, Müessesetü'r-risâle en-Nâşirûn, Beyrut, 2019.

Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (333/944), *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 2018, 4. Baskı.

Mergînânî Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî (593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, I-VIII, thk. Abdulhayy el-Leknevî, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, İstanbul, 2018.

Meydânî, Abdülğanî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî (1298/1881), Şerhu'l-akîde et-Tahâviyye, thk. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennâr, Dâru İbn Abdülhâdî, 2005.

İbrâhîm Mustafâ, Ahmed ez-Zeyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed en-Neccâr, el-Mu'cemu'l-vasît, Dâru'd-da'vet, Mısır, bty..

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (1397/1977), el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs, Mektebetü Vehbe, Kahire, bty..

Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî (1119/1707), Müsellemü's-sübût, I-II, el-Matbaatü'l-Hüseyniyye, Mısır, bty..

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (261/875), el-Câmi'u's-sahîh, I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâu't-turâs el-Arabî, Beyrut, 2010.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (303/915), es-Sünen, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2015.

....., es-Sünenü'l-kübrâ, thk. Hasan Abdülmün'im eş-Şilbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2001.

Öz ve İlhan, Mustafa ve Avni, İmâmet, DİA, İstanbul, 2000.

Özen, Şükrü, "İbn Ebû Ya'lâ", DİA, İstanbul, 1999.

Paşa, İsmâîl el-Bağdâdî, İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfü'z-zünûn, I-II, Dâru ihyâi turâsi'l-Arabî, Beyrut, bty..

Râgıb, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (502/1108), el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1991.

Râmhürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman (360/971), el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut, 1984.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (606/1210), el-Mahsûl, I-VI, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1997.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (580/1184), el-Bidâye fî usûli'd-dîn, thk. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Sandıkçı, Kemal, Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî-Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987, 1996.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (902/1497), Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadîs, I-IV, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, Mısır, 2003.

Sezgin, Fuad, Târîhu turâsi'l-Arabî, I-X, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1991.

....., et-Tuhfetü'l-Latîfe fî tarîhi'l-Medîne eş-şerîfe, I-II, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

....., el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer, I-III, thk. İbrahim Bâcis, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999.

....., ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi', I-VI, Mektebetü'l-hayât, Beyrut, bty..

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî (771/1370), el-Eşbâh ve'n-nezâir, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1991.

Şebbîr, Ahmed el-Osmânî el-Hindî (1369/1949), Mebâdiu ulûmi'l-hadîs ve usûluhû, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Buyrut, bty..., 4. Baskı.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (548/1153), el-Milel ve'n-nihal, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1993.

Tahhân, Mahmûd, Usûlu't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1996.

Taşköprüzâde, Miftâhus's-saâde ve misbâhu's-siyâde, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1985.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî (1158/1745), Kavâid fî ulûmi'l-hadîs, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1983.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) (279/892), Sünenü't-Tirmizî, thk. Yâsir Hasan ve dğr., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2015.

Türcan, Zışan, Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü, TDV Yayınları, Ankara, 2011.

....., Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2009/1, c. 9, sayı: 15.

Toksarı, Ali, Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî-Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987, 1996.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (322/934), ed-Du'fâu'l-kebîr, I-IV, thk. Abdulm'utî Emîn el-Kal'acî, Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, Beyrut, 1984.

Uludağ, Süleyman, "Fakr", DİA, İstanbul, 1995.

....., "Keramet", DİA, Ankara, 2002.

Vâilî, Muhammed Hamûd, İbn Receb el-Hanbelî ve eseruhû fî'l-fıkıh, el-Va'yü'l-İslâmî, Kuveyt, 2014, 1. Baskı.

Yaşaroğlu, M. Kamil, "İbnü'l-Lahhâm", DİA, İstanbul, 2000.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, İstanbul, 1988.

Yıldırım, Enbiya, Hadiste Metin Tenkidi, Otto Yayınları, Ankara, 2015, 1. Baskı.

Yûsuf b. Abdülhâdî (909/1503), Seyru'l-hâss ilâ ilmi't-talâk es-selâs, thk. Safvet Adil Abdülhâdî, Dâru'n-nevâdir, Dımaşk, 2007.

Yusuf, Akgül, Edebî Tür Olarak Garîbü'l-hadîs, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (1205/1791) Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, XXXX, Dâru'l-hidâye, bty..

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (748/1348), Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm, I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî, 2003.

....., Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1963.

....., Tezkiratü'l-huffâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî (794/1392), el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkıh, I-VIII, Dâru'l-kütübî, Beyrut, 1994.

Ziriklî, Hayrüddin b. Mahmûd b. Muhammed (1976), el-A'lâm, I-VIII, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 2002, 15. Baskı.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

Öz Geçmiş

1989 Yılında Mersin'in Tarsus İlçesi'nde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise eğitimini Tarsus'ta tamamladı. 2013 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2016 yılında Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis alanında “Ahmed b. Hanbel’in Müsned’ine Yönelik Tenkitlerin Değerlendirmesi” konulu teziyle yüksek lisansını tamamladı. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Anabilim dalında “İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)” tez konusuyla doktora eğitimini tamamlamıştır.

Opus, 2011'de Tarsus'a bağlı Sandal Köyü'nde imam-hatiplik vazifesine başladı. Daha sonra Çorum'un Sungurlu İlçesine bağlı Gökçeköy'de 2013 yılına kadar imam-hatiplik görevine devam etti. 2013 yılında Kayseri Dini Yüksek İhtisas Merkezini kazandı ve 2016 yılında mezun olarak Yozgat İli Boğazlıyan İlçesinde vaiz olarak görev yapmaya başladı. 2017 yılında Hatay İli Kumlu İlçe Müftüsü olarak atandı. İlçe müftülüğü görevini yürütmekteyken girmiş olduğu sınavda başarılı olup Konya Selçuk Dini Yüksek İhtisas Merkez'ine eğitim görevlisi olarak atandı. İyi düzeyde Arapça bilen Bahadır Opus evli ve 2 çocuk babasıdır.

Makaleler

en-Nazaru'l-Fesîh İsimli Eseri Çerçevesinde İbn Âşûr'un Şerh Metodunun Değerlendirilmesi, İhtisas İlmî Araştırma ve Neşir Dergisi (Konya 2020).